НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

УДК [(=492.2):(477) “1920/1930”]:[32+33+008]

ГРИЩЕНКО Юлія Володимирівна

БОЛГАРСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920–1930-х рр.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:

ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна,

доктор історичних наук

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…….3

ВСТУП……...4

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……10

1.1 Стан наукової розробки теми……...10

1.2 Аналіз джерел дослідження…….23

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження……...32

РОЗДІЛ ІІ. БОЛГАРИ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ……37

2.1 Болгарська етнічна громада України: етапи та особливості формування……...37

2.2 Болгарське населення УСРР на початковому етапі радянського будівництва...48

2.3 Інституалізація національної політики більшовиків та виокремлення її болгарського напряму в УСРР…….…….…….…58

РОЗДІЛ ІІІ. БОЛГАРИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УСРР…….73

3.1 Економічні та соціальні процеси в контексті здійснення нової економічної політики……73

3.2 Болгарські національні адміністративно-територіальні одиниці у 20-х рр. ХХ ст.……..86

3.3 Болгаризація в УСРР: віхи культурно-освітнього поступу……109

РОЗДІЛ IV. БОЛГАРСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА УСРР В УМОВАХ ЗГОРТАННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ……131

4.1 Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та соціально-економічні наслідки……131

4.2 Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар …….152

4.3 Ідеологізація культурного життя……...160

4.4 “Болгарська національна операція” доби Великого терору……175

ВИСНОВКИ……192

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……...200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК, ЦВК УСРР/УРСР – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Центральний виконавчий комітет УСРР/УРСР

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР

КНС, комнезам – комітет незаможних селян

Молдавська АСРР/АРСР (АМСРР) – Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка, Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка)

МТС – машинно-тракторна станція

Наркомнац – Народний комісаріат національностей

наросвіта – народна освіта

нацмени – національні меншини

неп – нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОВК, окрвиконком – окружний виконавчий комітет

РВК, райвиконком – районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РСФРР/РРФСР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТСОЗ – товариство спільного обробітку землі

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР/УРСР – Українська Соціалістична Радянська Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія

ЦВК СРСР – Центральний Виконавчий Комітет СРСР

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всеросійської комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦКНМ при ВУЦВК – Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК

ВСТУП

Актуальність теми. Україна належить до держав зі складною та багатогранною етнічною структурою населення. Деякі етноси на її території з'явилися ще в епоху античності, інші – за середньовіччя та нової доби. Різними були обставини та спонукальні мотиви, які спричиняли рух великих мас людей. Частина з них залишала обжиті місця та переселялася на окраїнні території імперій, інші були змушені мігрувати через загрозу релігійних переслідувань, національного та соціального визиску. З'являлися також і звичайні авантюристи, воїни-найманці, декласовані та асоціальні елементи з девіантними моделями поведінки.

Історичний розвиток етнічних груп відрізнявся різноманіттям форм та проявів. Одні асимілювалися, інші – продовжували жити окремими вулицями і кварталами у містах чи великими анклавами у сільській місцевості. Неоднозначною була історія їх стосунків із українським етносом. Часи взаємної поваги та плідного співробітництва змінювалися періодами недовіри та конфліктів. Міжетнічна взаємодія не виключала спалахів агресії та ксенофобії. У цій єдності та боротьбі протилежностей протягом століть формувалася етнічна карта сучасної України.

Невід'ємною складовою частиною етнонаціонального минулого України є історія болгарського етносу. Причини та обставини його появи і розселення, формування культурної специфіки та взаємини з представниками українського й інших етносів в цілому корелювалися з загальнонаціональними тенденціями. Латентна проблема самоідентифікації болгар в іноетнічному середовищі актуалізувалася у переломні моменти історії – добу війн і революцій, глибинних соціальних та економічних трансформацій, зміни політичних систем і світоглядних орієнтирів. 20–30-і рр. XX ст. стали періодом масштабних експериментів більшовиків, які на виконання доктрини ВКП(б) докорінним чином змінили принципи господарського устрою українського села (колективізація), адміністративно-територіальну карту (адміністративно-територіальна реформа),

моделювали ідеологічні та інституційні засади нового ладу (“радянізація”), процеси культуротворення (т.зв. “культурна революція”) та сферу міжнаціональних відносин (політика коренізації). У процесі осмислення цих проблем дослідники виокремлюють ряд аспектів, які мають принципове значення для аналізу та оцінок диктаторської природи радянського ладу (загальне та особливе у вивченні питань українізації та коренізації, голоду та Голодомору, діяльності репресивної машини та самих репресій, стосунків влади і суспільства, спрямування національних процесів у царській Росії та СРСР тощо). Не менш важливим напрямом дослідження є необхідність комплексного підходу до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних моделей і конструктів та спроб їх практичної реалізації. Адже ці принципи, закладені ще у 20–30-х рр. XX ст. у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Зв’язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках наукової теми відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України “Соціальні і професійні верстви українського суспільства в умовах сталінської “революції згори” (1929–1938 рр.)” (тривалість дослідження – 2014–2016 рр., державний реєстраційний номер – 0113U007252). Тема затверджена Вченою радою Інституту історії України НАН України 6 лютого 2014 р., протокол № 1.

Мета роботи полягає у комплексному вивченні змін, що відбулися в середовищі болгарського населення України у 20–30-і рр. XX ст. під впливом економічної, соціальної та етнокультурної політики радянської влади.

Досягнення поставленої мети передбачало розв’язання таких **завдань**:

- шляхом історіографічного аналізу визначити рівень наукового вивчення теми, з’ясувати ступінь репрезентативності джерельної бази дослідження й окреслити його теоретико-методологічні засади;
- проаналізувати передумови, етапи й особливості появи та формування болгарської етнічної громади на території Південної України;
- висвітлити хід адміністративно-територіальних реформ початку 1920-х рр. та передумови створення болгарських національних районів;

- охарактеризувати процес формування болгарського напряму у загальнодержавній політиці коренізації;
- дослідити основні напрями соціально-економічного, політичного та культурного розвитку болгарської етнічної меншини в умовах економічних і суспільно-політичних перетворень 20–30-х рр. ХХ ст.;
- розкрити причини та принципи політики репресій, спрямованої проти болгарського населення Південної України, дослідити форми і методи її практичної реалізації;
- визначити специфіку згортання політики болгаризації та, як наслідок, ліквідації мережі болгарських культурно-освітніх закладів й національних адміністративно-територіальних одиниць у другій половині 30-х рр. ХХ ст.;
- з'ясувати наслідки більшовицьких "експериментів" щодо болгарської громади України.

Об'єктом вивчення є болгарська етнічна меншина радянської України у системі етнополітичних відносин у 20–30-х рр. ХХ ст.

Предметом висвітлення визначено соціально-економічний, суспільно-політичний і етнокультурний розвиток болгарської громади в контексті національної політики більшовиків міжвоєнного періоду.

Хронологічні межі теми охоплюють міжвоєнний період і дозволяють розглянути найбільш важливі тенденції розвитку болгарської меншини. Нижня хронологічна межа корелюється із відкриттям на початку 1921 р. болгарської секції у системі нацменорганів УСРР, що започаткувало новий етап в історії болгарської спільноти республіки. Верхньою хронологічною межею є 5 березня 1939 р. – дата ліквідації постановою ЦК КП(б)У Коларівського та Благоєвського болгарських національних районів. За необхідності дотримання логіки викладення матеріалу, дисертантка виходила за означені хронологічні межі.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють південну частину УСРР/УРСР у кордонах 20–30-х рр. ХХ ст. і обумовлюються розташуванням болгарських національних районів на теренах сучасних Одеської, Миколаївської, Запорізької та Кіровоградської областей.

Методологічною основою дисертації стали загальнонаукові універсальні принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності, а також порівняльно-історичний, історико-типологічний, картографічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний методи. Поєднання цих принципів і методів дало можливість комплексно висвітлити соціально-економічне, суспільно-політичне й етнокультурне становище болгарської етнічної меншини УСРР упродовж 20–30-х рр. XX ст. Виклад матеріалу здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

у дисертації *вперше:*

- здійснено історіографічний та джерельний аналіз заявленої наукової проблематики;
- до наукового обігу введено комплекс архівних матеріалів, виявлених у центральних і регіональних архівах України, які характеризують форми та методи здійснення політики болгаризації;
- ґрунтовно досліджено соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток болгарської етнічної меншини у взаємозв'язку із внутрішньополітичними кампаніями радянської влади;
- реконструйована динаміка адміністративно-територіального будівництва в місцях компактного проживання болгар та історія болгарських національних районів;
- розглянуто особливості формування етнонаціональної ідентичності болгарської етнічної спільноти в контексті радянської повсякденності;
- визначено наслідки впливу економічних, суспільних і культурних нововведень щодо змін традиційного укладу життя болгар;

уточнено:

- форми і методи політики репресій щодо болгарського населення;
- типологію соціальних груп болгарського населення, які зазнали репресій у добу Великого терору;

набули подальшого розвитку:

- дослідження ідентичності болгар України та процесу входження неукраїнських етнічних спільнот до складу української політичної нації;
- теоретичні обґрунтування засад досягнення національного консенсусу між українцями і національними меншинами, які проживали на території республіки.

Практичне значення дисертації обумовлюють сформульовані у ній висновки, теоретичні узагальнення та наукова новизна. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії та етнології України, історичного краєзнавства, підготовці узагальнюючих праць з історії етнічних меншин України, у викладацькій, просвітницькій і краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача. Всі результати дисертаційного дослідження напрацьовані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалась у процесі обговорень на засіданнях відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України та під час проведення наукових конференцій, зокрема, VII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Дні науки історичного факультету”, присвяченої 180-річчю заснування Київського університету (3 квітня 2014 р., м. Київ); міжнародної наукової конференції “Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку” (21 травня 2015 р., м. Київ); всеукраїнської наукової конференції “Особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т. Тронька)” (6 листопада 2015 р., м. Київ); міжнародної наукової конференції “VIII Дриновські читання, присвячені 100-річчю від дня народження професора С.І. Сідельнікова та 10-річчю Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова” (29–31 березня 2016 р., м. Харків); всеукраїнської наукової конференції “Історія степової України XVII–XX ст.” (13–14 травня 2016 р., м. Запоріжжя); міжнародної наукової конференції “Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов’янських культур” (24 травня 2016 р., м. Київ) та міжнародної наукової конференції “Дипломатичні архіви як історичне джерело” (8–10 вересня 2016 р., м. Одеса).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено у шести публікаціях у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України.

Структура роботи підпорядкована поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на 13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 264 сторінки машинопису, з яких основного тексту – 199 сторінок, список використаних джерел і літератури – 65 сторінок (585 бібліографічних позицій, з них 233 – неопубліковані джерела).

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Історія етнічних меншин УСРР/УРСР 1920–1930-х рр. належить до однієї з пріоритетних тем сучасної української історіографії. Шляхом відтворення тенденцій розвитку та становища окремих етнічних груп, зокрема, болгарської, уможливлюється створення багатовекторної та багаторівневої історичної реконструкції комплексу економічних, політичних, соціальних та культурних процесів, які були характерними для поліетнічного радянського суспільства.

Поява останнім часом трьох узагальнюючих праць історіографічного характеру з історії етнічних меншин УСРР доби коренізації [424; 512; 548] значно полегшує наше завдання щодо аналізу стану розробки наукової проблеми дослідження.

Автор дисертаційного проекту погоджується з існуючою в історіографії систематизацією, згідно з якою у дослідженні проблематики історії етнічних меншин УСРР часів реалізації політики коренізації виділяються п’ять періодів, які істотно різняться засадничими принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою [548, с. 84–86]. Водночас, стосовно задекларованої нами проблеми доцільно поєднати перший і другий історіографічні періоди, враховуючи специфіку й водночас обмеженість літератури з історії болгарської громади УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

Відповідно до нашої класифікації *перший період* охоплює 1920–1930-і рр. Примітним для 1920-х рр. є наявність фрагментарних досліджень статистичного, демографічного та етнографічного характеру, які заклали підвалини вивчення болгар УСРР. Однак, у наступному історіографічному десятилітті встановлюється наджорсткий ідеологічний контроль над усіма сферами радянського суспільства та відбувається згортання наукових досліджень з національної проблематики.

У 1938 р. сталінський “Краткий курс истории ВКП(б)” закріпив підпорядкування наукового знання, передусім гуманітарних наук, ідеологічно-

пропагандистським завданням партії, тим самим відмежувавши перший історіографічний період від *другого*, який хронологічно охоплює 1940-і – початок 1980-х рр. Характерною ознакою періоду виступає епізодичність публікацій з проблем історії болгар України при цілковитому табуюванні історії політики коренізації загалом, болгаризації зокрема.

Часи “перебудови”, на які припадає *третій період*, позначені актуалізацією національної тематики та появою численних наукових розвідок, в яких порушувалися питання вироблення критичних підходів до оцінювання, а, відповідно, й перегляду низки важливих аспектів політики більшовицької влади стосовно етнічних меншин, їхнього існування в суспільно-політичних та культурних детермінантах доби формування тоталітарної системи.

Останній *четвертий період* розпочався з моменту проголошення незалежності України. Новітні часи позначені появою великої кількості наукових праць з історії етнічних меншин УСРР/УРСР, формуванням кола фахівців та спеціалізованих науково-дослідних осередків, які досліджують дотичну проблематику.

Охарактеризуємо визначені періоди більш докладно. Отже, перші спроби осмислення досвіду національно-культурного будівництва в УСРР були зроблені у 1920-і рр. Водночас, цьому періоду притаманна майже повна відсутність властиво наукових досліджень, присвячених проблемам історії національних меншин. З середини 1920-х рр. почали виходити перші науково-популярні розвідки етнографічного характеру. Їх автори – В. Баранніков [338] та А. Глинський [286], з одного боку, були причетними до роботи з національними меншинами, виявляли обізнаність з особливостями їх життя та побуту, а з іншого – глорифікували партійну концепцію коренізації, підганяючи реальні процеси під пануючі ідеологічні схеми.

За умов коренізації нового імпульсу отримала краєзнавча робота серед етнічних меншин, яку в 1920-х рр. здійснювала Етнографічна комісія при Всеукраїнській академії наук. Наприклад, С. Цвєтко досліджував фольклорні традиції болгарського населення [536–538]. Незважаючи на пропагандистський та

популяризаторський характер, зазначені праці заслуговують на нашу увагу, оскільки їх фактичне наповнення дає уявлення про рівень культурного розвитку болгарського населення.

Загальною характерною рисою проаналізованих праць є відсутність більш-менш розгорнутих відомостей щодо болгарського етносу. Переважна більшість з них містять лише окремі вкраплення фактів, що стосуються тих чи інших аспектів життя українських болгар. Упродовж 1920-х рр. історія болгарської громади України залишалася майже суцільною “білою плямою”. Не випадково “серед 600 назв книг болгарською мовою, які у 1930 р. перебували в бібліотеках УСРР не було жодної з історії меншини” [548, с. 14].

1930-і рр. у дослідженні проблеми позначилися посиленням ідеологічного партійного тиску, що не могло не відбитися, зокрема, на змісті науково-дослідної праці та публікаціях науковців. Докорінні зміни, які відбулися у соціально-економічній системі держави, позначилися і на теоретичних дискусіях навколо проблем “комуністичного будівництва” та перспектив національного будівництва в СРСР.

Історична наука цього періоду була поставлена під жорсткий ідеологічний контроль, що, по суті, перетворило її на рупор офіційної пропаганди. Ліквідація ЦКНМ при ВУЦВК – центрального осередку, відповідального за впровадження етнонаціональної політики країни, спрямування діяльності істориків на “освячення” зміненого курсу національної політики, репресії проти представників інтелігенції обумовлювали збочення наукових досліджень, вимушений відхід істориків з позицій науковості, об’єктивності та історизму, згортання низки наукових напрямів, зокрема, й історії болгарської громади України.

Протягом другого періоду деякі аспекти історії етнічних меншин розглядалися в загальному контексті історії УРСР, а фактичні відомості щодо існування в їх середовищі певних локальних проблем використовувалися лише для демонстрації правильності внутрішньополітичного курсу партії. Як предмет дослідження етнічні меншини зникають з кола інтересів науковців наприкінці 1930-х рр., що пояснюється втратою нацменшинами правових гарантій свого

існування, депортаціями до- і повоєнних часів та утвердженням міфологем про “єдиний радянський народ”. По суті, поза увагою вчених залишилися теми наслідків колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій 30-х рр. XX ст., що, без сумніву, стало виявом та симптомом глибоких деформацій наукового середовища.

Започаткування наукового співробітництва Радянського Союзу з країнами народної демократії позитивно вплинуло на появу спільних науково-дослідних проектів. Серед них вигідно виділялися дослідження М. Дихана [388] та П. Соханя [524] про участь болгарських політемігрантів у реалізації комуністичних перетворень в УРСР.

Розгляд проблематики міжетнічних зв’язків у міжвоєнний період, аналіз досвіду реалізації національної політики СРСР характерні для праць І. Грошева [287], М. Куличенка [433] та В. Наулка [484–486]. Зокрема, В. Наулко аналізує відомості щодо етнічного складу населення України, зміни його чисельності, географічної локалізації народів з кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст., ґрунтовно висвітлює процес формування його національного складу. Використавши матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., він подає короткий огляд соціальної структури населення України та його кількісні показники. Хоча В. Наулко не ставив за мету дослідження саме болгарської етнічної групи, у його праці “Развитие межэтнических связей на Украине” містяться цінні етнографічні відомості з цього питання.

Чергова зміна політичної ситуації в СРСР вплинула на дослідження проблеми історії етнічних меншин УРСР, яке відбулося наприкінці названого історіографічного періоду. Воно пов’язане з появою дисертаційних досліджень В. Вовка [565] та Б. Чирка [584], які, по суті, реанімували термін “етнічна меншина”. Ці праці, однак, досить стримані в оцінках характеру та змісту більшовицької концепції соціально-економічного і культурного розвитку етнічних меншин.

Актуалізація проблематики, пов’язаної з історією етнічних меншин, відбулася під час наступного, третього періоду розвитку історіографії проблеми.

Цьому сприяла зміна суспільно-політичної атмосфери в СРСР, започаткована від середини 80-х рр. XX ст. Саме у цей період відбувся перехід до об'єктивних оцінок історичного минулого та повернення з забуття джерельних фондів архівів та бібліотек. У свою чергу, це дозволило відновити комплексний аналіз фактичного матеріалу з історії етнічних меншин України. Саме тоді, як зазначав С. Кульчицький, "прийшов час для спокійних та зважених історичних оцінок, що базуються виключно на фактах" [442, с. 3]. Демократизація викликала посилений інтерес до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики в СРСР загалом та УРСР зокрема. Так, продовжив вивчати проблему Б. Чирко [539; 541–542]. Його праці цього часу містять інформативні відомості щодо загального розвитку етнічних меншин УСРР у 20–30-і рр. XX ст. та аналіз діяльності партійних організацій у процесі впровадження політики коренізації.

Якісно новий етап у дослідженні становища етнічних меншин міжвоєнної України розпочався в 90-і рр. XX ст. Розпад Радянського Союзу, утворення і розбудова нових незалежних держав, з одного боку, з іншого – поява низки конфліктів, що в своїй основі мали національне підґрунтя, призвели до необхідності з нових позицій, використовуючи сучасні методики та інструментарій досліджень, звернутися до витоків радянської національної політики. Розсекречення масивів архівних документів не тільки сприяло підвищенню інтересу до даної проблеми, а й надало можливість ґрунтовно висвітлити тогочасні події, підійти об'єктивно, відмовившись від ідеологічного маркера, до оцінки історичних подій. "Доба незалежної України, – на думку Л. Якубової, – стала часом бурхливого прирощення історіографії з проблеми історії етнічних меншин міжвоєнного періоду. Табуйована впродовж 1940–80-х років проблематика в часи незалежності отримала потужний поштовх для розвитку. На початку 90-х рр. вона становила практично суцільну "білу пляму", її довелося досліджувати заново так само, як і історію міжвоєнного періоду. Крок за кроком історики відтворювали поступ реальних історичних подій, висвітлювали постаті історичних діячів та реанімовували історичну пам'ять народу" [548, с. 3].

Загальнотеоретичні та методологічні аспекти дослідження основних напрямів етнічної історії, історії етнополітики та державотворення глибоко та всебічно розроблені у працях В. Євтуха [396–399], Г. Касьянова [421], І. Кураса [453], О. Майбороди [456–457], Л. Нагорної [480] та В. Трощинського [530].

Нетрадиційними підходами висвітлення основ нової економічної політики, тактики та стратегії більшовицької модернізації позначена колективна монографія В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького “Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки” [381]. Велике значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України і національної політики більшовиків мають праці, що стали базовими для багатьох подальших розвідок. Публікуються роботи вітчизняних дослідників І. Біласа [341], В. Даниленка [379–380; 382], В. Євтуха та Б. Чирка [400], Н. Кривець та І. Кулінича [435], С. Кульчицького [440–442; 444–446; 451], В. Марочка [459; 462] та М. Панчука [256–257]. Нові твердження, запропоновані названими авторами, дали змогу виявити особливості національно-культурного розвитку в умовах тоталітарної системи та показати процеси відродження духовних традицій у середовищі етнічних меншин загалом, і болгарської зокрема.

Істотно переосмислив свій попередній творчий доробок Б. Чирко. Його перу належить перше комплексне дослідження з історії етнічних меншин 20–30-х рр. XX ст. “Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття)” [540]. У книзі розглядається широке коло питань: стан етнічних спільнот в Україні на початку 20-х рр., процес організаційного оформлення державної національної політики, вплив економічної політики радянської влади на соціально-економічний уклад національних спільнот, створення мережі культурно-освітніх установ. Окремо автор приділяє увагу радикальному переформатуванню курсу національної політики СРСР, яка завершується добою Великого терору. Щодо нашого сегменту дослідження, то у монографії міститься інформація, яка вказує на локалізацію болгарської етнічної групи на початку 20-х рр., наводяться відомості про її чисельність за “Реєстром селищ національних меншостей на Україні” (1925 р.) та Всесоюзним переписом населення 1926 р. Автор епізодично у загальному

контексті торкається питань адміністративного оформлення болгарських національних районів, проведення виборчих кампаній, створення мережі судових камер, запровадження політики колективізації. На жаль, багатий фактичний матеріал монографії, стосується переважно історії німецького та польського етносів.

Загалом, у 1990-і рр. вивчення історії окремих етнічних меншин України стало одним з важливих напрямів вітчизняної історіографії. У цьому зв'язку необхідно виділити монографічне дослідження В. Павленко "Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр." [499], у якому, окрім аналізу міждержавних та громадських відносин між Україною та Болгарією, автор торкається проблеми української та болгарської еміграцій. Окремої уваги заслуговує розділ "Болгарська національна меншина в Україні", у якому висвітлені питання соціально-економічного становища та культурно-освітньої політики радянської влади по відношенню до болгарської етнічної меншини.

Наприкінці XX – початку XXI ст. з'являється низка вітчизняних досліджень з різних аспектів розвитку етнічних меншин, їх правового становища, регіональних особливостей, адміністративно-територіальних нововведень, релігійної проблематики, політичного життя, репресій влади, періоду голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. тощо. Найбільшої уваги серед них заслуговують праці В. Васильчука [350], Л. Гриневич [371], Г. Єфіменка [402–406], О. Калакури та Л. Гуцало [416–417], В. Калініченко [418], О. Козерода [422], Ю. Котляра та І. Міронової [428–430], С. Кульчицького [436–439; 443; 447–450], Л. Новохатька [494], В. Орлянського [498], Л. Рябошапка [519], Г. Турченко [532] та М. Шитюка [545].

Концептуально нові підходи у дослідженні актуальних проблем адміністративно-територіального устрою України присутні у циклі праць Я. Верменич [351–362]. Розроблені автором міждисциплінарні підходи щодо розуміння понять "історична регіоналістика", "регіонознавство", "локальна історія" та комплексне обґрунтування теоретико-методологічних проблем регіональної історії закладають міцний фундамент для осмислення розвитку

кожного з регіонів України у сучасному світовому контексті. Я. Верменич, зокрема, відзначає, що через свою етнічну строкатість саме південь України став плацдармом для широкомасштабних експериментів радянської влади, спрямованих на уніфікацію, русифікацію життєвих стандартів – до "відпрацювання" моделей бікультурності й двомовності, а також прищеплення суспільній свідомості ідеологем "нової історичної спільноти – радянського народу" [357, с. 315]. Отже, територіальне розміщення болгарської національної меншини у цьому поліетнічному регіоні стало одним з основних факторів, який впливав на формування її політичного, економічного та культурного обличчя.

Численні наукові дослідження, присвячені проблематиці різноманітних аспектів культурного життя етнічних меншин в Україні у 20–30-х рр. XX ст., спричинили спроби історіографічного узагальнення досягнень учених, які працювали в цьому напрямі. Передусім йдеться про історіографічні нариси В. Колесника [424], О. Рафальського [512] та Л. Якубової [548]. О. Рафальський, зокрема, відзначив важливість з'ясування стану вивчення даної проблеми у зв'язку з тим, "що вона тривалий час висвітлювалася необ'єктивно, багато її аспектів замовчувались, фальсифікувались та подавались у спотвореному вигляді" [512, с. 17].

Вивчення проблематики, пов'язаної з історією національних меншин України, було узагальнене 2012 р. у великій колективній монографії науковців Інституту історії України НАН України "Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси" [491]. Зокрема, в книзі представлені трансформації політичних доктрин у розв'язанні національного питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України. Особливо цінним для нашого дослідження є підрозділ "Національні відносини в радянській Україні (1923–1938)". У ньому, зокрема, визначаються основні віхи національної політики щодо етнічних меншин – зміни етнополітичного курсу, пов'язані з т.зв. "національним відродженням" доби коренізації та початком масових репресій. Матеріал, що стосується болгарської етнічної меншини, зокрема, її чисельності та територіальної локалізації, зустрічається у загальному контексті опису етнічної

карти України початку 20-х рр. Також присутній ряд відомостей щодо формування та кількості болгарських сільрад, системи освітніх та культурних закладів.

Окрему групу історичних праць становлять статті, дисертаційні дослідження та монографії, присвячені появі, розвитку та локалізації окремих етнічних меншин. При цьому слід зазначити, що історія нечисельних етнічних груп (зокрема, болгарської) становила значно менший дослідницький інтерес для істориків. Поважний обсяг знань накопичений вітчизняними вченими стосовно євреїв, поляків, німців, молдаван та вірменів. Німецька етнічна меншина була об'єктом дослідження М. Козирєвої [570], Н. Кривець [431] та А. Кудряченка [432], єврейська – В. Кабузана і В. Наулка [415], О. Наймана [481] та В. Орлянського [577], грецька – Н. Терентьєвої [528] та Л. Якубової [576], молдавська – В. Боєчка [342], польська – І. Балуби [562] та Т. Єременко [401], російська – В. Рогового [582], татарська – В. Яремчука та В. Безверхого [558], шведська – І. Кулінича [434]. Розвиток системи освіти у середовищі етнічних меншин (зокрема, німців, поляків, греків та болгар) в Україні у 1917–1939 рр. став об'єктом дослідження дисертаційної праці О. Бистрицької [563]. Адміністративно-територіальне будівництво 20–30-х рр. XX ст. серед етнічних меншин досліджувала Л. Гуцало [566]. У фокусі дисертаційного дослідження Р. Мотричука постали громадські об'єднання етнічних меншин УСРР у 1920–1930-і рр. [575]. Відносини з владою релігійних громад етноспільнот України та основні напрями їх діяльності у міжвоєнний період дослідив М. Жолоб [567]. Різним аспектам історико-етнографічних досліджень болгарської етнічної меншини присвячені дисертаційні роботи Т. Іванової [568], Ю. Іріоглу [569], Я. Комар [571], Н. Мельник [572], В. Міхеєвої [574] та В. Павленко [579].

Історії функціонування болгарських національних районів, які організовувалися у місцях компактного проживання болгарської етнічної групи, визначенню передумов та розкриттю процесу утворення національних адміністративних одиниць у 20-х рр. XX ст. присвячене дослідження М. Дихана [389].

К. Мануілова у монографії “Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.)” дослідила ставлення радянської влади до етнічних меншин (зокрема, болгарської), а також проаналізувала трансформації їх політичних, культурних і мовних орієнтирів, спричинені проведенням коренізації [458].

Нові шляхи у розумінні процесів суспільного життя доби коренізації, які справили визначальний вплив на різні аспекти побутування етнічних меншин, накреслили монографії Л. Якубової [547; 549–550; 553; 557]. Зокрема, становище етнічних меншостей першої половини 20-х рр. XX ст. – від доби революційних та воєнних дій до початкового етапу будівництва радянського ладу в УСРР – стало об’єктом дослідження у монографії “Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст.” [549]. В роботі розглянуті історія діяльності центральних державних структур у справах етнічних меншин, а саме: Відділу національних меншостей НКВС, Підвідділу національних меншостей Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У та Ради національних меншин Наркомосу. Окремий розділ стосується проблеми етнічних меншин у контексті переходу до політики коренізації, висвітлені соціально-економічні обставини, форми суспільної та політичної активності етнічних груп, проаналізований спектр економічних та культурних проблем у місцях їх компактного проживання.

Монографія “Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.)” присвячена дослідженню соціально-економічних процесів у середовищі національних меншин УСРР на початковому етапі радянського будівництва та за часів політики коренізації [553]. В книзі визначаються основні напрями загальнодержавного курсу соціально-економічного регулювання життя етнічних меншин протягом 20-х – на початку 30-х рр. на прикладі аналізу відбудовчих процесів у середовищі селянських етнічних меншостей та динаміки господарських показників колишніх іноземних колоністів за часів нової економічної політики. Окремим аспектом дослідження є процес землевпорядкування та аграрної колонізації, що охарактеризований, зокрема, на прикладі євреїв та циган.

У монографії “Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.” [547], яка стала основою докторської дисертації Л. Якубової [585], комплексно висвітлені особливості суспільно-політичного та культурного розвитку етнічних меншин УСРР у контексті національної політики радянської держави 1920-х – середини 1930-х рр.

У праці О. Рубльова та Л. Якубової “Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід” [518] досліджується процес створення та організаційні проблеми існування державних інституцій, відповідальних за реалізацію політики коренізації у середовищі етнічних меншин. Особлива увага приділена історії діяльності ЦКНМ при ВУЦВК та долі її співробітників, зокрема, голови болгарської секції ЦКНМ та болгарського бюро ЦК КП(б)У С. Міцева, а також одного з членів ЦКНМ та редактора болгарської газети “Колективіст” А. Дівіджієва.

Вивчення кола проблем, визначених у дисертації, неможливе без розгляду передумов, особливостей, причин та етапів появи болгарських поселенців на теренах південних українських губерній. Цей аспект минувшини болгар України має чималий історіографічний доробок. Зокрема, у монографії В. Мільчева “Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр.” [472] реконструйовані історичні умови, в яких відбувалося переселення болгар у Південну Україну протягом XVIII ст. Також у ній проаналізовано військову, соціальну, економічну історію та напрями етнічного розвитку болгарської громади.

Етапи колонізації болгарськими поселенцями території Приазов’я, а також їх побут, економічне та соціальне становище висвітлено у монографічному дослідженні Л. Жавжарова [407]. Проблеми переселення болгар до Північного Приазов’я вивчалися у праці В. Міткова “Болгары Таврии: 150 лет истории” [469]. Зокрема, автором систематизована добірка матеріалів описового характеру, присвячених історії та культурі болгарських сіл регіону, які були зібрані під час проведення експедиційних робіт та опитувань місцевого населення. Йому ж належить розвідка “Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е–1940-е гг.)” [470], у якій автор, зокрема, досліджує “болгарську лінію” масових репресій

радянської влади. Насичена великою кількістю архівних матеріалів, вона дає можливість вивчення т.зв. “контрреволюційних антирадянських організаційних осередків”, які нібито існували на території Коларівського району, їх кількісного складу, форм та виявів репресій щодо болгарського населення Північного Приазов’я.

Поза хронологічними рамками, але безпосередньо пов’язаною причинно-наслідковим зв’язком з задекларованою темою дослідження є проблема демографічних процесів попереднього часу у південноукраїнському регіоні кінця XVIII–XIX ст. У цьому контексті слід насамперед назвати праці Н. Полонської-Василенко [509–511; 581] та А. Скальковського [521–523]. Пізніше до теми міграцій, заселення та господарського освоєння краю повернулися українські історики В. Пірко [505–506] та Ф. Шевченко [544], російські – С. Брук [348], О. Дружиніна [392], В. Кабузан [410–415] та ін. З останніх досліджень задекларованої тематики слід назвати працю Я. Бойка, яка, однак, містить ряд недоліків методологічного та фактологічного характеру [343].

Щодо сучасної російської історіографії, то досліджувана нами тема спеціально не вивчалася вченими цієї країни. Натомість окремі аспекти проблеми були розглянуті на сторінках монографії О. Бєлової [339]. Дослідниця висвітлила процес переселення болгар на територію Півдня Російської імперії у більш ранній час – 50-і рр. XVIII ст. – 60-і рр. XIX ст., еміграційну політику російського уряду в Бессарабії та охарактеризувала основні етапи військового та економічного освоєння регіону. Політика радянської влади по відношенню до західних етнічних меншин СРСР (німців, поляків, латишів, литовців, естонців, фінів та греків) стала об’єктом комплексного дослідження В. Дьоннінгхауса [385]. На основі численних архівних джерел автор здійснив ґрунтовний аналіз основних ліній політики керівних партійних та радянських органів, механізми прийняття рішень та їх практичну реалізацію по відношенню до етнічних меншин Заходу, передусім німців.

Слід констатувати, що історія болгарської етнічної групи на території України періоду 20–30-х рр. XX ст. залишається малодослідженою і в сучасній

болгарській історіографії. Можна говорити лише про появу розвідок В. Калоянова та М. Парзулової. Так, В. Калоянов висвітлив становлення системи культурно-освітніх закладів у середовищі болгар УСРР доби коренізації [419]. Об'єктом дослідження М. Парзулової стала історія болгарської етнічної спільноти Криму, а саме їх переселення, сучасний стан поселень та діалектно-лінгвістичні особливості мовлення [501–502]. Існує також кілька наукових праць С. Дойнова з історії переселення болгар на територію Півдня Російської імперії [390–391].

Посилення інтересу до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики загалом та її болгарського напряму, зокрема, уможливило відкриття на українських теренах болгарських спеціалізованих тематичних дослідницьких центрів. Так, 2005 р. у структурі Харківського національного університету ім. В. Каразіна був заснований Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова (нині очолюваний С.Ю. Страшнюком). Діяльність центру спрямована на підтримку традицій наукової болгаристики через розробку пріоритетних напрямів, зокрема, вивчення історії та культури болгарської спільноти в Україні, координацію науково-дослідницької діяльності та спрямування зусиль на розвиток актуальних тем балканістичних студій. У 2006 р. Центр болгарської культури був створений при Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова. У Запоріжжі того ж року відбулося відкриття Товариства болгарської культури, яке очолив В. Мітков. Вивченням болгарської етнічної групи Північного Приазов'я з 2008 р. займається Науково-дослідний Центр болгаристики Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Огляд наявного комплексу праць, в яких розглядаються певні аспекти обраної нами теми, свідчить про те, що, незважаючи на розробку окремих питань, комплексно історія болгарської етнічної меншини України, динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у її середовищі під впливом радянської національної політики, особливо у міжвоєнний період, не поставала. Саме це і обумовило дослідницький інтерес автора до цієї тематики.

1.2 Аналіз джерел дослідження

Реалізація завдань дисертаційного проекту стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером і походженням документальних матеріалів. Джерельна база, що вивчалася, включає як раніше опубліковані документи, так і ті матеріали, котрі ще не було введено до наукового обігу. Здійснено спробу класифікації масиву джерел, передусім – за походженням та видовими ознаками. Відтак було виокремлено п’ять основних груп.

До першої, найбільшої групи віднесено нормативно-правові акти та документи відомчого діловодства – законодавчі та інші нормативні документи центральних та місцевих органів влади імперського періоду (маніфести, правила, укази та положення, які стосувалися виключно усіх груп іноземних колоністів) [236; 238; 244–245; 251–253; 261; 264; 559], доби Української революції 1917–1921 рр.* (декларації Генерального секретаріату, універсали Центральної Ради, Закон “Про національно-персональну автономію”, Конституція УНР, Закон Директорії УНР “Про державну мову в Українській Народній Республіці” та ін.) [256; 259–260; 271–272], а також радянської доби (закони, постанови, розпорядження) [234–235; 240; 248–249; 265; 274–275], що врегульовували та регламентували на різних рівнях соціально-економічне, політичне та культурне життя етнічних меншин УСРР.

Окремо серед джерел цієї групи необхідно виділити стенограми засідань партійних, урядових органів та відомчих інституцій доби коренізації [234; 243; 262; 267], а також потужний масив тематичних збірок документів центрального та республіканського рівня щодо колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та репресій кінця 30-х рр. XX ст., які допомагають дослідити відповідні процеси стосовно болгарської громади [246–247; 250; 256–257; 259–260; 266; 268–269; 277–278; 495].

---

* Автор дотримується прийнятої в новітній українській історіографії періодизації подій Української революції (Див., наприклад: Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [Бойко О.Д., Верстюк В.Ф., Головченко В.І. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2011. – Книга перша. – С. 8).

Значний сегмент документального масиву першої групи становлять архівні матеріали, зосереджені у фондах органів влади республіканського рівня трьох центральних державних архівів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Харкова (далі – ГДА СБУ, м. Харків)), а також у фондах місцевих радянських і партійних органів і відомств трьох регіональних архівів (Державного архіву Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), Державного архіву Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.) та Державного архіву Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.)).

Документальний масив широкого видового спектру – закони та підзаконні акти центральних та місцевих органів влади, поточна діловодна документація державних установ різного рівня (декрети, постанови, акти, циркуляри, інструкції, протоколи та стенограми засідань, накази, доповіді, звіти, матеріали обстежень, інформаційні зведення, довідки, плани та ін.) – містить потужний масив інформаційних відомостей щодо всього комплексу економічних, політичних та культурних питань, пов'язаних з політикою коренізації болгарської етнічної меншини УСРР. Незважаючи на втрату великої кількості документів, особливо в середині – другій половині 30-х рр. XX ст., під час Другої світової війни та в повоєнні роки [347], збережені матеріали дають змогу дослідити специфіку та закономірності історії болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

Найвагоміший сегмент архівного масиву першої групи складають матеріали ЦДАВО України. У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Ф. 1) зберігаються аналітичні статті та звіти про економічну та соціальну політику більшовиків доби воєнного комунізму та нової економічної політики; зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС про політичну діяльність в регіонах після утвердження радянської влади; звіти про діяльність місцевих органів радянської влади; листування та циркулярне супроводження діяльності Відділу національних меншин при НКВС, ЦКНМ при ВУЦВК; матеріали про зміни у

складі органів управління національних адміністративно-територіальних одиниць тощо.

Матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) мають ключове значення для характеристики етапів та напрямів формування етнополітики республіканського уряду, місця національного питання у внутрішній політиці, взаємин радянської влади та етнічних меншин загалом та болгарської зокрема, діяльності й переслідування національних організацій, методів маніпулювання політичною свідомістю етнічних меншин. У фонді зберігається масив документів про створення та функціонування Відділу національних меншин НКВС, місцевих органів відділу та його національних підвідділів; матеріали, які характеризують роботу секцій національних меншин при губернських виконавчих комітетах; статистичні та демографічні відомості; звіти про політичну ситуацію в місцях компактного проживання етнічних груп.

Дані, які стосуються становлення радянської освітньої системи та діяльності національних навчальних закладів, роботи Ради національних меншин Наркомосу, а також спеціальних науково-дослідних структур, містяться у фонді Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166).

Центральне місце у цій групі джерел займає фонд Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (Ф. 413), який хронологічно охоплює період 1924–1934 рр. і містить документи, які висвітлюють діяльність національних секцій Комісії. У справах фонду зосереджені матеріали обстежень соціального, економічного та культурного стану болгарської етнічної меншини УСРР, створення болгарських національних сільських рад та районів, проведення виборів до болгарських сільрад, розбудову мережі національних закладів освіти та культури; формування судових національних камер та органів міліції, медичних установ. Надзвичайно цінним джерелом з історії болгарського національного села є матеріали обстежень сільрад та районів (проводилися регулярно, починаючи з 1925 р.). Інформативними є матеріали фонду, що стосуються землевпорядження, оподаткування, кредитування, розвитку кооперативного руху та процесу колективізації господарств болгарських поселенців.

Документи фонду Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2841) містять відомості про участь болгар у загальносоюзному профспілковому русі.

Масив розпорядчої документації вищого партійного керівництва України (Ф.1 ЦДАГО України) містить ключові джерела щодо розуміння причин прийняття тих чи інших рішень політбюро і секретаріатом ЦК, пленумами і конференціями, регіональними комітетами партії та механізмів запровадження партійних ухвал на місцях. Вони розкривають процес здійснення національної політики у повноті його внутрішніх суперечностей, а також боротьбу керівних структур партії більшовиків із зростанням національної свідомості населення.

Високий рівень репрезентативності притаманний партійним документам регіонального рівня (протоколи засідань, виписки, резолюції, звіти, доповідні записки, інформаційні зведення та листування), що зберігаються у фондах державних обласних архівів та ілюструють місцеві особливості перебігу коренізації у середовищі болгарської етнічної групи УСРР.

Розпорядча, облікова, планово-звітна документація зосереджена у матеріалах місцевих установ і організацій, адресованих партійним органам. Вона надає можливість дослідити широке коло проблем на локальному рівні. Насамперед це стосується участі болгарських колоністів у повстанському русі 1917–1921 рр., болгарської складової голоду 1921–1923 рр., формування та функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць, виборчих кампаній у болгарських селах, кооперативного руху тощо. Масив документів відображає напрями економічної діяльності кооперативів, розвитку місцевої промисловості, закладів освіти, культури та охорони здоров’я. Окремий документальний пласт висвітлює здійснення хлібозаготівель та колективізації, зростання протестних настроїв у болгарському селі. Варто виділити матеріали, які стосуються Голодомору 1932–1933 рр., передусім описи економічного становища постраждалих сіл та виступи представників болгарської громади.

Так, у Державному архіві Запорізької області опрацьовані матеріали фондів Коларівського районного виконавчого комітету (Ф. Р-3405), Ботевського районного виконавчого комітету (Ф. Р-3408), Мелітопольського окружного

виконавчого комітету (Ф. Р-3496), Якимівського волосного виконавчого комітету (Ф. Р-3501), Мелітопольської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р-3666), Мелітопольського окружного комітету КП(б)У (Ф. П-241) та Коларівського районного комітету КП(б)У (Ф. П-267). Лише незначна частина цих документів була оприлюднена на початку 1990-х рр. [239, с. 110–139].

Із Державного архіву Кіровоградської області залучені матеріали фондів Єлисаветградської повітової земської управи (Ф. 20), Вільшанської районної ради та її виконавчого комітету (Ф. Р-4543) та особового фонду А.М. Доброва (Ф. Р-7177).

У Державному архіві Одеської області аналогічні відомості містяться у фондах Канцелярії Одеського градоначальника (Ф. 2), Одеського губернського комітету незаможних селян (Ф. Р-14), Одеської губернської комісії з допомоги голодуючим виконавчого комітету Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-87), Одеського окружного комітету незалежних селян (Ф. Р-97), Виконавчого комітету Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-99), Одеської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р-134), Одеського повітового комітету незаможних селян (Ф. Р-813), Виконавчого комітету Одеської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-969), Одеської окружної ради сільськогосподарських колективів (Ф. Р-1012), Виконавчого комітету Свердловської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів с. Малий Буялик, Свердловської волості Одеського повіту Одеської губернії (Ф. Р-1374), Благоєвського районного комітету незаможних селян (Ф. Р-1651), Виконавчого комітету Цебриківської районної ради робітничих депутатів (Ф. Р-1673) та Одеського окружного комітету КП(б)У (Ф. П-7), що висвітлюють різноманітні аспекти життєдіяльності болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-і рр. XX ст.

Другу групу джерел складають публічні промови, праці пропагандистського характеру партійних та радянських діячів, звіти працівників радянського апарату, відділів і бюро по роботі з етнічними меншинами, керівників навчальних і

культурно-освітніх установ. Доктринальні засади політики коренізації висвітлені в працях і виступах П. Буценка [279–283], М. Василенка [284], М. Демченка [288], В. Затонського [293–295], С. Косіора [298–300], М. Попова [314–316], П. Постишева [317–318], М. Скрипника [323–325], А. Хвилі [330–331], М. Черлюнчакевича [276; 335–336] та О. Шліхтера [337].

Значна увага в них приділялася питанням радянського будівництва, участі національних меншин у формуванні "єдиного радянського суспільства", висвітленню змісту та завдань політики коренізації, питанням культурно-освітнього життя етнічних меншин у республіці та в її окремих регіонах, створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, розвитку мережі культурно-освітніх установ. Домінуюче місце займали такі питання: створення національних шкіл, закладів лікнепу, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. Переважна більшість цих публікацій присвячувалася пропаганді політики партії серед населення етнічних меншин, тому в них сконцентровано значний фактичний та статистичний матеріал. Спираючись на нього, автори прагнули довести відповідність потребам етнічних меншин політики коренізації, її ефективність та результативність. Зустрічаються окремі сюжети, які стосуються конкретних етнічних меншин.

Так, наприклад, публікації П. Буценка торкаються загальних питань радянського будівництва серед етнічних меншин республіки. Їм, як і іншим публікаціям партійно-радянських керівників, притаманні тенденційність, політична упередженість та суб'єктивізм в оцінках. Варто звернути увагу на працю П. Буценка "Радянське будівництво і національні меншості на Україні", у якій автор, визначаючи національний склад населення УСРР, вказує на необхідність завершення "формування окремих районів та сільських рад з населенням етнічних меншин у самостійні адміністративно-територіальні одиниці" [282, с. 11]. Оцінку реалізації національної політики радянського будівництва П. Буценко здійснює, спираючись на аналіз діяльності окремих національних районів та сільрад, та обґрунтовує конкретні рекомендації щодо забезпечення основних запитів представників етнічних меншин.

Існує блок публікацій, присвячених аналізу освітнього рівня етнічних груп, у яких ідея “культурної революції” в їхньому середовищі розглядається як одна зі складових процесу будівництва “єдиної радянської нації”. Зрозуміло, що критерієм ставлення до оцінки цієї групи джерел є глибоко критичний підхід. Вони мають, як правило, пропагандистський характер викладу доктринальних засад етнополітики держави. Однак, завдяки ним ми маємо змогу з’ясувати ряд важливих питань, які стосуються більшовицької політики коренізації та простежити трансформації суспільно-політичних процесів. Наприклад, стаття М. Левітана [301] присвячена пропаганді освітнього розвитку серед етнічних меншин. Примітним є те, що автор розкриває не тільки досягнення, а зазначає труднощі, на які наразилося керівництво народної освіти у процесі коренізації, виділяючи при цьому як основні – розпорошеність малочисельних меншин, відсутність культурної спадщини рідною мовою майже у всіх національностей, тотальний брак коштів, кваліфікованих викладачів та загальний низький рівень шкільної освіти. Подібні тези зустрічаються й у працях Г. Мансурова [309], О. Полоцького [313] та М. Попова [314].

Аналіз партійної публіцистики свідчить, що труднощі з забезпеченням національних шкіл учителями значною мірою створювалися штучно, оскільки визначальним критерієм підбору кадрів для роботи був класовий підхід, соціальне походження вчителів та їх лояльність до радянської влади. Як зазначав Я. Ряппо, “відбір викладачів для вищої школи був обмежений і здійснювався під контролем профспілок, селянських організацій та партії” [319, с. 140].

Високий рівень інформативності властивий доробку співробітників ЦКНМ при ВУЦВК – А. Гітлянського [285], А. Дівіджієва [289–292], Б. Малчева [303–308] та С. Міцева [310–312] – осіб, безпосередньо причетних до реалізації політики болгаризації в УСРР. Оперуючи реальними фактами, вони висвітлювали проблеми, з якими стикалася болгарська етнічна група. Звичайно, не позбавлені політичної заангажованості, праці діячів ЦКНМ відбивають трансформації курсу державної влади у національному питанні загалом та стосовно болгарської етнічної меншини зокрема. Так, А. Гітлянський у своїй розвідці відобразив процес економічного

реформування Романівського національного району, окресливши при цьому найбільш розвинуті галузі господарства болгарських селян [285, с. 17–20]. А. Дівіджієв, у свою чергу, торкнувся розвитку початкової освіти серед болгарського населення. Описуючи місцеві школи, він зробив наголос на кадровій проблемі [289; 292, с. 54]. Питання участі болгарської етнічної меншини у виборах та діяльності органів влади національних районів порушені у публікації Б. Малчева [303]. Йому також належить висвітлення кількох сюжетів з загального опису економічного, політичного та культурного становища болгарської етнічної громади УСРР [304; 306–308]. Деякі матеріали з обстежень національних сільрад та колективних господарських утворень на території болгарських районів наведено у публіцистичних статтях С. Міцева [310–312].

Д. Симеонов [320–322] та В. Соломонов [326] зупинилися на організаційних особливостях, які виникали під час виділення болгарських національних районів, зокрема, територіального поділу, кількості населених пунктів та процесу вибору адміністративних центрів.

Різним аспектам питань існування болгарських національних районів наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. присвячені дописи Б. Малчева [303–308], М. Фуклєва [328] та С. Цвяткова [332–334]. Зокрема, їх публіцистичний цикл, присвячений 10-річчю Коларівського болгарського національного району, містить загальні оцінки національної політики комуністичної влади та описові матеріали економічного, політичного та культурного становища найбільшого болгарського району УСРР [308; 328; 332–334]. Благоєвському національному району присвячено публікацію С. Міцева [312]. Необхідно окремо виділити дослідження А. Дівіджієва “Національно-культурне будівництво трудящих болгар в УСРР”, у якому автор аналізує стан шкільної та середньої освіти у середовищі українських болгар, розвиток мережі закладів політичної просвіти та існування болгарського театру [292].

Третю групу джерел становить статистика, передусім матеріали загальносоюзних переписів, довідкових видань, офіційних публікацій статистичних органів, що містять широкий спектр як загальних, так і тематичних

відомостей стосовно болгарської етнічної меншини УСРР, її економічного та культурного становища [237; 241; 255; 257–258; 263; 270; 273].

Четверта група – це матеріали республіканської та районної преси, які дозволяють поринути в загальний інформаційний простір радянської України. Оцінити співмірність спільного і загального в масовій свідомості болгарської громади та інструментів її моделювання дозволяє болгаромовна періодика (зокрема, мова йде про республіканську газету “Колективіст” та районну газету Коларівського району “Колективне поле”), що були перетворені владою на один з найважливіших і найдієвіших засобів пропаганди. Різні за своїм змістом масиви вміщених у випусках газет матеріалів (наприклад, у республіканській газеті “Колективіст” існувало сім рубрик, які відображали широке коло питань – від будівництва комуністичного ладу на місцевому рівні до господарського та культурного розвитку болгарських сіл) дають можливість здійснити масштабну реконструкцію повсякденного життя болгарської етнічної меншини УСРР протягом 20–30-х рр. XX ст.

П’яту – вагому й трагічну за змістом – групу джерел складають документи колекції архівно-слідчих справ, збережених у фондах центральних державних та регіональних архівів України. Зокрема, це Ф. 263 (“Позасудові справи реабілітованих”) ЦДАГО України, Ф. 6 (“Кримінальні справи на реабілітованих осіб”) ГДА СБУ м. Харкова, Ф. Р-5747 (“Управління Служби безпеки України в Запорізькій області”) Держархіву Запорізької області, Ф. Р-5907 (“Слідчо-архівні справи Державного архіву Кіровоградської області”) Держархіву Кіровоградської області та Ф. Р-8065 (“Архів управління Служби безпеки України в Одеській області”) Держархіву Одеської області. Переважну більшість одиниць зберігання названих фондів становлять справи-формуляри, передані свого часу з архівів КДБ УРСР. Справи містять унікальну інформацію про представників болгарської інтелігенції, засуджених за справою т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної повстанської організації” (відома ще як “справа 13-ти”) та учасників т.зв. “контрреволюційних повстанських болгарських організацій”. Аналіз цих документів є ключовим у дослідженні “болгарської національної операції” доби

Великого терору. Персоніфікований характер як особливість кожної архівно-слідчої справи обумовлює цінність даного історичного джерела. Він дає можливість прослідкувати долю окремої людини, яка зазнала дії репресивної машини, та з'ясувати її безжальний механізм.

Отже, охарактеризована джерельна база є представницькою та різноманітною. За умови використання у комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами та існуючою літературою з проблематики, вона уможливлює комплексне дослідження історії болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичним підґрунтям дослідження етнічних меншин як групи громадян певної держави, що не є представниками титульної нації та виявляють почуття національного самоусвідомлення й спільності між собою, стали напрацювання сучасної етнополітології та етнічної історії. Автор використала ряд узагальнюючих концептуальних праць відомих фахівців, зокрема, Я. Верменич, В. Євтуха, О. Майбороди, М. Панчука, О. Рафальського, Л. Рябошапка, Л. Якубової та ін. Особистим досягненням дисертантки стало комплексне дослідження соціально-економічного, суспільно-політичного і етнокультурного розвитку болгар Південної України міжвоєнного періоду, що дало змогу структурувати й узагальнити соціокультурні зрушення в національній політиці крізь призму болгарської меншини. Такий дослідницький ракурс дав можливість відійти від схематизму, заглибитися в існуючий масив інформації, максимально наблизитися до висвітлення політико-економічних і культурних проблем болгарського етносу в УСРР.

У дисертаційному дослідженні автор використовує базовий понятійний апарат та термінологію з етнонаціональної політики, які вживаються у спеціальній політологічній та історичній літературі [394; 395; 508]. Разом з тим, як зазначають автори збірника "Україна: політичні стратегії модернізації", офіційне тлумачення понять "українська нація", "титульний етнос", "національність", "корінні народи",

“етнічна група”, “етнічна спільнота” та ін. є суперечливим або ж зовсім відсутнім [533, с. 40]. У контексті сучасних напрацювань історичної науки зроблено спробу категоризації понятійного апарату дослідження. Осмислення термінів “українізація”, “болгаризація”, “націоналізація”, “коренізація”, “етнічна меншина” здійснено в історичному та етнополітичному вимірах. Зазначено, що термін “коренізація” вживався порівняно рідко. В УСРР перевага віддавалася поняттю “українізація”, але воно сприймалося неоднозначно і часто ставало об’єктом критики. Альтернативу йому склали етнічно-орієнтовані відповідники. Таким був, зокрема, й термін “болгаризація”. Різновекторність українського досвіду коренізації обумовлює актуальність і важливість як системного, так і конкретизованого вивчення досвіду національної політики 1920–1930-х рр., її вкладу у зміцнення політичної і культурної самобутності України та перспективний вплив на процес націєтворення.

При виділенні етнічної меншини як об’єкта коренізаційних процесів необхідно чітко усвідомлювати їх обмежений характер у часі і просторі. За одне десятиліття важко реалізувати глобальні зрушення у національному питанні, особливо в контексті процесів етнічної мобілізації та збереження власної ідентичності. Проте саме у етнонаціональній сфері роль коренізації, її результати та наслідки були найбільш значущими і самодостатніми.

Новизна запропонованих теоретичних підходів визначається розглядом формування етнонаціональної ідентичності болгарської етнічної групи в контексті історії повсякденності. Уважно досліджено суб’єктивне ставлення особи/групи до національної політики та спроби усвідомлення болгарським етносом національної ідентифікації. Ґрунтовний розгляд подій політичного, економічного, культурного життя болгарської спільноти як проявів повсякдення, дав змогу реконструювати ситуацію у справі національного консенсусу між українцями і етнічними меншинами, які проживали на території республіки.

В контексті історичної регіоналістики здійснено спробу категоризації термінологічного апарату дослідження. Окреслення поняття “Південна Україна” пропонується в історичному, географічному та етнокультурному вимірах.

Визначальним для автора став історико-географічний принцип: терміном “Південна Україна” позначається історичний регіон/простір з виразною соціокультурною специфікою, ментальністю та ідентичністю населення, який охоплює Одеську, Миколаївську, Запорізьку, Херсонську області та Автономну республіку Крим. Вивчення території Південної України як просторової домінанти дало можливість структурувати та комплексно проаналізувати характер розселення болгарської етнічної меншини, розвиток її національної культури, політичні та соціокультурні зв’язки болгар в історичному та просторовому вимірах.

Завдяки зазначеним теоретичним підходам вдалося дослідити розвиток ідентичності болгар, зрушення у самосвідомості населення та процес входження неукраїнських етнічних спільнот до складу української політичної нації. Втративши можливість формулювати і відстоювати на державному рівні свої специфічні вимоги в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя, етнічні меншини в контексті політики коренізації мали шанс для свого всебічного розвитку. Але різка зміна етнополітики в межах СРСР не дала реалізуватися цій можливості.

Методологічною основою дисертації стали загальнонаукові універсальні принципи об’єктивності, історизму, системності та всебічності, а також порівняльно-історичний, історико-типологічний, картографічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний методи. Поєднання цих принципів і методів дало можливість комплексно висвітлити соціально-економічне, суспільно-політичне й етнокультурне становище болгарської етнічної меншини УСРР упродовж 20–30-х рр. XX ст.

Принцип об’єктивності спонукає розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності та суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних чи негативних сторін їх змісту, незалежно від особистого ставлення дослідника. Залучення цього принципу в процесі дослідження дозволяє виважено підійти до оцінок усіх факторів, які супроводжували процес здійснення політики коренізації по відношенню до болгарської етнічної меншини УСРР.

Принцип історизму не випадково включений до переліку основних принципів пізнання історичної реальності. Саме з його допомогою ми підходимо до розгляду національної політики радянської держави у 20–30-х рр. XX ст. щодо болгарської етнічної групи у тісному взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами її реалізації.

Принцип системності орієнтує на дослідження будь-якого історичного явища через вияв його багатогранних зв'язків та механізмів, які його забезпечують, а також на пошук різноманітних взаємозв'язків усіх елементів. Цей принцип можна успішно застосовувати для аналізу діяльності центральних державних інституцій, відповідальних за реалізацію національного курсу більшовиків – ЦКНМ при ВУЦВК та її структурних одиниць. Системний підхід до вивчення усіх компонентів політики коренізації (адміністративного, політичного, економічного та культурно-освітнього векторів), економічних нововведень влади кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., політики репресій 30-х рр. XX ст. дозволяє комплексно дослідити особливості існування кожної з етнічних меншин УСРР та болгарської зокрема.

Застосування принципу всебічності до дослідження процесу коренізації в середовищі українських болгар дозволило залучити увесь спектр об'єктивних та суб'єктивних факторів, які могли впливати на його результат.

Рівень методологічної культури дослідження залежить від набору методів та різноманітних дослідницьких прийомів, використаних дисертанткою (порівняльно-історичний, історико-типологічний, картографічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний).

Порівняльно-історичний метод найбільше застосовувався під час визначення економічних, політичних та культурних характеристик болгарської етнічної меншини у 20–30-х рр. XX ст. через демонстрацію її правового статусу, соціально-економічної структури, культурного обличчя у контексті здійснюваних радянською владою реформувань.

Історико-типологічний метод полягає у розумінні існування у кожному з конкретних історичних процесів та явищ взаємопов'язаних одиничних та

загальних компонентів. У нашому випадку це чітко прослідковується на прикладі процесу впроваджуваної Кремлем національної політики стосовно кожної з етнічних меншин УСРР – методи, хід, напрями її реалізації були спільними. Але разом з тим існували певні особливості, які стосувалися, наприклад, російської та польської етнічних груп.

Застосування картографічного методу дало змогу прослідкувати динаміку територіальних змін болгарських національних районів протягом періоду їх існування, а демографічні карти стали підґрунтям окреслення просторових меж розселення болгарської меншини.

Проблемно-хронологічний метод передбачає розподіл широких тем на ряд вужчих, кожна з яких розглядається у хронологічно-логічній послідовності. Саме з допомогою цього методу у нашому дослідженні вдалося реконструювати загальну палітру, у якій розвивалася болгарська етнічна група УСРР у 20–30-х рр. XX ст. через спектр політики коренізації загалом та призму потрясінь Великого стрибка, Голодомору 1932–1933 рр. та репресій доби Великого терору.

Структурно-функціональний метод полягає в характеристиці та поясненні системи, у якій досліджуються її елементи і залежності між цими елементами в рамках єдиного цілого, а окремі соціальні явища виконують визначену функцію в підтримці і зміні соціальної системи. З його допомогою детально проаналізована діяльність органів радянської влади по відношенню до болгарської етнічної меншини у системі національної політики та продемонстровані основні показники, які характеризують загальні тенденції її розвитку.

Таким чином, методологічний інструментарій роботи та критичний аналіз отриманої з опублікованих джерел й архівних фондів інформації, дозволив системно і неупереджено проаналізувати процеси політичного, економічного та культурного розвитку болгарської спільноти досліджуваного періоду. Застосовані у дисертації підходи, принципи і методи зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість і достовірність результатів, дозволили зробити відповідні висновки й узагальнення, аргументувати положення, що виносяться на захист.

РОЗДІЛ ІІ. БОЛГАРИ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ

2.1 Болгарська етнічна громада України: етапи та особливості формування

Поява та розселення представників болгарського етносу на території України стали наслідком взаємодії низки історичних факторів. Вирішальну роль відіграло укорінене в часі геополітичне протистояння Російської й Османської імперій у Причорномор'ї, що переросло в серію кровопролитних війн XVIII ст. Заволодівши величезними слабозаселеними територіями навколо Чорного та Азовського морів, Росія постала перед проблемою їх освоєння, стимулювання притоку людських ресурсів, господарського, адміністративного, побутового облаштування та захисту кордонів. Другий фактор виступав як наслідок першого, але вже з кінця XVIII ст. почав відігравати провідну роль.

Зіткнення двох імперій – Російської та Османської – було продовженням геополітичних конфліктів попередніх часів, які безпосередньо впливали на історичний поступ усіх регіональних гравців. В їх орбіту була втягнута й Україна: як Гетьманат другої половини XVII–XVIII ст., так і Запорозька Січ (земельні володіння останньої сягали значних районів на південному заході й південному сході). Не менш важливу роль відігравав Кримський ханат, який перебував у васальній залежності від Османської імперії.

Нинішня російська історіографія в оцінках тогочасних подій применшує негативні сторони імперської експансії. Натомість підносяться позитивні зрушення економічного та демографічного характеру внаслідок приєднання Причорномор'я та Приазов'я до Російської імперії [517, с. 220].

Турецькі вчені, які, аналогічно російським, також розглядають Османську імперію не як колоніальну, звертають увагу на смугу занепаду, в яку вона увійшла. Внаслідок цього, зазначають вони, послабшав вплив османів у Криму (1783 р. Кримський ханат втратив свою державність і був приєднаний до Росії) та відбувся перехід відповідно до умов Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р. до складу імперії ряду територій – округи фортеці Керч, Єнікале, межиріччя Дніпра та

Південного Бугу з фортецею Кінбурн. Згодом територіальні здобутки Росії були підтверджені умовами Ясського мирного договору 1791 р. [559]. Разом з тим існує ще одна обставина, на яку звернула увагу британська дослідниця К. Фінкель. В узагальнюючій праці, присвяченій історії Османської імперії, вона пише: “В силу свого географічного розташування балканські території імперії завжди були найбільш вразливими щодо зазіхань іноземних держав, а до кінця XVIII ст. Османська держава вже не могла сподіватися на лояльність значної частини християнського населення своїх балканських провінцій. Війни, від яких протягом багатьох років здригався цей регіон, змусили багатьох шукати притулок у володіннях Габсбургів, але навіть ті, хто лишався на місцях, могли піддатися спокусливим закликам, які лунали з боку іншого кордону” [535, с. 546].

Згадані погляди мають право на існування у вигляді наукових узагальнень або у формі ідеологем. Однак жоден з них не враховує український фактор – політичний і демографічний. Політичний, як зазначалося, виявлявся у державотворчих амбіціях українства, що з геополітичних міркувань системно переслідувалися Російською імперією, демографічний – у діяльній присутності українського етносу на цих територіях задовго до досліджуваних подій. Тема української колонізації причорноморських і приазовських степів досить добре вивчена в історіографії. Відзначимо лише, що вже у XVIII ст. частка українців у населенні сучасної Південної України ніколи не складала менше 50%. Загалом же коефіцієнт присутності українського етносу на Півдні коливався від 50 до 80% у різні роки [343, с. 187; 410, с. 77–91; 412, с. 208; 414, с. 131; 506, с. 75–100].

Поява на півдні України болгар становила лише частину зовнішніх міграцій (за даними В. Кабузана, протягом XVIII ст. до Росії прибуло близько 100 тис. мігрантів – німців, молдован, сербів, греків, албанців, угорців тощо) [410, с. 110]. У переселенському русі болгар виділяються кілька етапів, кожний з яких мав свої особливості[*].

[*] Переселенці з різних теренів Болгарії найбільш масово з’являються на території Південної Бессарабії під час російсько-турецьких війн 1787–1791 рр., 1806–1812 рр., 1828–1829 рр. та Кримської війни 1853–1856 рр.

Перше організоване переселення болгар на територію Російської імперії (400 сімей з с. Алфатар Сілістренської округи) відбулося під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і призвело до заснування с. Вільшанка Херсонської губернії, яке існує й донині [474, с. 213–222]. Згодом окремі родини переселенців також засновували села. Перші 30 сімей оселилися на місці майбутнього с. Чийшия (сучасне с. Огородне Болградського району Одеської обл.) під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. За результатами цієї війни Росія отримала нові території, в межі яких спрямовувалися переселенські потоки з Балкан, зокрема, болгар і гагаузів [471, с. 116]. На територіях, зайнятих російськими військами, з'являлося чимало болгарських купців, ремісників та селян, які оселялися в містах, молдавських селах та колишніх ногайських кочовищах. За даними О. Бєлової, на початку XIX ст. у Південній Бессарабії проживало від 6 до 8 тис. болгар та гагаузів [339, с. 87].

Укорінення болгар відбувалося на спільних для всіх іноземних колоністів засадах: вони отримували гарантії особливих прав та привілеїв у сплаті податків та зменшенні повинностей, звільнення від військової та цивільної служби, право ввозу товарів на територію імперії без сплати мита тощо [410, с. 166–167].

На початку XIX ст. виникають болгарські колонії в Херсонській губернії [349, с. 75] та Криму [501, с. 22–23, 29] – Великий і Малий Буялик (1802 р.), Старий Крим, Балта Чокрак, Кишлав (1801–1803 рр.), Тернівка, Паркани, Кубанка, Катаржино (1804 р.).

У 1797–1805 рр. стрімко відбувалося заселення сусідньої Катеринославської губернії. Але з 1806 р. потік поселенців до регіону скоротився. Так, за відомостями VI-ої ревізії, проведеної 1811 р., на території Катеринославської губернії проживало 132 болгарські родини, у володінні яких знаходилося 6,7 тис. десятин землі; в Херсонській губернії – 871 родина з 79,9 тис. десятин [410, с. 186–188]. На ці болгарські поселення також поширювалися норми законів, які стосувалися іноземних колоністів.

Сприятливі сільськогосподарські умови та заохочувальні заходи імперської адміністрації сприяли наступним хвилям болгарської колонізації. В 1806–1812 рр.

на територію Бессарабії переселилося близько 3 тис. болгар [408, с. 185]. На відміну від перших болгарських колоністів, яких називали “старими”, їх назвали “новими болгарами”.

Неодноразово зазнавала змін адміністративна підпорядкованість болгар та управлінських структур, які займалися їх облаштуванням та побутом. Вона еволюціонувала від дещо модернізованої османської моделі до типової російської імперської (цинути → генерал-губернаторства).

Відповідно до обставин та завдань державної колоністської політики еволюціонувало й державне законодавство та нормативні акти. Найбільш повне тлумачення прав і привілеїв бессарабських болгар містилося в імператорському указі “Про поселення в Бессарабію болгар та інших задунайських переселенців” (29 грудня 1819 р.) та акті міністра внутрішніх справ В. Кочубея (12 березня 1820 р.), які прирівнювали їх до іноземних колоністів [386, с. 10]. Документи передбачали право переходу зі стану колоністів до інших категорій населення з наступною можливістю працевлаштування у державних установах, а також права торгівлі, виїзду за кордон, купівлі земельних наділів. З 1820 р. і до введення акцизної системи (1863 р.) їм надавалося право вільної торгівлі вином та горілчаними виробами для населення. Переселенці отримали податкові пільги терміном від трьох до десяти років, а до проведення військової реформи 1874 р. звільнялися від військової повинності. Пільги та обов’язки колоністів були зафіксовані в “Статуті про колонії іноземців імперії”.

Внаслідок інтенсивної болгарської колонізації першої чверті XIX ст. західна частина Буджаку в основному була заселена задунайськими переселенцями. Офіційно ця територія називалася “Нова Булгарія” [340, с. 5–20]. За даними В. Кабузана, чисельність болгар та гагаузів на 1818 р. сягнула 27,1 тис. осіб, їх частка серед задунайських переселенців дорівнювала 78,3% [411, с. 33].

Третя хвиля болгарської імміграції пов’язана з подіями російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Цей етап характеризувався масовістю, якісних змін зазнали характеристики процесу. Спершу царський уряд, зацікавлений у стрімкому заселенні Південної Бессарабії, створював колоністам досить сприятливі умови.

Планувалося організовувати переселення болгар тих професій, яких не вистачало в регіоні, а саме: корабелів, матросів, ремісників, торговців та виноробів [339, с. 105]. Однак плани виявилися нежиттєвими, оскільки основна маса болгар були хліборобами. Не сприяли вирішенню проблеми ані заохочення різними варіантами пільг, ані надання привілеїв. Втім, політика влади щодо переселенців не завжди була протекціоністською. Залежно від внутрішньополітичної кон'юнктури та зовнішніх обставин, плани уряду час від часу зазнавали змін. Невдовзі офіційні документи вже наголошували на проблемі дефіциту вільних земель та непомірних бюджетних витратах на облаштування болгарських поселенців [339, с. 109].

Підписання Адріанопольського мирного договору 1829 р. істотно активізувало переселення болгар до Російської імперії [467, с. 100]. Для вирішення питання з нестачею земель була внесена пропозиція щодо передачі "старими" колоністами "новим" 10 десятин землі. Таким чином, земельний наділ скоротився до 50 десятин (замість 60), але й це не вирішило проблеми. Згодом розміри наділів зменшилися ще удвічі [468, с. 25–27].

На початку 30-х рр. XIX ст. переселення болгар до Бессарабії майже припинилося. Більше того – почалася їх масова реемiграція, пов'язана, по-перше, з невдоволенням політикою російського уряду, який не міг надати новим колоністам якісні земельні ділянки належного розміру та створити сприятливі умови проживання у містах; по-друге, з неврожаями 1832–1834 рр., епідеміями холери і чуми [467, с. 202]. В ці роки територію Російської імперії залишили від 18 до 20 тис. осіб. Загалом, станом на кінець 1834 р. існувало 86 колоній (їх кількість не змінювалася до 60-х рр. XIX ст.) болгарських переселенців, які входили до складу чотирьох округ [339, с. 119–121].

Під час третьої хвилі імміграції болгарська громада стабілізувала свої соціально-економічні характеристики. Як і раніше, близько 2/3 переселенців були селянами, які займалися городництвом (вирощували різноманітні овочеві культури), садівництвом, виноградарством та виноробством (щороку в середньому кожна сім'я, яка вирощувала виноград, виробляла 300–400 відер вина), шовківництвом, ремісництвом (столярством, ткацтвом, котлярством та

бочкарством) [499, с. 103]. Решту складали купці, торгівці та священики. Болгари-переселенці отримали можливість засновувати у своїх поселеннях школи.

З подіями Кримської війни 1853–1856 рр., як зазначають дослідники, пов'язане останнє масове переселення болгар на терени сучасної України. Невдалий хід бойових дій і відступ російської армії з Болгарії призвів до іміграції близько 900 сімей з Сілістренського краю до Бессарабії. У 1854 р. вони сконцентрувалися в 62 болгарських колоніях задунайських переселенців Ізмаїльської, Нижньо- і Верхньо-Буджацької округ. Особливістю цього переселенського етапу стало те, що допомога з боку російського уряду була практично припинена – весь тягар з облаштування на місцях ліг на плечі самих колоністів. Загалом, важкі соціальні та економічні умови, дефіцит продуктів харчування та неврожаї стали причиною того, що частина переселенців повернулася на батьківщину.

Дещо пізніше, як стверджує О. Бєлова, уряд знову запровадив заохочувальні заходи. У результаті мала місце позитивна динаміка масових переселень болгар та гагаузів спершу до російської частини Бессарабії, а з весни 1861 р. – до Приазов'я. Для болгарських переселенців у Приазов'ї було виділено 214 тис. десятин землі, фінансову допомогу, їм надавалися пільги у сплаті податків [339, с. 183]. Перше масове переміщення болгар до приазовських степів відбулося після підписання 26 грудня 1860 р. Олександром II указу, який дозволив їх організоване переселення до Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній. Переселенці отримали статус колоністів і, відповідно до норм законодавства Російської імперії, дістали низку пільг та привілеїв [408, с. 140].

У майбутньому стихійна міграція болгар на Приазовські землі відбувалася незалежно від загальної колоністської політики Російської імперії. За даними С. Пачева, в 1861–1862 рр. болгарськими колоністами на території Приазов'я було засновано ряд колоній, а саме: у Бердянському повіті – Софіївка, Андрівка, Палаузівка, Трояни, Іванівка, Преслав, Інзівка, Банівка, Діанівка, Марініно, Романівка, Вячеславівка, Зеленівка, Радолівка, Гюнівка, Манойлівка, Цареводарівка, Строганівка, Аннівка, Петрівка, Першомиколаївка, Райнівка,

Богданівка, Степанівка, Федорівка, Надіївка, Гірсівка, Варварівка, Оленівка, Михайлівка (всього 30 колоній). У Мелітопольському повіті – Олександрівка, Дмитрівка, Болград і Волканешти (4 колонії) [503, с. 17]. Деякі з колоній (Варварівка, Оленівка, Михайлівка, Царицино, Болград та Волканешти) з різних причин зникли з мапи України, решта існує дотепер [476, с. 29].

Щодо загальної чисельності болгар на середину XIX ст. на території Південної Бессарабії, то вона, згідно підрахунків В. Морозана, сягнула 73,2 тис. осіб [479, с. 100]. Внаслідок міграційних потоків на середину 60-х рр. XIX ст. сформувалися три райони компактного розселення болгар – Бессарабія, Приазов'я та Крим, а також ряд дисперсних поселень у Херсонській губернії: під Одесою, Миколаєвом та Тирасполем.

Природне зростання населення болгарських колоній та нестача земель для господарювання стали рушійним фактором розселення болгар теренами Причорномор'я. Зокрема, до 1881 р. кілька болгарських сіл було засновано в Криму. Наприкінці XIX – початку XX ст. вихідці з материнських колоній Бессарабії заснували нові поселення на Півдні України. Стале зростання болгарської громади засвідчувало неабиякі досягнення колоністів. Перепис населення Російської імперії 1897 р. зафіксував 172,4 тис. болгар (0,14% від загальної маси населення). Більшість з них проживала на території Бессарабської (87 138 осіб), Таврійської (41 417 осіб) та Херсонської (25 685 осіб) губерній [263].

У контексті вивчення історичних аспектів повсякденного життя, побуту та реліктових звичаїв болгарських переселенців надзвичайно цікавим є дослідження діяльності Болгарського настоятельства, створеного 1854 р. в Одесі.

Засновником настоятельства та його наставником упродовж 30 років був Микола Палаузов (1821–1899 рр.). На початку 1830-х рр. він переїхав до Одеси з болгарського м. Габрово, здобув тут середню та вищу освіти, вступив на службу до Одеської портової митниці і дослужився до чину дійсного статського радника.

У протоколі першого засідання настоятельства від 2 лютого 1854 р. зазначено: "вирішили заснувати настоятельство з чотирьох осіб, яке буде зібрані кошти вносити на зберігання в Одеський комерційний банк для використання їх на

потреби, які виникнуть” [198, арк. 42]. Настоятелями були обрані С. Тошкович, М. Палаузов, М. Тошкович та К. Палаузов.

21 травня 1858 р. влада запровадила в дію спеціальний документ – Тимчасову інструкцію, яка регламентувала діяльність настоятельства. Згідно з нею, до його складу входили настоятелі, обрані з болгар, які перебували на той час в Одесі, головний покровитель й попечитель, яким став архієпископ Херсонський і Таврійський Іннокентій. До функцій останнього входили контроль та керівництво цим органом. У випадку виходу одного з членів настоятельства, він же затверджував нового представника. Інструкція передбачала, що один з членів настоятельства контролював фінансові надходження, інші опікувалися існуючими заощадженнями. Процедура передачі пожертвувань на рахунки цього органу передбачала переказ коштів на казначейські рахунки одного з членів настоятельства.

Основними напрямами діяльності настоятельства були: допомога коштами болгарським церквам, підтримка існуючих болгарських навчальних закладів, опікування освітою пастирів церков та направлення їх до училищ, допомога у виборі майбутньої професії представникам болгарського етносу, які опинилися на території Російської імперії (при цьому враховувався дефіцит кваліфікованих спеціалістів у конкретних галузях господарства).

Основною метою настоятельства, як зазначалося, було “збирання громадського капіталу для сприяння освіті болгарського юнацтва та постачання церков в Болгарії богослужбовими книгами та священницькими ризами, збір добровільних пожертв на користь задунайських співвітчизників” [198, арк. 46]. Замість статуту настоятельство керувалося інструкцією, затвердженою владою та переданою через архієпископа Іннокентія.

Згідно листа Одеському міському голові на 23 червня 1877 р., на балансі настоятельства знаходилися: 30 тис. руб., пожертвуваних болгарськими колоністами на потреби освіти болгарського населення; будинок, який пожертвував надвірний радник С. Грамматіков; щорічно отримувана субсидія в сумі 1,5 тис. руб. від Міністерства народної освіти; добровільні пожертви, які на

1872 р. обчислювалися 483 руб., 1873 р. – 290 руб., 1874 р. – 129 руб., 1875 р. – 442 руб., 1876 р. – 146 руб. [198, арк. 46]. У листі також зазначалося, що у 1876 р., враховуючи розорення турками болгар та переїзд останніх до Одеси, на їх потреби додатково було виділено 16,9 тис. руб. [198, арк. 47].

З напрямів благодійної діяльності настоятельства виділялися такі: підтримка болгарських церков, допомога існуючим болгарським училищам та відкриття нових навчальних закладів, виплата стипендій болгарському юнацтву, сприяння перекладанню болгарською мовою "корисних для народу книг, приймаючи заходів для розповсюдження їх в Болгарії", матеріальна допомога болгарам, які опинилися без засобів існування.

Попри розмаїтість діяльності настоятельства, поза його компетенцією залишалися благодійні заклади, які опікувалися дітьми та особами похилого віку. Відомо, що членами цієї організації не здійснювався спеціальний облік осіб та організацій, які зверталися до настоятельства за допомогою.

Не рідкими були випадки відмов у наданні матеріальної допомоги в повному обсязі. Натомість в обов'язковому порядку виплачувалась певна сума коштів для повернення на територію Болгарії. Документи свідчать, що для цього були об'єктивні підстави: настоятельство потерпало від нестабільності надходження пожертв на свою діяльність внаслідок існування цілої низки подібних організаційних центрів.

З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. активізувалася і діяльність настоятельства: 25 дівчаток та 7 хлопчиків (діти з постраждалих родин) були перевезені до Одеси та влаштовані на навчання. Завдяки клопотанням членів настоятельства до російського посла у Константонополі М. Ігнатьєва були звільнені та повернуті на свої робочі місця ув'язнені болгарські вчителі.

Настоятельство надавало чималу матеріальну допомогу нужденним. У його структурі існувала комісія з пошиття одягу для болгар, які зазнавали переслідувань. У грудні 1877 р. комісія відправила через російське посольство в Константинополі вісім тюків теплого одягу та дві тис. теплих ковдр [198, арк. 61].

Загалом, майже за 30 років свого існування настоятельство передало на потреби болгарського населення близько 30 тис. руб. Воно здійснювало масштабну підтримку тих, хто опинився за межами батьківщини, передусім біженцям.

Революційні події 1905–1907 рр., у вир яких були втягнуті величезні території та маси населення, мали значний резонанс на півдні України. Активно відреагувало на них болгарське середовище. Добре відомі прізвища та імена керівників революційних гуртків – Асена та Івана Христевих, Миколи Шишмана, Івана Хинева, Василя Іскімші та ін. Центрами діяльності гуртків стали м. Болград та сс. Кубей й Чийськ. Влада жорстко реагувала на найменші прояви соціальної непокори. Хрестоматійними є факти придушення повстання в с. Кубей та засудження його ватажків І. Хинева та К. Дечева до 12 років каторги. За участь у революційному русі 1905–1907 рр. на Ізмаїльщині кілька вчителів та священиків-болгар були ув'язнені, а 16 підбурювачів – заслані до Сибіру.

Криза початку XX ст. в сільськогосподарському секторі та столипінська аграрна реформа 1906–1910 рр., яка намагалася знайти шляхи виходу з неї, спричинили потужні внутрішні міграції населення імперії. В історіографії прийнято вважати, що основною метою реформи було створення нових селянських господарств шляхом руйнації общинного землеволодіння, розширення кола приватних землевласників та сприяння зростанню заможного селянства шляхом обмеження впливу селянської общини [368]. Внаслідок проведеного комплексу заходів з общинної форми землекористування у приватну власність перейшло 42% дворів Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Тим часом ситуація в болгарському селі розвивалася в річищі загальноімперських тенденцій, найболючішою серед яких був земельний голод. Так, у болгарських селах з 50 десятин у середині XIX ст. середній розмір ділянки зменшився до 10–15 десятин на початок XX ст. [238, с. 101]. В контексті сталого демографічного зростання громади чимдалі гострішим ставало земельне питання. Ліквідація общинної форми землекористування створила сприятливі умови для концентрації земельних ресурсів, з одного боку, і подальшого розселення болгарського населення теренами

України, з іншого. Результатом цього стало заснування упродовж 1906–1910 рр. більше десяти нових поселень [189, арк. 18, 37, 47, 54].

В роки Першої світової війни становище болгарських поселенців значно погіршилося. Більша частина чоловічого працездатного населення була мобілізована до армії, відчутно скоротилися посіви. На непідсильний тягар перетворилися податки та інші платежі. Так, у звіті завідуючого державним майном у Болградській волості Бессарабської губернії за 1916 р. М. Миналова зазначалося, що на цій території нараховувалося 880 орендарів державних земель. У 1916 р. вони повинні були сплатити за оренду 347,9 тис. руб., а надійшло лише 122 тис. руб. [238, с. 103]. Абсолютна більшість місцевих орендарів була неспроможна сплачувати оренду у повному обсязі. Крім того, збільшилися розміри земських зборів та викупних платежів. Все це дає підстави зробити висновок про досить скрутне становище болгарського населення, яке, щоправда, цілком корелювалося з загальними регіональними проблемами в контексті розгортання подій Першої світової війни.

Отже, поява болгар на півдні України була обумовлена значною кількістю геополітичних, економічних, військових та релігійних факторів, і стала невід'ємною частиною міграційних рухів, які охопили південно-західний регіон Російської імперії. У переселенні, формуванні діаспорних осередків, налагодженні життя і побуту виокремлюється ряд етапів, кожний з яких мав свої особливості. Загалом укорінення болгар в українському Степу тривало впродовж XVIII–XIX століть. Як і решта іноземних колоністів, болгари одержали низку господарських переваг, привілеїв та пільг (володіння значними земельними ділянками, звільнення від податків тощо). Втім, незважаючи на масштабність переселенських рухів, питома вага болгар в населенні краю у порівнянні з німецьким, єврейським, грецьким етносами була невисокою. За підрахунками А. Каппелера на 1897 р. вона складала 0,14% і випереджала лише гагаузів (0,004%) [420, с. 302]. Постійно зростаючий дефіцит земельних ресурсів ускладнював стосунки болгар з сусідами – українським та російським селянством, яке превалювало у соціальній та етнічній структурі тогочасного соціуму Південної

України. Велика протяжність і малоосвоєність новоприєднаних територій імперії, слабкість комунікативних зв'язків були істотним гальмівним чинником інтеграційних процесів. Внаслідок цього усталена традиційна ідентичність болгар залишалася домінантною. Ситуація почала змінюватися лише наприкінці XIX ст., в епоху інтенсифікації промислово-аграрного розвитку, появи нових засобів зв'язку та технологій. Вже в середині XIX ст. у середовищі болгарських переселенців увиразнилися тенденції суспільної модернізації, пов'язані не з існуючим традиційним общинним устроєм, а появою новітніх інститутів, таких як Одеське болгарське настоятельство.

2.2 Болгарське населення УСРР на початковому етапі радянського будівництва

Більшовицький переворот започаткував епоху болісних соціально-політичних трансформацій. Звичний уклад життя величезних мас населення відбувався шляхом насильницького запровадження нових форм господарювання, терору та залякування. Це стосувалося всіх регіонів, всіх соціальних та етнічних груп. Спроби влади мінімізувати наслідки цих змін за допомогою традиційних заходів та інструментів виявилися малоефективними. У різних областях та місцевостях України не припинялися масштабні селянські заворушення, пов'язані з несприйняттям політики комуністичного штурму.

Затвердження у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) курсу на нову економічну політику засвідчило намагання партійних вождів вирішити найбільш гострі соціальні проблеми. Перехідний період в УСРР набув суперечливого характеру і розтягнувся в часі з 1921 р. до першої половини 1923 р. Впроваджувані більшовиками заходи не внесли якісних змін у становище болгар-колоністів. Більше того, одним з їх наслідків став голод 1921–1923 рр.

Землі, на яких господарювали болгарські поселенці, аграрії класифікують як зону "ризикованого землеробства", що пов'язано з недостатньою кількістю річних опадів. У степовій зоні порядок землеустрою визначався за інструкцією від

5 лютого 1920 р. “Про попередній розподіл земель”. Запровадження в життя положень цього документу призводило до постійного збільшення малоземельних або безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення. Болгарські села (як і німецькі та грецькі) потрапили під т.зв. “поселищне розкуркулення”, що в результаті призвело до зниження їх економічної потужності [525, с. 137].

Вкрай несприятливі кліматичні умови першої половини 1921 р. ще більше ускладнили і до того важку ситуацію. Посуха спричинила майже повну загибель врожаю. Спека весни–літа 1921 р. винищила посіви в Миколаївській губернії на 65%, Одеській – на 45%. Внаслідок відсутності фуражу, поголів’я худоби скоротилося на 70–80%. КНС с. Тернівка Миколаївського повіту, більшість населення якого складали болгари, доповідав, що посухою винищені усі хлібні посіви та пізні польові культури [423, с. 57].

Втім, не лише природні катаклізми лежали в підоснові катастрофічних соціальних наслідків. Ще взимку 1921 р. у болгарських колоніях були вилучені всі запаси хліба, що стало каталізатором соціальної катастрофи. У більшості сіл, заселених болгарськими поселенцями, чисельність голодуючих сягала понад 50%, тим самим збільшуючи показники захворюваності та смертності серед населення. Незважаючи на це, ЦК КП(б)У зобов’язував місцеву владу не припиняти збір продподатку попри труднощі, які виникали при цьому. Дискримінаційно підвищений рівень податку у порівнянні з неболгарським населенням викликав незадоволення серед іноземних поселенців. Досить часто заборгованість неболгарських сіл розподілялася серед господарств колоністів. План 1921 р. не був виконаний, що обумовило посилення репресій (як індивідуальних, так і колективних) проти неплатників податків [545, с. 75]. Широко застосовувалася т.зв. “система 20 будинків”: кожне (у даному випадку болгарське село) поділялося на окремі сектори з 20 будинків, де призначалася особа, відповідальна за своєчасний збір та передачу під розписку зібраних податків до сільрад [171, арк. 10]. Метод кругової поруки призвів до стрімкого зубожіння селян та повної виїмки наявних запасів хліба й насіння. Болгарські селяни були вимушені

продавати худобу, а отримані кошти вкладати у виконання продподатку. Ринок відреагував на катастрофу в сільськогосподарському секторі миттєво – конина коштувала вдвічі дешевше за хліб [545, с. 89].

Таким чином, декларування нової економічної політики на союзному рівні не означало автоматичного покращення ситуації у селах півдня України. Невдачі у справі хлібозаготівель керівні органи країни переклали на місцеве населення, звинувативши його у марнотратстві збіжжя ще до початку збору продподатку.

Фатальну роль відіграв кліматичний фактор – посуха, неймовірна спека, ерозія ґрунтів і як результат – загибель значної частини врожаю 1921 р. Загалом, чистий збір зернових у середньому в Південній Україні не перевищував 5 пудів на душу населення. Врожаю вистачало ледве на те, щоб не померти голодною смертю [525, с. 78]. У вересні в доповіді голови Мало-Буялицького волосного виконавчого комітету М. Стоянова зазначалося: “від цієї посівної кампанії залежить майбутнє Одеського повіту. Коли озимі не будуть засіяні повністю, селяни будуть приречені на голодну смерть. Господарства будуть остаточно розорені. Худоба здохне. Діти будуть помирати від голоду” [226, арк. 23]. Особливо наголошувалося на тому, що селянам не слід сподіватися на допомогу з боку влади, покладатися варто лише на свої внутрішні резерви, оскільки “держава неспроможна зараз у достатній кількості допомогти Одеському повіту. Держава зараз мусить віддавати останній хліб на Поволжя та Урал, де вже царює голодна смерть” [226, арк. 24]. Подібні заяви лунали з уст представників влади багатьох територіальних громад півдня України. У листопаді 1921 р. в доповіді болгарської секції відділу управління Одеського губернського виконавчого комітету “Про економічне та політичне становище в болгарських колоніях Одеської губернії” зазначалося, що “більшість колоній вже накриті голодом” [226, арк. 217].

Нагадаємо, що в болгарських поселеннях регіону всі хлібні запаси були вилучені ще взимку 1920–1921 рр. В результаті продрозкладки та зменшення землезабезпечення знизилася продуктивність праці населення, яке чітко усвідомлювало, що колоністські господарства розглядалися радянським керівництвом лише як джерело реквізицій. Зауважимо, що болгарські колоністи

Південної України й до цього потерпали від неврожайних років через погодні умови, але ситуацію стабілізувало існування продовольчих резервів, громадських фондів та допомога релігійних общин. Натомість більшовицька держава поставила селян в умови, несумісні з виживанням.

Нестача фуражу спричинила різке зменшення робочої й продуктивної худоби, що в свою чергу впливало на хід посівної кампанії осені 1921 р. Ті заходи, які впроваджувалися радянською владою, обумовлювали масштаби майбутнього голоду та були однією з його причин – на місцях не залишалося й 10% від потреби у посівному матеріалі. Власне, посівне зерно взагалі не повинно було вилучатися. Великих масштабів набули конфіскації реманенту та фуражу для худоби. Голод примушував багатьох селян продавати за безцінь майно та сільськогосподарський реманент. При цьому ціни або ж курс обміну був вкрай невигідним (наприклад, за 2 пуди зерна віддавався сакківський плуг, а за 15–20 пудів – парова молотарка [226, арк. 29]).

Наслідком волюнтаристських дій місцевих органів влади став масовий голод у болгарських селах півдня України, який досяг свого апогею у першій половині 1922 р. Крім Одеського повіту, за висновками В. Мільчева та Ж. Пєєвої, “неврожай та як наслідок – неминучий голод охопили весь Бердянський повіт. Особливо постраждала болгарська Цареводарівська волость” [476, с. 31]. Показово, що вже з осені – початку зими 1921 р. болгарське населення харчувалося різноманітними сурогатами [208, арк. 1а]. Усе це призводило до розповсюдження масштабних епідемій – черевний та висипний тифи забрали життя кількох тисяч болгар. Влітку 1921 р. серед усіх лікарняних закладів Одеського повіту було поширене розпорядження завідуючого повітового відділу охорони здоров’я, у якому вказувалося на необхідності невідкладного реагування на зростаючі показники захворювання на холеру. Згідно рекомендацій документу відкривалася санітарна станція у с. Нечаянне, туди ж була завезена необхідна кількість доз вакцин для боротьби з хворобою. В результаті переговорів між відділом соціального забезпечення та завідуючим відділом охорони здоров’я було прийняте рішення про надання матеріальної допомоги родинам, члени яких померли від черевного

тифу [225, арк. 2]. Відомо, що у двох болгарських селах – Малий Буялик та Кубанка у період з листопада 1921 по лютий 1922 рр. було зареєстровано 12 випадків захворювання на черевний тиф [228, арк. 41], 8 осіб померли [227, арк. 95]. Подібні випадки фіксувалися і в Мелітопольському повіті Таврійської губернії [170, арк. 96]. У серпні 1922 р. на Одещині документи фіксують 2,3 тис. випадків голодної смерті і 7,7 тис. випадків різноманітних захворювань, спричинених голодом [208, арк. 1а]. На Мелітопольщині останній показник на березень 1922 р. складав 2 519 осіб (з них 1 343 – діти), 12 445 осіб були змушені харчуватися сумішами з сурогатів [170, арк. 17–18].

У червні 1921 р. під час VI Всеросійського з'їзду з сільськогосподарської справи колишній міністр продовольства Тимчасового уряду С. Прокопович виголосив ідею стосовно необхідності створення громадського комітету з допомоги голодуючим [477, с. 41]. Посередником виступив М. Горький, який 29 червня вніс на розгляд політбюро ЦК РКП(б) пропозицію про створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим. 21 липня ВЦВК затвердив статус новоутвореної організації. Очолив його голова Московської міської ради Л. Камєнєв, заступником став О. Риков. Керівництво країни сподівалося отримати за посередництвом комітету допомогу від західноєвропейських країн та США. Паралельно з комітетом була створена Центральна комісія з допомоги голодуючим, основними завданнями якої стали визначення масштабів голоду, визнання голодуючими населення певних регіонів, пошук та надання допомоги селянам, які потерпали від голоду, переселення голодуючих з постраждалих районів. Головою комісії був призначений М. Калінін. Основними векторами діяльності цієї структури стала допомога населенню Кубані та Поволжя (поширення голоду на півдні України тривалий час замовчувалося більшовицьким керівництвом) [451, с. 31]. Зважаючи на це, постраждале населення південних регіонів вимушене було брати учать у роботі комісії через аналогічні структури, які створювалися на територіях решти союзних республік. Однією з найбільших на півдні України стала утворена в серпні 1921 р. Одеська комісія з допомоги голодуючим. Очолив її П. Воробйов, членами були О. Бєлоусов, О. Ніколаєв,

М. Фрідман та Р. Крочман [227, арк. 1]. Створення комісій на теренах України, однак, не означало, що її селянство врешті могло сподіватися на певні преференції та надходження допомоги. Навпаки, в 1921 р. голодуючі селяни України змушені були спонсорувати рішення більшовицького проводу.

8 вересня 1921 р. Мало-Буялицька волосна комісія з допомоги голодуючим прийняла рішення про передачу на користь голодуючих Поволжя понад 100 тис. руб., 2 пудів пшениці, 30 фунтів борошна та 10 фунтів квасолі. Наведені обсяги "продовольчої допомоги" (що виймалася з фондів місцевого населення за принципом "битий небитого везе") самі по собі красномовно свідчили про реальний стан справ. Також був організований збір коштів з проведення культурних заходів – встановлювалася ставка у 10% від отриманої загальної суми з проведеного концерту чи театральної вистави. Перед початком цих заходів зазвичай організовувався розіграш лотереї, частину прибутку від якої переможці повинні були передати до комісії [227, арк. 11]. Таким чином, болгарське селянство півдня України (так само як і решта етнічних меншин), самі потерпаючи від голоду, через невизнання свого статусу з боку радянської влади були вимушені віддавати останнє продовольство та заощадження.

Наростання загрозливих тенденцій штовхало органи радянської влади до кроків, спрямованих на підтримку голодуючих регіонів: збільшення обсягів грошової допомоги з фондів комісії допомоги голодуючим, ухвалення рішення про викуп живого та мертвого інвентаря у населення, видачу грошових позик постраждалим. Враховуючи катастрофічну нестачу продовольства, було прийнято рішення про відкриття закладів громадського харчування (наголос в роботі їдалень був зроблений на користь дітей). На Одещині у 1921–1922 рр. діяло 270 їдалень, у яких харчувалося 50,7 тис. дітей [209, арк. 33]. Окремо визначалася допомога безробітному населенню. В Одесі, наприклад, одночасно з їдальнями діяли дитячі приймальники та ізолятори. Подібні заклади відкривалися в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Так, в Акимівській волості працювало 9 їдалень, розрахованих на 1 800 дітей [170, арк. 115]. До практичних кроків місцевих органів влади, які стосувалися підтримки дитячого населення, також можна віднести

заходи з евакуації до менш постраждалих регіонів країни дитячих закладів з їх вихованцями [9, арк. 3].

Спрогнозувати позитивну перспективу врожаю наступного 1922 р. у болгарських колоніях через нестачу посівного матеріалу було неможливо. Ситуація знаходила своє пояснення з боку місцевої влади – за її твердженнями, усі запаси посівного матеріалу були передані на потреби голодуючих. При цьому дивним чином не згадувалися масові зернові ревізії та конфіскації. Ще однією причиною відсутності посівів у колоністських господарствах став збір завищеного продподатку. Зазначені фактори в комплексі призвели до тотального зменшення поголів'я худоби та реманенту і поставили під загрозу посівні роботи 1922 р. Разом з тим, 28 січня 1922 р. Наркомзем УСРР підписав договір з Запорізьким губернським виконавчим комітетом про обов'язковий розподіл між усіма болгарськими поселенцями Запорізької губернії посівного матеріалу, закупленого Наркоматом зовнішньої торгівлі УСРР у Болгарії [239, с. 118–119]. Втім, ця одинична акція була неспівмірною з загальними масштабами втрат і потреб голодуючих. В умовах замовчування владою масштабів голоду на півдні України населення болгарських колоній було поставлене на межу виживання, в той час як іноземні організації спрямовували всі свої зусилля на порятунок голодуючих Поволжя. Відсутність болгарських національних організацій (аналогічних тим, що були поширені серед німецького, польського та єврейського населення) стала ще однією з причин великих людських втрат [525, с. 193].

Невиправданими лишилися сподівання болгарських колоністів на своєчасне отримання насіннєвої допомоги з боку держави. Побоюючись, що поля залишаться незасіяними, і це унеможливить стягнення продподатку, населення масово почало відмовлятися від наділеної землі, що в свою чергу призвело до скорочення посівних площ. У серпні 1922 р. у доповіді "Економічне становище Одеської губернії" член колегії з вивчення голоду С. Зак наголошував, що "посівна площа губернії зменшилася у 1922 р. до розмірів, які не мають прикладів у минулому. Посівна площа 1921 р. скоротилася у Одеському повіті на 58%. Не виправдалися сподівання і на врожай 1922 р. Свою роль відіграла посуха" [227, арк. 54].

1922 рік частково повторив неврожай минулого року, та попри це органи влади визнали регіон таким, що може повністю забезпечити себе зерном та іншими продовольчими запасами у 1922–1923 рр. [478, с. 33]. Це тільки погіршило і без того складну ситуацію та призвело до нового загострення голоду. В червні–липні 1922 р. чисельність голодуючих на території Одеського повіту сягнула 169 тис. осіб (з них 74 тис. – діти) [209, арк. 50].

За даними "Звіту щодо кількості голодуючих" на серпень 1922 р. в Одеській та Миколаївських губерніях голодувало 85% болгарського населення [207, арк. 24–24зв.]. Однак з болгарських поселень півдня України, незважаючи на їх важкий економічний стан, продовжувався вивіз хліба. У бюлетені № 8 центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦВК від 20 вересня 1922 р. зазначалося: "сподівання на те, що Одеська губернія цього року не буде голодуючою не виправдалися, хліба вигоріли. Особливо постраждали від засухи ярові культури. Вже зараз Тираспольський та Вознесенський повіти просять негайної допомоги, від інших повітів надходить така ж інформація. В цілому губернія потребує у цьому році більшої допомоги, ніж у минулому, бо загальна кількість врожаю у 68 млн. пудів насправді значно менша від цієї цифри. Якщо порівняти показники про стан посівної площі, кількість робочої худоби та мертвого інвентарю з попереднім роком, то ми отримаємо картину повного занепаду сільського господарства, викликану голодом 1921 р. Посівна площа скоротилася до 71,2% від минулорічної. Кількість робочої худоби скоротилася на 33% у порівняні з 1921 р." [208, арк. 28–29]. Серед загальної маси болгарських господарств у 1922 р. безпосівними були 4,3%, з достатньою кількістю посівних площ – лише 35,9%, збитковими – 14% [208, арк. 32].

Аналогічна ситуація склалася в болгарських селах Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Так, згідно з відомостями доповідних записок та зведень голови волосного комітету допомоги голодуючим Акимівської волості А. Монкова, на березень 1922 р. чисельність голодуючих сягнула 12 987 осіб від загальної маси населення волості 17 490 осіб [170, арк. 17]. Усього від початку голоду було зафіксовано 79 випадків голодної смерті (з них 43 – серед дітей) [170,

арк. 19]. Через нестачу кормів та фуражу селяни були змушені масово винищувати худобу. Відомо, що ця цифра сягала майже 6 тис. голів (з них 1 582 корови, 1 738 свиней та 2 367 овець) [170, арк. 20]. До цього необхідно додати і 3 419 голів худоби, яка загинула від голоду. Наслідки не забарилися: як стверджує В. Орлянський, на початок 1923 р. 57% болгарських господарств не мали робочих коней [497, с. 40].

У резолюції, прийнятій за результатами проведення Всеукраїнської наради представників голодуючих районів (липень 1922 р.), наголошувалося на тому, що посуха початку 1922 р. винищила майже повністю посіви ярових культур, голод 1921 р. вичерпав усі наявні запаси продовольства у населення. Зазначалося, що посіви озимих культур, які складали основу засіяних площ, катастрофічно скоротилися, що обумовило зниження їх середнього збору. Голод 1922–1923 рр. завдав потужного удару по продуктивних силах села і різко знизив рівень життя селянства, спричинивши жахливе зубожіння населення голодуючих районів, рецидиви голоду у тих самих місцевостях та районах, зниження купівельної та товарообмінної спроможності населення.

Якщо говорити про загальні масштаби голоду в Одеській губернії на кінець 1922 р., спостерігається така картина: з 133 волостей голодували 84. Голод тримав у своїх лещатах 521,8 тис. осіб, з них 265,4 тис. дітей [209, арк. 33].

Голод, який тривав з січня 1921 по травень 1923 рр. на території Південної України, призвів до тяжких економічних та демографічних наслідків. Точна чисельність жертв досі не встановлена. За підрахунками Наркомздоров’я УСРР, від голоду померло 47,5 тис. осіб [364, с. 37]. Великі лакуни в архівних матеріалах унеможливлюють достеменні підрахунки померлих від голоду болгар. Лише врожай 1923 р. дещо змінив ситуацію – збір зерна у порівнянні з попередніми роками зріс на третину [545, с. 19–20]. Акти обстеження посівів болгарських сіл Бердянської округи Катеринославської губернії за грудень 1922 – грудень 1923 рр. дозволяють верифікувати цю тезу. Так, у середньому з засіяних озимим житом площ лише 60% зібраного врожаю було придатним для подальшого використання, аналогічні показники по ячменю становили 65%, вівса – 50% [158, арк. 224–243].

Значно гірша ситуація склалася з посівами кукурудзи, проса, льону та соняшника – неврожай цих культур сягав від 90 до 100% [158, арк. 248].

Не менш болючим в місцях компактного мешкання етнічних меншин було національне питання. Після приходу більшовиків до влади перед ними постало складне завдання: вирішувати національне питання в умовах стрімкого зростання самосвідомості народів колишньої Російської імперії – строкатого конгломерату етносів зі своїми проблемами, інтересами та ідеологією. Захопивши владу, більшовики зустрілися з комплексом етнонаціональних проблем, які існували раніше і стали однією з причин краху Російської імперії.

Модель регулювання політичних, соціально-економічних та національних відносин, запропонована більшовицькою владою в часи воєнного комунізму, призвела до виникнення повстанських рухів, невдоволення та негативних суспільних настроїв.

Представники громад етнічних меншин брали доволі активну участь у повстанському русі в Південній Україні. Варто нагадати, що впродовж 1917–1921 рр. регіони компактного мешкання болгар перебували в епіцентрі воєнних дій та ідеологічного протистояння. Відсутність у болгарському середовищі організованої еліти, здатної осмислити та послідовно відстоювати інтереси та прагнення болгар на ідейному та політичному рівнях, відіграла фатальну роль в історії громади. Болгарські поселенці, прагнучи вирішення своїх поточних економічних та соціальних проблем, примикали до тих чи інших політичних таборів-учасників революційної боротьби. Але різновекторність їх устремлінь та відсутність об’єднаного центру на півдні України призвела до помітного нівелювання інтересів національних груп загалом та болгарського населення зокрема.

Таким чином, гуманітарна катастрофа, спричинена голодом 1921–1923 рр., була обумовлена не лише географічними та кліматичними умовами, а й рядом політичних та економічних факторів. Регіональний сегмент подій мав свої особливості та динаміку, але він лише засвідчував універсальний характер голоду, викликаного постреволюційною руїною та безвідповідальною політикою

більшовиків. Його етнічна складова, зокрема, болгарська, лише засвідчила масштабність та трагізм тогочасних подій.

2.3 Інституалізація національної політики більшовиків та виокремлення її болгарського напряму в УСРР

Події Української революції 1917–1921 рр. становлять одну з найпомітніших і найважливіших сторінок новітньої історії нашої держави. Їх масштабність та глибину впливу на політичні, державотворчі та економічні процеси важко переоцінити. Революція пройшла ряд етапів, хронологічні рамки яких визначали різні моделі державних утворень – Центральна Рада, Українська держава гетьмана Павла Скоропадського та Директорія Української Народної Республіки. Невід'ємною складовою цих подій стало проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Загальний контекст національно-визвольних змагань і соціального протистояння, у руслі яких розвивалися події, вимагав постійної уваги лідерів до національної проблематики та визначення позиції стосовно етнічних меншин. Не випадково ці питання знайшли своє відображення у працях та виступах М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, були невід'ємною складовою усіх чотирьох універсалів Центральної Ради, Закону "Про національно-персональну автономію" та Конституції УНР. В контексті тогочасних теоретичних пошуків і політичних декларацій відбувався процес інституалізації установ та органів, які опікувалися національним питанням – спеціальних комісій, генеральних секретарств, міністерств тощо.

Реальні етнополітичні процеси у Південній Україні відбувалися у надзвичайно складних умовах – на тлі спроб утвердження влади Центральної Ради та Директорії, рейдів військ А. Денікіна, П. Врангеля та більшовицьких військових формувань, створення й зникнення квазідержавних утворень і багаторазової зміни кардинально відмінних політичних режимів. Як зауважує Л. Якубова, "втягнення у події революції Степової України та інтеграція останньої з Українською Народною Республікою була величезною проблемою як для Центральної Ради, так і для

Директорії” [491, с. 53]. На жаль, проблематика участі болгар у подіях 1917–1921 рр. недостатньо забезпечена документальним матеріалом, що унеможливлює детальну реконструкцію подій.

Дещо більше збереглося документів, які дозволяють показати участь болгарського населення у селянських повстаннях 1918–1921 рр. під проводом Нестора Махна. Г. Корольов звернув увагу на визначальну роль “повстанства й партизанщини як явищ, що характеризують самостійність феномена Української революції, а також допомагають прослідкувати наявність спільних рис протестної боротьби в різних регіонах” [427, с. 81–82].

Складність і суперечливість партизанського руху яскраво характеризують обставини збройної боротьби українських повстанських формувань під керівництвом Нестора Махна. Гуляйпільська республіка, як центр потужного і строкатого за національним складом учасників селянського повстанського руху, приваблювала до своїх лав і місцевих болгар, які поряд з українцями, греками, німцями та навіть євреями, брали участь у махновських загонах. Болгари Таврії, яких на той час було близько 40 тис. осіб, заселяли у Приазов’ї 30 колоній, розташованих між річками Бердою та Молочною [504, с. 21]. Контроль над цими територіями означав, по суті, контроль за виходом до Азовського моря. Саме тому Надазов’я посідало чільне місце в стратегічних інтересах низки політичних сил: від австро-німецької окупаційної адміністрації та більшовиків до денікінців та врангелівців, масштабні наступи яких відбулися у червні 1919 р. та квітні–червні 1920 р. Махновська верхівка розуміла усю важливість лояльності місцевого болгарського населення, ставлення якого до махновського руху на початкових етапах було неоднозначним.

Після ознайомлення з махновськими пропозиціями щодо майбутньої організації суспільного ладу між болгарськими представниками та особисто Н. Махно відбулися переговори. Пропозиції сторін дещо різнилися, але суттєвих суперечок не виникло. Болгарське населення отримувало право автономії в махновській республіці, центром якої повинно було стати м. Бердянськ [499, с. 105]. У болгарських селах запроваджувалося самоврядування, що мало

спиратися на старі управлінські кадри старост та писарів. Створювалися також загони самооборони для виконання міліцейських функцій.

Під протекторатом Махна болгарські села Приазов'я перебували до літа 1919 р. За цей час були організовані збройні загони в сс. Палаузівка, Діанівка, Трояни, Цареводарівка та Софіївка [543, с. 175]. Незважаючи на позитивне сприйняття політики махновців, все ж існували певні суперечності в їх стосунках з болгарськими поселенцями. В підоснові їх були передусім викривлені уявлення про "махновщину" як явище загалом, тиражовані засобами масової інформації та пропаганди. Відсутність повноцінної торгівлі на підконтрольній махновцями території (через програмні положення анархістської доктрини щодо товарно-грошових відносин та ізоляцію території від зовнішнього світу) викликала незадоволення болгар, які втратили колишній ринок збуту і, відповідно, прибутки. Не втрачали актуальності й міжетнічні українсько-болгарські суперечності на ґрунті постійної конкуренції на місцевому ринку.

15 березня 1919 р. махновські загони зайняли Бердянськ, а вже у червні почався їх відступ під натиском збройних сил генерала А. Денікіна. Одним з керманичів махновських загонів був Г. Голик, його помічником став С. Кара – обидва болгари за національністю.

У 1919–1920 рр. махновці здійснили кілька спроб встановлення контролю над Приазов'ям, які виявилися невдалими. Жовтень–листопад 1920 р. ознаменувався боями з регулярними частинами Червоної армії. Ворогуючі сторони, намагаючись винищити все на своєму шляху, спустошували господарства болгарських поселенців: були розорені угіддя, пасовища, зруйновані транспортні мережі. Все це завдало непоправного удару по колись квітучих болгарських колоніях.

На початку грудня 1920 р. після поразки від Червоної армії у бою під Преславом (на той час – центр болгар Таврії), махновці вимушені були залишити болгарські колонії. Рейдом через Катеринославщину вони пройшли на північ і назад вже не поверталися.

Втім, взаємини між болгарами та повстанськими загонами складалися не лише на засадах взаємодопомоги та спільності інтересів. Частина непідконтрольних Н. Махну загонів не гребували поживитися за рахунок заможних болгар. Грабіжницькі набіги були руйнівним фактором історії болгарських поселенців впродовж 1918–1921 рр. Влітку 1920 р. махновські загони знову проявили себе у болгарських селах Первомайського повіту. Так, у сс. Вільшанка та Станковатка вони вбили кілька місцевих жителів, розорили десятки господарств та викрали худобу [196, арк. 70]. Особливо постраждало населення Цареводарівки, Інзівки та Романівки. У 1921 р. махновцями було вбито 24 болгар-чоловіків з с. Інзівка [428, с. 100].

Болгарське населення не стояло осторонь антибільшовицьких виступів, а навпаки, підтримувало їх. Болгари-колоністи виступали об'єднаними силами з німецькими поселенцями півдня України через подібність соціального та майнового статусу. Як зазначав Ю. Котляр, осередками повстань болгарського населення в 1917–1918 рр. стали сс. Северинівка Краснянської волості, Великий Буялик та Благоєво Іванівської волості [428, с. 102]. Однак, цим регіоном вони не обмежувалися. Вже у серпні 1919 р. повстанський рух перекинувся на поселення вздовж Південного Бугу. Найбільш потужні заворушення відбулися в колоніях Тернівка та Поповка [296, с. 73]. Згодом тут же мали місце виступи проти денікінців, які були жорстоко придушені каральними загонами [297, с. 18].

Помітним осередком боротьби проти білогвардійців у 1919 р. стало с. Кутузове Одеської губернії. Під час придушення повстання тут було захоплено двох представників болгарської етнічної меншини – С. Стоєва та Г. Ільєва [213, арк. 12]. Обидва у вересні 1919 р. були розстріляні білогвардійцями у місцевій в'язниці.

Білогвардійський режим з контрибуціями, реквізиціями та примусовими мобілізаціями спричинив масові селянські виступи. 22–24 вересня 1919 р. у Вільшанці було закатовано 13 місцевих жителів [196, арк. 69]. У відповідь під керівництвом селянина Антона Карамалака був сформований партизанський загін, який своїми диверсійними акціями протидіяв білогвардійській армії [196, арк. 70].

Осередком антирадянського руху стали сс. Ясски та Маяки на Одещині. Повстанський загін цих сіл очолили болгари П. Попов та І. Пасевич. Згодом вони загинули – П. Попов при обороні водогону села у вересні 1921 р., а І. Пасевич – у листопаді 1921 р., захищаючи родину від фізичної розправи [213, арк. 15–16].

Спорадичність і ситуативність виступів болгарського селянства, відсутність усвідомлених політичних вимог і мінливість громадянської позиції не були чимось властивим тільки болгарським селам. Вся Південна Україна перетворилася на арену виснажливих бойових дій. Виступи представників етнічних груп, зокрема, болгарської, проти радикалізму більшовицько-комуністичного та архаїки білогвардійського режимів унаочнили загальну політичну кризу. Тим часом пошук платформи примирення перетворився на першочергове завдання для всіх політичних сил. З часом навіть більшовики змушені були задуматися над цим.

Події 1917–1921 рр. виявили для більшовицької партії ряд вкрай небезпечних тенденцій. Вони були пов’язані з активізацією відцентрових сил, що набирали дедалі ширшого розмаху. В Україні це проявилося спочатку у формі “реального автономізму”, завершившись проголошенням Центральною Радою власної держави. Понад три роки українське питання було альфою і омегою національно-визвольних змагань на українських теренах, але врешті зазнало болісної поразки. Однак значення тогочасних подій важко переоцінити. Саме під тиском гіркого досвіду громадянського протистояння більшовики були змушені суттєво підкорегувати свою політику, зокрема, національну.

Історія радянських органів етнополітичного регулювання стала яскравим і характерним віддзеркаленням цього повороту. Щоб зберегти керованість процесом, Кремль змушений був піти на певні поступки. Уніфікаційно-централізаторська модель розв’язання національного питання була трансформована у псевдофедеративну.

Для реалізації національної політики потрібний був спеціальний орган, який би координував роботу усіх установ радянської влади, які мали відношення до національного питання. Ним став створений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. на ІІ Всеросійському з’їзді рад Наркомнац, який проіснував до квітня 1923 р.

Наркомом у справах національностей був призначений Й. Сталін. У “Положенні про Наркомнац” фіксувалися такі завдання: “забезпечення мирного та братерського співіснування усіх національностей колишньої Російської імперії з врахуванням особливостей побуту, культури та економічного розвитку, сприяння матеріальному та духовному розвитку народів, контроль та реалізація національної політики радянської влади” [485, с. 55].

Структурними частинами наркомату стали відділи, які займалися вирішенням питань певної національності або груп національностей. До їх завдань входило інформування органів радянської влади про економічні, соціальні та побутові проблеми етнічних меншин, агітація і пропаганда більшовицьких ідей. В апараті наркомату були створені також кілька столів: статистики, агітації і пропаганди, підготовки загальних декретів та зв’язків з закордоном. Національні комітети та відділи наркомату мали розгалужену мережу національних комісаріатів і відділів при губернських, повітових і міських радах. 19 квітня 1920 р. при Наркомнаці були створені національні представництва, які функціонально пов’язували автономні республіки і області з центром [385, с. 81–83].

У процесі низки реорганізацій викристалізувалася специфічна структура Наркомнацу. Крім колегії, функціональних та національних відділів, наркомат включав відділ національних меншин, представництва автономних республік, областей та комун, а також колегію – Раду національностей. На думку В. Наулка, остання стала органом, який, по суті, визначав вектори політичного, господарського та культурного розвитку етнічних меншин [485, с. 124].

Наркомнац відігравав провідну роль у реалізації національної програми більшовиків. Основним завданням інституції стала підготовча робота щодо створення національно-територіальних автономій. Необхідність створення автономних одиниць дещо конкретизувала його діяльність у різних сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя етносів. На 1922 р. підготовча робота зі створення національних адміністративно-територіальних одиниць в основному була завершена.

Утворення СРСР призвело до фронтальної реорганізації адміністративно-управлінської структури держави. У квітні 1923 р. Наркомнац був ліквідований, але його спадок (позитивний і негативний) був використаний відповідними державними структурами у майбутньому. Правонаступником Наркомнацу стала Рада національностей ЦВК СРСР. Але діяльність цієї установи звелася до “своєрідної передавальної ланки з функцією малоефективного листування між громадськими організаціями національних меншин та відомствами” [525, с. 193–197]. На відміну від Наркомнацу, який являв собою державну структуру з постійним штатом співробітників і мав свої органи в столиці та регіонах Росії, Рада національностей була лише відомчо-представницьким органом.

Історія становлення органів етнополітичного регулювання в Україні мала виразну специфіку, що обумовлювалося як пізнішим в часі включенням республіки до Радянської імперії, так і спадком попереднього етапу національно-визвольних змагань. Здійснення відповідних заходів у середовищі неросійськомовного населення стало приводом до формування у структурі партійних та радянських інституцій секцій, груп, столів та інших підрозділів по роботі з етнічними меншинами. В результаті до літа 1920 р. на підконтрольній більшовикам території України функціонувала досить широка мережа національних секцій у складі партійних комітетів, підпорядкованих відповідним національним відділам (бюро) агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. З квітня 1920 р. діяв естонський відділ агітації та пропаганди з секціями у Харкові, Києві, Одесі та єврейський відділ з секціями у Харкові, Катеринославі та Одесі. У травні розпочав свою роботу латиський відділ (з секціями у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві), а з червня – литовсько-білоруський відділ, згодом перейменований на литовське бюро при ЦК КП(б)У. Загалом на кінець 1920 р. діяло близько ста національних секцій [518, с. 69].

У структурі Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У була відокремлена і болгарська секція. Її створенню передувало звернення-доповідь (підписане представниками від болгар Криму – І. Ганчевим, Таврії – Д. Дімітровим та Херсонської губернії – Є. Божковим, Г. Дімітровим та А. Главчевим), датоване

5 листопада 1920 р. й адресоване голові РНК УСРР Х. Раковському. В ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що болгарська громада лишилась чи не єдиною, яка не мала свого організаційного центру в структурі партійно-держаних органів. У документі зазначалося, що болгари компактно проживали на території Таврійської, Херсонської губерній та в Криму. В Таврії, відзначали автори, "ми маємо приблизно 100 тис. населення, яке зосереджено в основному в Бердянському повіті. Декілька сіл (2–3) є в Мелітопольському повіті... В Херсонській губернії було 10 болгарських сіл з населенням менше ніж у Таврії. Але економічний стан розвитку трохи гірший" [103, арк. 31–32]. Характеризуючи болгар Криму, болгарські комуністи зазначали: "що стосується Криму, то тут існує 15 болгарських сіл, з чисельністю населення приблизно до 45 тис. осіб. І треба сказати, що там ситуація дещо інша. Економічний стан гірший, але революційна активність більш висока. Виходячи з усього цього, просимо Вас, товариш Раковський, підтримати наші намагання у створенні болгарської секції, яка стане певним об'єднуючим сегментом болгар Таврії, Херсонщини та Криму" [106, арк. 32–33]. Вже 12 листопада лист отримав схвальну резолюцію Х. Раковського [106, арк. 34].

Протягом 1920–1923 рр. національні секції Агітпропу ЦК КП(б)У відігравали провідну роль у здійсненні національної політики більшовицької партії на території УСРР. У процесі налагодження поточної радянської роботи органи етнополітичного регулювання вимушено створювалися й у радянській владній вертикалі. Зокрема, 12 серпня 1921 р. була сформована Рада нацменшин Народного комісаріату освіти. До повноважень центрального національного бюро, що було виокремлено в його структурі, належало управління культурно-освітньою роботою серед етнічних меншин та залучення їх до культурного будівництва [8, арк. 94]. Досить складною була система національних органів на місцях – передбачалося утворення губернських, повітових, районних та волосних бюро (секцій). Секції були зобов'язані затверджувати кошториси матеріального забезпечення та фінансування закладів етнічних меншин. До повноважень бюро входило відкриття, реорганізація та ліквідація освітніх закладів. Керівництво

мережею місцевих національних бюро здійснювалося колегією центрального бюро – завідуючим та двома заступниками. Засідання бюро відбувалися щотижня. До кола завдань колегії входило опрацювання річного плану роботи та бюджету, а також загальне керівництво бюро.

На кінець 1923 р. продовжували роботу чотири центральних бюро (єврейське, польське, німецьке та латиське) [17, арк. 1, 4, 5, 15]. Болгарське бюро було організоване згідно постанови РНК УСРР 6 червня 1924 р. [14, арк. 25]. Територіально воно розміщувалося в Одесі [14, арк. 76]. Його діяльність була спрямована на освітній та культурний розвиток болгарської етнічної меншини УСРР та розподілялася на кілька напрямів – організаційний, сфера соціального виховання, політосвітня та методична робота, професійна освіта та організація видавництва літератури болгарською мовою [21, арк. 1–7].

Національні секції при ЦК КП(б)У, наркоматах і відомствах стали першими органами з регулювання державної національної політики. Разом з тим, зважаючи на відсутність чітко визначеної концепції існування органів влади такого характеру, дефіцит фінансового та кадрового забезпечення, їх діяльність виявилася не досить ефективною. Суперечливість реалізації етнополітичного курсу більшовиків в Україні виявилася, зокрема, й у невдалих спробах утворити згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 15 липня 1920 р. Наркомнацу (за прикладом однойменної структури РСФРР) – радянської установи, яка б здійснювала адміністративний контроль етнічних меншин [4, арк. 46].

В 1921 р. виникла ідея про необхідність створення спеціального координуючого органу республіканського масштабу по роботі серед етнічних меншин. На засіданні Президії ВУЦВК 13 квітня 1921 р. було ухвалено рішення замість Наркомнацу утворити Відділ національних меншин при НКВС УСРР [4, арк. 1]. Згідно Положення ВУЦВК “Про Відділ національних меншин при НКВС” до основних завдань Відділу відносилося “забезпечення мирного співіснування усіх національностей, які проживали на території УСРР, всебічне сприяння розвиткові усіх національних меншин та контроль за реалізацією національної політики радянської влади” [13, арк. 39]. По суті, йшлося про дублювання функцій

розформованого Наркомнацу. Втім, постійний брак фінансування, тотальна нестача кадрів та голод 1921–1923 рр. призвели, як наголошує В. Чирко, до того, що Відділ більше нагадував напівформальну державну інституцію [540, с. 37].

Подальші загальносоюзні пертурбації системи органів національної політики не обійшли стороною УСРР. Новий етнополітичний курс, проголошений XII з'їздом ВКП(б) і розвинутий постановою ВУЦВК й РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. спричинив тотальну ревізію не лише курсу національної політики в Україні, а й інституційної мережі його реалізації. Незабаром ВУЦВК виступив з ідеєю створення спеціальної комісії з національних питань [108, арк. 25]. Національний курс, проголошений у 1923 р., увійшов в історію під назвою "коренізації". Ця проблема добре досліджена в історіографії [387; 402–406; 518; 534; 547]. Зазначимо лише, що коренізація увібрала в себе комплекс заходів адміністративного, кадрового, економічного та культурного характеру. Усі вони розглядалися правлячою партією як інструмент, що мав забезпечити суспільні зміни та трансформації, які б слугували зміцненню "диктатури пролетаріату".

Варто пам'ятати, що лібералізація в національному питанні була вимушеним кроком, своєрідною "козирною картою", за допомогою якої більшовики прагнули виграти час, зміцнивши свої позиції в національних республіках та в середовищі етнічних громад. Політика коренізації в Україні була проголошена на етапі виходу з системної економічної кризи не випадково. Заграючи з національними прагненнями, більшовики намагалися мобілізувати знекровлене роками воєнного лихоліття та голоду суспільство навколо завдань господарського й етнокультурного будівництва. Тим часом проблеми накопичувалися. Неспокійно було і в середовищі етнічних меншин, представники яких відкрито висловлювали невдоволення політикою більшовиків і навіть йшли на конфлікти з владою. По суті, країна вступила у смугу системної кризи. Побоюючись дальшого загострення існуючих суперечностей, які загрожували перерости у відкрите протистояння, більшовицькі лідери змушені були йти на поступки та компроміси.

Запровадження нового курсу в національній політиці повинно було створити умови для перегрупування сил за рахунок зменшення потужності відцентрових

процесів, а в майбутньому – гарантувати цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів [525, с. 172–173]. Проте з самого початку виявилися значні розходження у розумінні ідеї коренізації верхівкою партії, її низовими організаціями та суспільством. Згодом, в УСРР коренізація перетворилася в унікальне явище, яке визначало напрями розвитку республіки упродовж наступних десяти років (1923–1933 рр.).

Політика коренізації в УСРР стартувала з постанови ВУЦВК і РНК УСРР "Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови" (1 серпня 1923 р.). Цей документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних відносин у республіці. Дещо пізніше для її конкретизації були прийняті постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою" (листопад 1925 р.) та постанова РНК УСРР "Про задоволення культурних потреб населення національних районів" (грудень 1926 р.) [256, с. 126–127, 170–171].

20 квітня 1924 р. "Вісті ВУЦВК" повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової Комісії національних меншин у складі Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича та І. Сударського. 29 липня 1924 р. ЦКНМ була затверджена у такому складі: Совцов, І. Сударський, Й. Гафтель, Я. Саулевич, Д. Парванов та І. Дік [526, с. 408]. Мета, напрями роботи та організаційна структура ЦКНМ були визначені в Положенні "Про Комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи", ухваленому ВУЦВК та РНК УСРР 22 жовтня 1924 р. [50, арк. 1]. Завдання новоутвореної інституції полягали у керівництві радянським будівництвом у середовищі етнічних меншин УСРР, врегулюванні міжетнічних взаємин та здійсненні політики коренізації. Члени Комісії призначалися Президією ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей. Щодо голови Комісії, то він призначався ВУЦВК з числа членів Президії ВУЦВК. Члени Комісії розподіляли між собою роботу серед решти етнічних меншин. Фінансування діяльності Комісії покладалося на ВУЦВК [50, арк. 1]. Можна погодитися з Л. Якубовою, яка стверджує, що поява

подібної інституції в структурі радянських органів виконавчої влади яскраво демонструвала підвищення значимості національного фактору у внутрішній політиці більшовицької влади [547, с. 181].

9 березня 1926 р. був затверджений новий склад ЦКНМ: голова – М. Лобанов, заступники – від польського населення – Я. Саулевич, єврейського – Б. Левін, німецького – І. Гафтель, болгарського – С. Міцев, грецького – С. Ялі, без визначення – Я. Кантор [556, с. 346]. Відомо, що ще у вересні 1925 р. до складу ЦКНМ, крім С. Міцева, увійшов Б. Малчев [53, арк. 30]. Проблема кадрового забезпечення, на якій вже наголошувалося, стала причиною збільшення навантаження на її членів (наприклад, С. Міцев, крім болгар, змушений був опікуватися додатково питаннями молдован та албанців). Крім етнічного принципу, Комісія практикувала й територіальний підхід до розподілу навантаження на своїх членів (С. Міцев, наприклад, керував роботою Мелітопольського, Первомайського, Зінов'євського, Лубенського окружних бюро національних меншин та республіканського бюро Молдавської АСРР) [60, арк. 2]. 18 грудня 1926 р. головою ЦКНМ був обраний П. Буценко, за сумісництвом – секретар ВУЦВК.

На виконання постанови ВУЦВК та РНК УСРР "Про Центральну комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншостей" (29 лютого 1928 р.) були утворені окружні комісії у справах національних меншин, що безпосередньо вплинуло на зростання штатів її регіональних осередків. На початок 1928 р. чисельність нацменпрацівників зросла до 140 осіб. Троє з них працювали по болгарській лінії [540, с. 26].

Функції місцевих органів ЦКНМ, згідно положення "Про Комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи", виконували бюро національних меншин при президіях губернських та окружних виконавчих комітетів. У губерніях, де не було потреби у створенні подібних місцевих бюро, їх функції покладалися на уповноважених, призначених губернськими виконавчими комітетами. Губернські та окружні бюро діяли на основі особливої інструкції, виданої ЦКНМ [50, арк. 3].

24 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив постанову “Про штати губернських комісій у справах національних меншин”, у якій затверджувався штатний розклад національних секцій при губернських та окружних комітетах партії. Крім здійснення агітації та пропаганди, секції брали участь в організації національних адміністративно-територіальних одиниць, вирішенні питання землеустрою, координували роботу освітніх та культурних закладів [540, с. 27]. Згідно цього документу були створені 8 губернських комісій зі штатом у 34 співробітники (серед них – один представник від болгарської меншини).

За часів політики коренізації в УСРР вузловими центрами аналітичного супроводження питань, пов’язаних з болгарською меншиною, були болгарська секція ЦКНМ та центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У. Болгарську секцію очолювали С. Міцев (1924–1927 рр.) та А. Дівіджієв (1929–1932 рр.), а центральне болгарське бюро – Д. Парванов, пізніше (з 1924 р.) його замінив С. Міцев [499, с. 153]. Окрім С. Міцева до складу бюро входив С. Іджилов. Останній паралельно обіймав посаду інспектора Наркомосу по болгарській лінії [128, арк. 60].

На місцях політику партії з болгарського питання здійснювали нацменкомісії Одеського й Катеринославського губернських комітетів партії у справах національних меншин, зокрема, їхні болгарські секції. Відповідну секцію в Одеському губернському комітеті очолював Л. Раєвський, Катеринославському – С. Попов. Досить чіткою була система звітності подібних структурних одиниць – бюро губернського комітету КП(б)У регулярно заслуховувало звіти національних відділів і секцій та координувало їх діяльність. У 1925 р. на 12 засіданнях Одеського губернського комітету було розглянуто понад 80 питань: від завдань збирання статистичних відомостей про кількість етнічних меншин регіону, до стану їх економічного та господарського розвитку та проблем визначення меж національних одиниць тощо.

У зв’язку з переходом на трьохступеневу систему управління 1 липня 1925 р. губернські національні бюро були ліквідовані. Окружні бюро зберігалися, а ті округи, які обслуговувалися губернськими бюро, утворили окружні установи, згідно штатів, затверджених РНК УСРР 4 липня 1925 р. [51, арк. 1]. Згідно з

постановами Президії ВУЦВК від 26 травня та 23 червня 1925 р. “Про віднесення утримування місцевого апарату нацмен на місцеві кошти” фінансувати роботу окружних бюро пропонувалося за рахунок місцевих бюджетів [51, арк. 49]. Місцевий апарат ЦКНМ збільшився до 58 окружних та 112 районних працівників [215, арк. 65зв.].

Болгарські секції були сформовані в національних бюро окрвиконкомів Бердянської, Мелітопольської, Одеської та Первомайської округ. Саме на них покладалися функції дорадчих органів радянських і партійних структур з питань обслуговування болгар [48, арк. 19]. Одеська окружна комісія, очолювана Л. Раєвським, почала свою роботу 2 жовтня 1924 р. У Бердянському бюро національних меншин болгарську секцію, утворену у березні 1925 р., очолив О. Георгієв [476, с. 33]. Болгарські секції при Мелітопольському та Первомайському бюро були відкриті у жовтні 1925 р. Очолили їх відповідно М. Куцарський та Ф. Соломонов [217, арк. 2–5]. Болгарські бюро діяли також при Одеській, Мелітопольській та Первомайській партійних школах. Робота секцій носила більше практичний характер, а бюро – агітаційно-пропагандистський [499, с. 108].

1934 р. розпочалась реорганізація місцевих органів ЦКНМ, натомість центральні органи не припиняли своєї діяльності до середини 30-х рр. XX ст. Восени 1934 р. ЦКНМ була реорганізована у Відділ національних меншин при ВУЦВК. Згортання місцевого нацменапарату і реорганізація ЦКНМ започаткували новий етап етнополітики радянської влади.

Повертаючись до перших кроків болгаризації в Україні, слід зауважити, що перерозподіл функцій та майна губернських органів на користь округ через відсутність перехідного періоду вніс хаос в роботу управлінських структур. Центральне керівництво, яке категорично виступало проти будь-яких проявів автономістських настроїв з боку колоністів, почало розглядати утворення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільрад і районів) як крок, спроможний покращити соціально-економічну ситуацію у болгарських селах, задовольнити їх культурні потреби, а головне – залучити їх до соціалістичного

будівництва. Іншими були надії та сподівання болгарських колоністів – у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць вони вбачали перспективу реалізації своїх національних та соціально-економічних прагнень.

Підсумовуючи, можна сказати, що особливості участі болгарського населення у революційних подіях 1917–1921 рр. яскраво продемонстрували, з одного боку, суперечливість і хиткість позицій більшовицької партії в їх середовищі, непослідовність в обстоюванні власних прагнень, з іншого. Виступи представників етнічних груп, зокрема, болгарської, проти засилля більшовицько-комуністичного та денікінського режимів засвідчили кризу довіри до крайнє лівих та крайнє правих змін та нововведень, впроваджуваних у країні. Подальша історія неодноразових змін етнополітичного курсу більшовиків стала віддзеркаленням тривалих пошуків оптимальної мови взаємодії влади з суспільством у всіх його етнічних сегментах. Існування державних інституцій, діяльність яких була націлена на реалізацію національної політики у країні Рад, і які в свою чергу пройшли серію організаційних трансформацій та реформувань, унаочнювало динаміку розуміння більшовиками рівня гостроти проблем поліетнічного постреволюційного суспільства.

РОЗДІЛ ІІІ. БОЛГАРИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УСРР

3.1 Економічні та соціальні процеси в контексті здійснення нової економічної політики

Економічні процеси на селі впродовж т.зв. “відбудовного періоду” відзначалися складним характером, суперечливими тенденціями та нетрадиційними формовиявами, адже, по суті, в стислі строки відбувся демонтаж попередньої моделі господарювання селян. На зміну індивідуальному господарюванню йшли його колективні форми – спершу у їх початкових формах, згодом – більш складних та структурованих. Популяризації й розвитку кооперування, на думку партійно-радянського проводу, повинна була сприяти організаційно-масова робота на селі. В авангарді цього руху мали слідувати масові організації – комітети незаможних селян, основне завдання яких полягало у реалізації на селі політики “розкуркулення” та хлібозаготівель, кооперуванні маломіцних селянських господарств. КНС представляли бідняцькі комітети, на які були покладені завдання зі створення сільських об’єднань, проведення виборчих кампаній, допомоги сільським органам влади.

95% болгарського населення належало до селянського стану. Основними напрямами їх економічної діяльності були землеробство, вівчарство, городництво, бджільництво, скотарство та виноробство. За підрахунками О. Рубльова та Л. Якубової, на кінець 1917 р. 45% болгарських селянських господарств були заможними, 35% – середняцькими й лише 20% – малоземельними [518, с. 62].

Розвиток кооперативного руху був одним з провідних напрямів економічної діяльності партійно-радянських органів. На першому етапі соціалістичного будівництва основна ставка робилася на кооперування бідняцьких верств села, які позиціонувалися як авангард майбутнього комуністичного ладу. В контексті висловленого стає зрозумілою та увага і сприяння, яких надавали владні органи створеним за їхньою ініціативою організаціям незаможних селян.

Виділення національних районів сприятливо позначилося на діяльності КНС. Певне уявлення щодо динаміки їх зростання дає аналіз офіційних документів. Так, у звіті болгарської секції при Катеринославському губернському виконавчому комітеті зазначено, що комнезам був створений в кожному болгарському селі [57, арк. 5]. Згідно звіту Одеської окружної комісії КНС за 1924/25 госп. р. на території округи існувало 22 874 господарства незаможників, площа оброблюваної землі становила 164 478 десятин, кількість худоби – 11 722 голови, мертвого інвентарю – 16 462 одиниці [206, арк. 10]. Рівень кооперації у середовищі незаможного селянства становив 40%. Всього членами КНС Одеської округи було 29 704 особи, з них 1 500 болгар [206, арк. 12]. Серед активу сільських КНС було 4,2% болгар, районних КНС – 12% [206, арк. 17]. Загалом до КНС на 1 жовтня 1925 р. входило 1 709 болгар від загальної чисельності 1 164 038 осіб [215, арк. 70зв.] (більшість з них, а саме, 1 293 були членами КНС Велико-Буялицького району [218, арк. 41]). За рік цей показник зріс на 70% – членами 23 КНС району було 2 229 осіб, з них 319 болгар [230, арк. 53].

Позитивна динаміка щодо зростання кількості КНС та охоплення ними селянських господарств спостерігалася і надалі. Так, згідно матеріалів звіту Одеського окружного КНС за 1929–1930 рр., загальна чисельність членів КНС дорівнювала 39 598 осіб, з них – 2 532 болгар. На території округи існувало 8 національних болгарських КНС [210, арк. 10зв.]. Загальна кількість організацій КНС у болгарських національних районах зросла з 15 (4 368 членів) у 1929 р. до 47 (6 113 членів) у 1930 р. [80, арк. 7–8].

Досить неоднозначною дослідники вважають діяльність в умовах непівського села профспілки сільськогосподарських робітників. Відсутність законодавчої бази призвела до того, що саме профспілкові комітети виконували організаційні та захисні функції робітників серед етнічних меншин [99, арк. 240]. Через те, що болгари у своїй більшості були селянами, мала місце досить низька питома вага болгарського населення у профспілкових організаціях країни. Статистика національного складу профспілок (квітень 1926 р.) засвідчувала, що з 993 457 їх членів лише 970 були болгарами [215, арк. 69зв.].

Етнічні громади, які тяжко пережили потрясіння революційних років, намагалися бути якомога лояльнішими до влади, яка, у свою чергу, наголошувала на необхідності задоволення господарських потреб усіх національностей. В роки нової економічної політики значного поширення в болгарських районах набув кооперативний рух, представлений різними видами кооперації. У перші післяголодні роки селяни почали об'єднувати зусилля, аби вивести господарства з багаторічної руїни. Перші кроки кооперації в умовах нової економічної політики були непростими. Зокрема, на території Цареводарівського району в 1924 р. налічувалося 5 674 селянських господарства, з яких тільки 394 об'єдналися у колективні. 2 391 господарство було бідняцьким, 2 527 – середняцьким, 362 – заможним. Показники одного з найбільш економічно розвинутих на той час болгарських районів красномовно ілюструють стартові умови кооперативного руху.

Не менш промовистими були й висновки Цареводарівського РВК за 1924 р.: "прагнення до об'єднання населення в колгоспи майже не змінилося, тобто потягу зовсім немає" [206, арк. 33]. Це, однак, не завадило партійно-радянському тандему наполегливо працювати над ідеєю невідворотної суцільної колективізації. Саме з 1925 р., на думку С. Кульчицького, Й. Сталін взяв курс на утвердження в селі господарств, заснованих на відчуженні селянської власності – повному (комуни), проміжному (артілі) і початковому (ТСОЗи) [443, с. 42].

Посуха першої половини 1925 р. призвела до загрози зриву посівної кампанії. Для виправлення ситуації, яка склалася, та з метою інтенсифікації виробництва у сс. Малий Буялик та Кубанка був організований союз виноградарів та городників [216, арк. 22]. На квітень 1925 р. у кожному болгарському селі Катеринославської губернії існувала сільськогосподарська або споживча спілка. Більше половини селянських дворів входили до кооперативів, які охоплювали близько 6 500 членів [57, арк. 6]. У порівнянні з іншими меншинами, досягнення кооперативного руху серед болгар були досить високими. На тлі пересічних для болгар показників відставали сс. Великий Буялик та Свердлово (до 1926 р. – с. Малий Буялик). Це, зокрема, проявлялося у дефіциті коштів – у першому на

12 тис. руб., в другому – на 10 тис. руб. [218, арк. 97]. Загалом, на кінець 1927 р. споживчою кооперацією було об'єднано близько 30% болгарських господарств [219, арк. 3].

В Одеській окрузі у цей період успішно працювало 12 сільськогосподарських товариств [219, арк. 7]. Найбільш розвинутими були "Червона праця", "Раковскі" та "Іскра". На 1 квітня 1928 р. тут існувало 4 болгарських споживчих товариства, які об'єднували 2 469 господарств [73, арк. 17]. На території Мелітопольської округи діяли 16 сільськогосподарських товариств: 9 комун та 7 артілей [159, арк. 471]. Найчисельнішими були кооперативи Цареводарівки та Мануїлівки з кількістю членів 237 та 151 відповідно [159, арк. 475].

На території болгарських сіл Мелітопольської округи (Коларівський та Ботевський райони) у 1927 р. існувала 31 кооперативна організація: 20 земельних товариств, 4 скотарсько-молочарських (до них входило 150 осіб), 3 садово-виноградарських, 2 комуни, одна артіль і одне машино-тракторне товариство [65, арк. 222]. Скотарсько-молочарське товариство "Нємка" с. Коларівка нараховувало 14 членів. Основним напрямом діяльності кооперативу було виробництво та переробка молочної продукції [153, арк. 5]. Загальна кількість осіб, які були кооперовані на 1 жовтня 1926 р., становила 4 409 осіб, аналогічні показники жовтня 1927 р. становили вже 6 561 особу [65, арк. 222]. Що стосується Вільшанського району, то тут кількість кооперативних товариств у період з 1927 до 1931 рр. коливалася від 16 до 12 (близько 347 господарств (13,2%)) [191, арк. 12]. Втім, набагато важливішими за кількісні показники був якісний стан кооперативів, передусім вищих форм. На жаль, багаторічний моніторинг життєдіяльності комун і ТСОЗів, який здійснювали місцеві партосередки і нацменкомісії, не давав приводів для оптимізму.

На 1 червня 1925 р. у болгарських селах Катеринославської губернії існувало 12 колективних господарств (усі вони були засновані з 1921 по 1923 рр.) – 7 комун, 4 артілі та одне земельне товариство. 3 артілі та 2 комуни знаходилися у Романівському районі, одна артіль, 3 комуни та одне товариство – у Цареводарівському, 2 комуни – в Акимівському районах [57, арк. 15]. У звіті

голови болгарської секції Катеринославської губернії С. Попова, який в 1925 р. ревізував роботу болгарських колективів, вказувалося на такі недоліки: недостатнє обслуговування кооперативів з боку агрономічної служби, формування колгоспів без забезпечення належного керівництва, недостатній рівень комунікації між членами об'єднань [57, арк. 16]. Після ретельного аналізу показників господарської діяльності С. Попов об'єднав колгоспи в чотири групи: до першої відніс артілі, об'єднані на засадах спільного обробітку землі (товариство "Незаможник"); до другої – артілі, основним напрямом роботи яких було вирощування польових культур ("Праця", "Сільський робітник", "Вперед"); до третьої – багатопрофільні артілі, які власними силами задовольняли свої потреби ("Комунар"); четверту групу представляли комуни ("Фрунзе", ім. Раковського, ім. Леніна, ім. Петровського, "КІМ", "Вулик", "Прогрес").

У висновках С. Попов зосередився на слабких сторонах кооперативів, які вимагали термінового реагування. Серед них були згадані: гострий брак продуктів харчування в комунах (ім. Леніна, ім. Петровського, "Комунар" та "Незаможник"); нестача житлових приміщень (ім. Петровського, "Прогрес" та "Вулик"); заборгованість перед працівниками у колективних господарствах промисловими підприємствами (маслозаводи, млини). Чимало комун були збитковими (ім. Леніна, ім. Петровського, "КІМ", "Вперед"). Через нестачу робочої сили існувала практика здавання усуспільненої землі в оренду (комуни ім. Леніна та ім. Петровського). Гостро стояло, на думку інспектора, питання нестачі кваліфікованих кадрів. Так, у комуні "Вперед" функції голови колгоспу, завідуючого господарством, секретаря та скарбника виконувала одна особа.

Впродовж років болючим питанням для місцевих органів влади і управління лишався непоказний рівень промислового розвитку болгарських районів. Промисловість була представлена насамперед дрібними підприємствами, орієнтованими на місцевий попит. У Цареводарівському районі у 1924 р. було 5 маслозаводів (з яких працювало 2), цегельно-керамічний завод, 30 вітряків, 6 парових млинів, 3 цукроварні, 2 бондарні [159, арк. 218; 206, арк. 35]. У 1925 р. кількість маслозаводів збільшилася до 6, вітряних млинів – до 50, були відкриті

13 кузень та просорушка [159, арк. 589]. 1928 р. у Вільшанському районі працювали 2 маслозаводи і кузня [191, арк. 13].

Наприкінці 1920-х рр. провідною галуззю економіки болгар України залишалося сільське господарство у формі індивідуального господарювання. Структура аграрної галузі в болгарських поселеннях була типовою для українського Степу: найбільше посівних площ відводилося під озиму та ярову пшеницю, жито, овес, кукурудзу, просо, льон, соняшник, картоплю, цукровий буряк, цибулю та капусту [159, арк. 219]. В середньому у болгарських господарствах врожай озимої пшениці становив 40 пудів з десятини, жита – 20 пудів, льону – 20 пудів, вівса – 15 пудів, соняшника – від 10 до 15 пудів [159, арк. 376]. Поволі розвивалося бджільництво: в Цареводарівському районі у 1925 р. на обліку перебувало 230 вуликів [159, арк. 578]. Традиційно на досить високому рівні розвивалися садівництво та виноградарство. Що стосується тваринництва, то, як зазначалося в звіті Вільшанського РВК за 1928–1929 рр., “ця галузь господарства завжди перебувала між “двох вогнів” – існували труднощі із розширення кормової бази та відчувалася постійна нестача бюджетних асигнувань, які, по-суті, були мізерними” [191, арк. 11]. Відомо, що в цьому районі поголів’я коней за 1927–1930 рр. зросло з 1 683 до 1 951 голів, великої рогатої худоби – з 1 092 до 1 392 голів, овець – з 845 до 1 296 голів [191, арк. 14].

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. відмежувала перехід радянського керівництва від нової економічної політики до нової історичної версії політики “воєнного комунізму” з притаманною йому практикою продрозкладок, подвірних обшуків, закриттям базарів, обмеженням торгівлі продовольством. Такі заходи остаточно поховали сподівання болгарських колоністів щодо майбутнього зміцнення власних господарств [448, с. 198]. Ухвалення курсу на суцільну колективізацію в грудні 1927 р. означало масове залучення селянських господарств до існуючих, як довела практика, малоефективних колективів (артілей та комун). Провідну роль у розробці стратегічної програми перетворень на селі відіграв XV з’їзд ЦК ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.), де як першочергове завдання Й. Сталін

поставив дальше кооперування дрібних селянських господарств та їх об'єднання у великі колективні господарства на основі спільного обробітку землі.

Структурування та стрімке зростання якісно нових форм господарювання на селі (які до того ж розглядалися владою як провідний економічний сектор) обумовлювало зміну існуючих меж, рухливість кордонів земель, які відтепер належали не тільки земельним громадам, а й кооперативам, колгоспам, радгоспам. Законодавчою основою процесу стала постанова ВУЦВК "Про землеустрій та регулювання у німецьких колоніях" (16 липня 1924 р.). У документі були сформульовані принципи та заходи, що визначали шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх етнічних меншин. Зокрема, наголошувалося на закріпленні принципу незмінності фактичного земельного фонду [98, арк. 105–106]. Появу (а в окремих випадках – загострення цієї проблеми) обумовив той факт, що частина земель колоністів перейшла до українських та російських селян. Внаслідок цього на селі з'явилися різні за характером землеустрою господарські системи. Між селянами, які представляли різні етнічні меншини (особливо це стосувалося німецьких колоністів), посилювалися взаємні претензії, генерувалися постійні конфліктні ситуації. Досить складним було питання землеустрою і в середовищі болгарського селянства. Існували випадки, коли земельні наділи розташовувалися на відстані від 10 до 18 верст один від одного.

Відсутність стабільності у земельних відносинах та закріплення землекористування на тривалий термін справляли негативний вплив на стан та розвиток сільськогосподарського виробництва. Визначена законом норма у дві десятини на їдця (пізніше ця норма була зменшена до півтори десятини) виявилася недостатньою. Додаткові проблеми виникали внаслідок незавершеного землевлаштування. Відсутність регулярного транспортного сполучення та низька якість доріг унеможливлювали вихід болгарських господарств на суміжні ринки. На кінець 1925 р. в Одеській окрузі за ними було закріплено 2 142 десятини землі [215, арк. 46зв.]. Організацію виконання робіт по землевлаштуванню болгарських сіл було покладено на агрономічну службу, яка складалася з

трьох осіб – зоотехніка, спеціаліста по боротьбі із засухою та ентомолога. На кінець 1927 р. процес землеустрою болгарських сільськогосподарських володінь Одеської округи (80% з загальної кількості) був майже завершений. Однак, землевпорядження виявило нові проблеми. Так, 4 липня 1928 р. болгари-городники Благоєвського району виступили з заявою про "неправильне наділення їх землею" [215, арк. 50]. Йшлося, передусім, про малоземелля та катастрофічний брак земель для належного господарювання.

Загалом, незважаючи на відсутність досвіду, кадрів та недостатнє технічне забезпечення, на кінець 20-х рр. землевпорядкування мало помітні успіхи. У Мелітопольській окрузі питання землеустрою було врегульоване у 1927 р. лише у Преславі. У 1928 р. землеустрій завершили ще в 5 селах цієї округи. Та вже до кінця 1929 р. було землевлаштовано 82% (362 тис. га) від загальної площі селищ етнічних меншин [80, арк. 2].

Гостро постала проблема надмірного оподаткування господарств етнічних меншин півдня України. Радянська влада вщент зруйнувала відносно стабільні до революції поземельні відносини в місцях компактного проживання етнічних громад. Скасування приватної власності на землю відбувалося водночас із конфіскаціями та перерозподілом через мережу ревкомів і КНС т.зв. "земельних надлишків", засобів виробництва та майна заможнішої частини селянства. Будь-які виступи населення проти нововведень придушувалися фізично й економічно: накладенням непідйомних податків. Мало змінилася на краще ситуація після проголошення непу. Введення продподатку та єдиного сільгоспподатку справило негативний вплив на господарства етнічних меншин і виступило дестабілізуючим фактором у житті поліетнічного регіону півдня України [366, с. 362; 518, с. 60, 109]. Господарства етнічних меншин місцеві органи влади, як правило, відносили до заможних. Саме тому на громади меншин перекладалася масова частка податкового тягаря у багатонаціональних регіонах – рівень оподаткування тут був вищим у кілька разів порівняно з сусідніми українськими та російськими селами. Архівні документи переконливо засвідчують наявність незадоволення представників етнічних груп з приводу несправедливої податкової політики та

містять вимоги стосовно зменшення податкового тиску. Так, мешканці с. Великий Буялик 24 квітня 1924 р. під час проведення зборів виступили з гаслами про “надто великий розмір податку, який неспівмірний з кількістю врожаю” [206, арк. 25]. Аналогічні виступи та протести спостерігалися протягом 1924–1926 рр. і в інших болгарських селах – Вільшанці, Малій Мазниці, Лозоватці та Калмазовому [190, арк. 2, 5, 11]. Зважаючи на це, болгарська секція спільно з Наркомземом та Наркомфіном за дорученням ЦКНМ у квітні 1926 р. здійснила обстеження економічного становища болгарських городників та розмірів обкладання їх податками [66, арк. 7]. У звіті інспектора П. Кондратова про відрядження (червень 1925 р.) до національних районів півдня України (для інспектування були обрані три німецьких, Велико-Буялицький та Цареводарівський болгарські райони) зазначалося, що “сільськогосподарський податок, яким обкладаються болгарські колонії, значно вищий, ніж у неболгарських сільрадах” [545, с. 305]. Стосовно Цареводарівського району повідомлялося, що за 1924 р. загальний відсоток сплати податків по усіх селянських господарствах становив 50% (найвищим він був у Строганівці – 78%, найнижчим – в Ново-Миколаївці – 26%) [160, арк. 337–338]. Факти непропорційного оподаткування селянських господарств зазначені і у звітах польського консульства Одеси кінця 20-х рр. Зокрема, Х. Роч, описуючи становище національних меншин Одещини, зазначав, що “шляхом нерозумного підвищення податку у порівнянні з українськими селами спостерігається різке невдоволення нацменів, їх господарства занепадають” [561, s. 105].

Зазначені проблеми з року в рік знекровлювали одноосібні господарства, які залишалися сам на сам зі своїми негараздами. Посівна кампанія 1928 р. в Одеській окрузі в черговий раз відбувалася в умовах браку посівного матеріалу та робочої худоби. Більше того, у деяких місцевостях (Одеський та Ленінський райони, де 1927 рік виявився неврожайним) були майже повністю відсутні фураж та продовольство. В свою чергу це призводило до загибелі або продажу худоби. У Благоєвському районі селяни взагалі були неспроможні годувати худобу.

Бідняцькі та середняцькі господарства власними силами не могли компенсувати нестачу насіннєвого матеріалу. Наприклад, у с. Благоєво болгарські поселенці не мали можливості внести 25% вартості кредиту за наданий посівний матеріал [200, арк. 142]. Відомі також факти постачання неякісного зерна, частина якого була повністю непридатна для використання (селяни с. Свердлово скаржилися на те, що більшість отриманого насіння була сирою або ж т.зв. “січкою”) [200, арк. 143]. Не вистачало реманенту та робочої худоби (п’ять ремонтних майстерень “Радіус” не встигали задовольняти усі потреби селян). У зв’язку з цим проводилися кампанії відкриття прокатних пунктів (їх кількість сягнула 57), створення тракторних загонів. Що стосується тяглової сили, то було досягнуто домовленості із заможними господарствами, які за п’ять руб. за десятину площі обробляли землі бідняцьких господарств [200, арк. 146].

Посівна кампанія 1929 р. в Одеській окрузі була важкою. Варто в черговий раз відзначити брак насіннєвого матеріалу: з необхідних 165 тис. пудів кукурудзи було виділено лише 55 тис., а соняшника, навпаки, з необхідних 24 тис. під посіви передано 79 тис. пудів. Збільшення засівів соняшника, в свою чергу, спричинило погіршення структури посівів та зменшення кормових ресурсів. Катастрофічно не вистачало пшениці – з необхідних 400 тис. пудів надано було лише 12 тис. [223, арк. 18]. Як і в 1928 р., болгарські колоністи скаржилися на відсутність кредитів для посівної кампанії. Низькою залишалась й якість завезеного зерна: до 15% від загальної кількості ячменю була непридатною для використання [72, арк. 74]. Дефіцит кормів для тяглової худоби призвів у період з 1 жовтня 1928 по 1 лютого 1929 рр. до загибелі 10 тис. голів робочої худоби, з них 8 тис. коней. З призначених Одеській окрузі 2 299 тис. пудів грубих кормів надано було лише 448 тис., а з 1 501 тис. концентрованих – 385 тис. пудів [223, арк. 19; 268, с. 561]. Гостро бракувало транспортних засобів, тракторів та плугів. Невирішеним залишалося питання з відкриттям ремонтних майстерень та відсутністю запасних частин – їх технічні показники та наявна кількість не покривали загальних потреб. Фактично сільськогосподарське життя болгарського села впродовж т.зв.

“відбудовчого періоду” відбувалося в умовах хронічної кризи. Як наслідок, бідняки та середняки вимушені були розпродувати робочу худобу.

Продовольча криза початку 1929 р. торкнулася усіх болгарських районів Південної України. Брак палива ще більше погіршив і до того надважке становище, населення хронічно недоїдало. Сільради почали фіксувати випадки голодної смерті (зокрема, у с. Свердлово померло 8 осіб [201, арк. 137]). Відсутність запасів насіння поставила під загрозу посівну весни 1929 р. Тим часом, економічна доктрина радянської влади передбачала не зміцнення селянських господарств, а їх самоліквідацію та перехід до колективних форм господарювання.

Звичайно, господарські проблеми життя села залишалися пріоритетними в політиці влади. Проте, зовсім не на периферії у політичних практиках її верхівки були соціальні питання – найбільш болючі та наближені до болгарського соціуму. Зокрема, упродовж 20-х рр. влада приділяла багато зусиль для вирішення низки гострих соціальних питань. Наркоматом охорони здоров’я була розпочата робота щодо розширення мережі медичних закладів у місцях проживання етнічних меншин. Йшлося про профілактику й лікування побутових хвороб та санітарно-просвітницьку діяльність. Організація лікувально-профілактичної допомоги серед етнічних меншин базувалася на загальних підставах, відповідно до норм, встановлених РНК УСРР з урахуванням показників поширення хвороб. Медично-санітарна допомога надавалася відповідно до середньоукраїнських норм – одне ліжко-місце на 2 400 осіб (у 1929 р. цей показник серед болгарського населення дорівнював одному ліжку на 1 974 особи [78, арк. 58]). Одна амбулаторія створювалася на 16 300 осіб.

Серед болгарського населення загрозливого поширення набули туберкульоз, малярія, коклюш, дизентерія, черевний та висипний тифи, скарлатина та кір. Матеріали звіту ЦКНМ за 1 жовтня 1925–1 вересня 1926 рр. свідчили, що санітарний стан болгарських сіл не відповідав жодним нормам. Відчувалася нестача кваліфікованого медичного персоналу, насамперед, у сс. Преслав, Романівка, Цареводарівка (Мелітопольська округа), Великий Буялик (Одеська округа), Вільшанка (Первомайська округа). В більшості населених пунктів були

відкриті фельдшерські пункти, які не справлялися з навантаженнями. Нерідкими були спалахи інфекційних захворювань, що приводили до фатальних наслідків. З 10 по 25 квітня 1926 р. було зафіксовано 140 смертельних випадків, спричинених скарлатиною. Тільки у Велико-Буялицькому районі чисельність хворих на малярію за період 1923–1926 рр. перевищила тисячу осіб [230, арк. 38]. У Цареводарівському районі у 1925 р. на малярію хворіла чверть населення [159, арк. 338]. У медичних закладах катастрофічно не вистачало медикаментів. Головний лікар Цареводарівської лікарні О. Димитров у звіті за 1925 р. констатував: “становище лікарні досить хитке. Катастрофічно не вистачає коштів. Виділені 12 коп. на харчування одного хворого на добу – мізерні, засобів догляду за хворими просто немає. Зарплата лікарям у 28 руб., доглядальницям у 7 руб. на місяць дуже низька. Всього в лікарні працює 8 осіб – 4 лікарі, 2 доглядальниці, кухарка та священик. Не вистачає прачки, двірника та кількох доглядальниць” [159, арк. 321].

Форми національного захворювання набула трахома очей. Для ліквідації негативних тенденцій її поширення у 1926 та 1927 рр. у найбільш постраждалих районах були організовані т.зв. “очні вагони” для проведення консультацій та лікування населення (з 5 161 обстеженої особи хвороба була діагностована у 20,5% випадків) [76, арк. 1]. З метою виявлення хворих на туберкульоз у с. Коларівка відбулося спеціальне обстеження в 1926 р. [76, арк. 3].

Лише наприкінці 1920-х рр. місцеві лікарі отримали змогу говорити про зрушення справи охорони здоров’я болгар з мертвої точки. У Коларівському та Ботевському районах, на відміну від інших болгарських національних районів, 1927 р. було відкрито дві районних лікарні та три медичних пункти. Лікарні мали загальне відділення для хворих, відділення для лікування гінекологічних хвороб, породільне відділення та операційну [159, арк. 331]. В 1929 р. на території Мелітопольської округи працювали десять амбулаторій, три лікарні з 1 289 ліжко-місцями, які обслуговували дев’ять лікарів [191, арк. 25]; Одеської округи – три амбулаторії; Первомайської округи – одна амбулаторія з двома лікарями [78, арк. 25–26]. В середньому в одній лікарні за календарний рік проводилося

106 операцій [159, арк. 312]. Лікарі здійснювали велику просвітницьку роботу, проводячи лекції та бесіди з боротьби з алкоголізмом, туберкульозом та інфекційними хворобами.

В підоснові складної епідеміологічної ситуації в болгарських селах була низька якість питної води та архаїчна система водопостачання. Приміром, у с. Благоєво (одному з найбільших болгарських сіл, де проживало до 8 тис. жителів) існуюча система колодязів шахтного типу не відповідала санітарним нормам. 10 березня 1928 р. представник райвиконкому П. Стоянов відправив до окружного виконкому з питань охорони здоров'я запит з проханням виділити 4 тис. руб. на спорудження артезіанського колодязя (з умовою, що решта з необхідних 4-х тис. місцеве населення збере шляхом самооподаткування) [222, арк. 1]. Вже за два тижні кошти на будівництво колодязя були виділені з місцевого бюджету. Сучасні колодці були обладнані і в інших болгарських селах, наприклад, Ботевому, Коларівці, Софіївці та Преславі [155, арк. 50–54].

1924 р. у с. Великий Буялик був відкритий дитячий будинок. Приміщення, яке він займав, складалося з 6 кімнат (їдальня, дві дитячі спальні кімнати та три кімнати для персоналу). З матеріалів доповіді інспектора М. Краковського (18 липня 1927 р.) можна зробити висновок про гнітючий стан приміщень, брак найнеобхіднішого інвентарю та меблів. Лише столова кімната відповідала санітарним вимогам, проте незадовільною була якість харчування дітей (бюджетних 16 коп. на добу не вистачало). Вихованців у дитбудинку було 24, а спальних місць – лише 13 [218, арк. 10–11].

Паралельно із відкриттям дитячих будинків поширювалася практика усиновлення їх вихованців болгарськими родинами. Так, за період з січня 1926 по грудень 1927 рр. на території Мелітопольської округи було зафіксовано 79 таких випадків [177, арк. 35].

Нагальною життєвою потребою болгарського селянства було налагодження ветеринарних пунктів [47, арк. 86]. Виняток становили лише села Коларівського та Ботевського районів, у яких на 1927 р. було відкрито 6 ветпунктів (по три у кожному районі) з необхідною кількістю лікарів [65, арк. 224]. У 1928 р. окружним

відділом державного страхування було виділено 9 тис. руб. на будівництво ветеринарної клініки на території Коларівського району.

Загалом, економічні та соціальні процеси у болгарському середовищі складали лише сегмент загальноукраїнських тенденцій. Провідною тенденцією економічного життя в цей час було утвердження нових форм господарювання – кооперативів, а згодом і колгоспів. Аналіз господарських показників болгарських національних районів дає підстави стверджувати, що національні адміністративно-територіальні одиниці були переважно сільськогосподарськими. Відповідно до загальнодержавних кампаній та реформ у них відбулися суттєві зміни у відносинах селянського землеволодіння та землекористування, кредитній і податковій політиці тощо. Проголосивши і започаткувавши низку соціально значущих програм, влада не завжди матеріально та фінансово забезпечувала їхнє виконання, зокрема, у сфері охорони здоров'я та організації лікувально-профілактичної роботи. Нові явища і процеси (як позитивні, так і негативні) знайшли свій подальший розвиток вже у наступний час – 30-і рр. XX ст.

3.2 Болгарські національні адміністративно-територіальні одиниці у 20-х рр. XX ст.

Політика радянської влади на півдні України, де локалізувалися болгарські поселення, підпорядковувалася загальним тенденціям розвитку тодішнього політичного життя. Зміст радянських адміністративно-територіальних реформ становив демонтаж імперської спадщини в системі територіальної організації державного управління та громадського самоуправління (губернсько-повітової) та розбудова якісно нової форми держави із притаманним їй устроєм (центр → губернія/округа → район → сільрада). Згодом він був підкорегований відповідно до проголошеної правлячою партією політики коренізації (впровадження національно-територіального принципу в адміністративно-територіальне районування).

Південна Україна 20-х рр., як зазначалося, традиційно представляла собою поліетнічний регіон. Тут, за висновками Л. Якубової, темпи заселення та господарського освоєння практично не мали аналогів у світовій практиці. Крім того, рельєфно відчувався вплив традицій переселенців на загальний фон життя регіону [550, с. 24]. Без сумніву, ці фактори впливали і на особливості запровадження тут політики коренізації.

В перші роки існування радянської держави представники етнічних меншин перебували в опозиції до влади через ігнорування останньою інтересів колоністів при створенні адміністративних одиниць. Адміністративно-територіальна реформа 1922 р. спричинила справжній хаос на місцях – внаслідок розірвання усталених економічних та соціальних зв'язків, занепаду традиційних форм господарської діяльності та руйнації національно-культурного життя етнічних анклавів. Радянська влада, враховуючи зростання невдоволення серед населення, була вимушена вживати заходів для розв'язання існуючих проблем у регіоні.

Керівництво країни вважало, що певним чином стабілізувати напружену ситуацію на місцях можливо завдяки підтримці місцевих керівних кадрів. Одним з векторів коренізації стало залучення до партійного та радянського апарату представників етнічних меншин. Реалізація політики коренізації на місцях відбувалася через утворення національних районів. Цей процес тривав з 1924 р. до середини 1930-х рр. Правовою основою процесу формування нових територіальних одиниць стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про виділення національних районів та сільрад" від 29 серпня 1924 р., згідно з якою новостворені національні адміністративно-територіальні одиниці не повинні були за своїми функціональними обов'язками відрізнятися від звичайних адміністративно-територіальних одиниць республіки.

Розробкою проектів районування та подальшим оформленням національних адміністративно-територіальних одиниць займалася ЦАТК при ВУЦВК (створена 29 листопада 1922 р.) та її відділи на місцях [362, с. 77]. Основоположним законодавчим актом, який визначив принципи роботи щодо реалізації реформи й облаштування нового адміністративно-територіального поділу УСРР, стала

постанова III сесії ВУЦВК IV скликання (1922 р.). Цей документ заклав підоснови проведення першого етапу реформи: зменшення кількості повітів та волостей, створення округ і районів [2, арк. 58]. А вже 12 квітня 1923 р. іншою своєю постановою ВУЦВК скасував повіти й волості, запровадивши новий устрій за чотирьохступеневою системою управління – центр → губернія → округа → район. Результатом адміністративно-територіальної реорганізації УСРР протягом 1923–1925 рр. стало створення 9 губерній, 53 округ з 706 районами замість 12 губерній, 102 повітів та 1 989 волостей. Кількість сільрад було зменшено до 9 307 [560, с. 43].

На першому етапі адміністративно-територіальної реформи апарат місцевих органів управління був суттєво скорочений [2, арк. 65]. Матеріали роботи ЦАТК були узагальнені в окремому збірнику під редакцією заступника наркома внутрішніх справ М. Черлюнчакевича [276]. Згідно вміщених у ньому відомостей, переважна частина болгарського населення УСРР проживала на території Одеської та Катеринославської губерній.

Катеринославська губернія включала сім округ (Бердянську, Катеринославську, Запорізьку, Криворізьку, Мелітопольську, Олександрівську та Павлоградську), поділених на 87 районів [276, с. 32]. Болгари проживали у 36 поселеннях. Загалом їх нараховувалося 54 118 осіб, з них 40 350 осіб – в Бердянській окрузі, 13 768 осіб – у Мелітопольській [276, с. 33]. Одеська губернія складалася з п’яти округ – Зінов’євської, Миколаївської, Одеської, Первомайської та Херсонської з 74 районами [276, с. 41]. Загальна чисельність болгар тут становила 24 584 особи (які проживали у 19 поселеннях), більшість – в Одеській окрузі (17 458 осіб) [276, с. 43]. На території утвореної у жовтні 1924 р. АМСРР (до її складу увійшли частини Одеської та Балтської округ Одеської губернії та частина Тульчинської округи Подільської губернії, а вже 1925 р. – уся Балтська округа) проживало 5 200 болгар [22, арк. 3; 276, с. 57].

В ході підготовки реформи висувалися пропозиції ліквідувати губернії, але цьому завадив голова РНК УСРР Х. Раковський, який вважав, що розширення об’єктів управління до чотирьох десятків округ призведе до управлінського хаосу.

Але його наступник В. Чубар 1925 р. погодився на ліквідацію губерній, тим самим започаткувавши перехід на трьохступеневу систему управління (центр → округа → район) [439, с. 5]. Ліквідація губерній стала другим етапом адміністративно-територіальних змін.

Супутні чинники реалізації адміністративної реформи – поспішність, хронічне недофінансування та відсутність кваліфікованих працівників – вплинули на якість впроваджуваних змін. Наймасштабніші прорахунки стосувалися, насамперед, структури деяких округ, адже на самому початку процесу розгляду проектів ухвалювалися рішення, які руйнували існуючі кордони між губерніями [547, с. 195].

Величезним недоліком районування 1922–1923 рр. стало те, що національний склад новоутворених чи змінених адміністративно-територіальних одиниць, які виникали замість повітів та волостей, майже не брався до уваги. Так, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично мононаціональних районів, низка національних громад була фактично розірвана між різними адміністративно-територіальними одиницями. Як наслідок – порушувалися усталені регіональні зв’язки, занепадали традиційні форми господарської діяльності, зазнавало втрат національно-культурне життя етнічних меншин. Це все доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка неспроможна була забезпечити вирішення нагальних проблем. Концептуальні прорахунки, допущені при проектуванні адміністративно-територіальної карти республіки, були невдовзі усвідомлені органами радянської влади, наслідком чого стало рішення щодо внесення до неї корективів. Насамперед, це стосувалося питання про виділення адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного мешкання етнічних меншин. Вжиті нашвидкуруч заходи дещо зняли напругу, спричинену адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр.

Впровадження практичних заходів щодо національних груп передбачало проведення великої підготовчої роботи з дослідження місць компактного розселення етнічних груп. Низка ревізій та інспекцій, здійснених співробітниками ЦКНМ і ЦАТК, надали необхідний фактичний матеріал для визначення характеру

соціально-економічної структури, особливостей побуту та культурно-освітнього становища населення всіх компактних етнічних анклавів, зокрема, болгар. Результати обстежень яскраво демонстрували, що представники етнічних меншин постали перед цілим комплексом господарських, національно-культурних, релігійних, мовних та інших проблем, а місцеві органи влади не були готові до їх вирішення. Критичне загострення національно-культурних проблем у контексті розгортання українізації перешкоджало природному абсорбуванню мешканців нацменнаселення національною більшістю. Для ефективного вирішення проблем, що мали здатність загострюватися, влада вирішила використати давні автономістські прагнення етнічних громад і розпочала реорганізацію існуючих адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання нацменів.

Паралельно з дослідженням становища етнічних груп проводилися збір та обробка статистичних матеріалів щодо загальної чисельності та національного складу населення країни. Втім, лише від 1926 р. радянські управлінці отримали в своє розпорядження вірогідні статистичні дані. За Всесоюзним переписом у грудні 1926 р. на території УСРР проживало майже 29 млн. осіб, з них 92 тис. болгар (0,3%) [241, с. 34–51; 273, с. 22].

Згідно з постановою IV сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) “Про низове районування” мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення) для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. осіб, національних сільських або селищних рад – з 1 тис. осіб до 500.

Прийняття низки протегуючих щодо етнічних меншин України законодавчих актів підготувало правову основу для формування унікальної системи національного районування. Особлива увага акцентувалась на залученні етнічних меншин до радянського будівництва. Передбачалося оформити проведення районування німецьких і менонітських колоній у Катеринославській та Одеській губерніях; підготувати матеріали з районування німецьких поселень в інших пунктах (Волинська, Чернігівська та Харківська губернії), а також чеських

поселень у Волинській губернії, оформити накреслене районування болгарських місцевостей у Катеринославській та Одеській губерніях, а також виділення АМСРР [378, с. 73]. Також наголошувалося на необхідності приступити до підготовки матеріалів щодо виділення польських і чеських сільрад і районів з розрахунком проведення районування протягом 1924–1925 рр. [46, арк. 1–2]. В межах національних адміністративно-територіальних одиниць (як сільських рад, так і районів) планувалося поступово перевести роботу зборів, засідань та систему діловодства на мову відповідної етнічної меншини. Зазначимо, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення німецьких районів, згодом черга дійшла до створення болгарських, грецьких та чеських сільрад і районів, а дещо пізніше – польських, єврейських та російських [62, арк. 24].

25 серпня 1924 р. ЦКНМ розглянула питання “Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі”, а 2 вересня – “Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць” [45, арк. 4; 110, арк. 23]. За рекомендаціями С. Міцева та Д. Парванова в 1924 р. було утворено два болгарські райони – Романівський та Цареводарівський. Секретарями райпарткомів цих національних районів стали П. Петров та К. Русинов [388, с. 47–53].

До 1925 р. Цареводарівський район входив до складу Бердянської округи. Постановою від 3 липня 1925 р. “Про ліквідацію губерній та перехід на трьохступеневу систему управління” Бердянська округа була розформована, а Цареводарівський район приєднаний до Мелітопольської округи [476, с. 36]. На території району існувало десять сільрад [215, арк. 67] – Цареводарівська, Строганівська, Райнівська, Богданівська, Степанівська, Аннівська, Першомиколаївська, Петрівська, Мануїлівська, Федорівська [55, арк. 91; 258, с. 30]. Районним центром було визначено с. Цареводарівка.

23 листопада 1927 р. Цареводарівський район був перейменований на Ботевський, а с. Цареводарівка – на Ботево. Тим самим було вшановано пам’ять борця за звільнення болгар з-під османського рабства Христо Ботева. Населення району становило 22 673 особи, з яких 20 173 були болгарами (89%) [476, с. 37].

Дещо раніше постановою ВУЦВК від 31 березня 1926 р. Цареводарівський район Мелітопольської округи був реформований: Цареводарівська, Строганівська, Богданівська, Райнівська, Степанівська, Федорівська та Орлівська сільради залишилися у його складі, Інзівська сільрада перейшла до складу Ногайської округи, а Преславська та Діанівська – до Романівського району [476, с. 37].

На теренах колишньої Бердянської округи з частини Ногайського, Андріївського та Цареводарівського районів був сформований новий – Романівський район з центром у с. Романівка. У серпні 1926 р. жителі села на сільському сході ухвалили рішення перейменувати своє село на Коларівку (на честь відомого діяча болгарського міжнародного робітничого руху Васіла Коларова). 5 жовтня 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила клопотання Мелітопольського окружного виконавчого комітету про перейменування Романівського району у Коларівський [476, с. 40]. Загалом до складу району було включено 20 населених пунктів [55, арк. 89] – Банівка, Діанівка, Нельгівка, Аннівка, Маринівка, Вячеславівка, Романівка, Преслав, Зеленівка, Юріївка, Трояни, Першомиколаївка, Петрівка, Штутгард, Палаузівка, Радолівка, Мануйлівка, Гюнівка, Луначарське, Андрівка [47, арк. 118; 258, с. 29–30]. До складу району входили 18 сільрад, з загальної маси населення (37 056 осіб) 29 639 (або 80,7%) становили болгари [215, арк. 67].

У 1925 р. було створено третій болгарський національний район, який отримав назву Велико-Буялицький [215, арк. 2]. До його складу крім болгарських сіл східної частини Ленінського району увійшло болгарське село Катаржино Цебриківського району з населенням 6 990 осіб [215, арк. 3]. У Велико-Буялицькому районі розташовувалося 14 населених пунктів (Артамашевка, Болгарка, Куяльник, Великий Буялик, Буркуни, Данилівка, Катаржино, Качки, Кубанка, Кутузаки, Мартовка 1, Мартовка 2, Павлинка, Свердловка [258, с. 53–54]), об’єднаних у п’ять сільрад – Велико-Буялицьку, Куяльницьку, Павлинську, Свердловську та Кубанську [215, арк. 67]. Населення району сягало 15 327 осіб, з яких 13 315 складали болгари (87%) [215, арк. 68]. Райцентром району стало с. Великий Буялик, яке на той час було найбільш економічно розвинутим місцевим

населеним пунктом. У 1926 р. Велико-Буялицький район був перейменований у Благоєвський, відповідно с. Великий Буялик одержало назву Благоєво.

У листопаді 1927 р. створено Вільшанський болгарський національний район в Первомайській окрузі [191, арк. 3]. Тут протягом 1927–1930 рр. секретарями райпарткому були Т. Главчев, М. Гранчаров та М. Нестеров [388, с. 64]. Десять сільрад району (Вільшанська, Добровська, Мало-Мазницька, Лозоватська, Оброчнинська, Мало-Вільшанська, Олексіївська, Станковатська, Чорно-Ташликівська та Калмазівська) опікувалися життєдіяльністю 12 населених пунктів [258, с. 55]. Вільшанський район став найменш густонаселеним серед болгарських. У ньому мешкали 12 289 осіб, з них 7 939 болгар (64,6%) [90, арк. 103]. Адміністративним центром району було с. Вільшанка.

Кампанія підготовки та виділення національних адміністративно-територіальних одиниць стала провідним інформаційним приводом у болгарських національних газетах. Виконуючи партійні вказівки, радянські газетярі перетворили суто управлінську акцію на свято торжества “ленінської національної політики”. Наприклад, 18 березня 1925 р. в газеті “Серп і молот” були проаналізовані два варіанти майбутнього процесу районування, запропоновані Центральним болгарським бюро ЦКНМ та Бердянським окружним виконавчим комітетом. Перший передбачав об’єднання болгарських сіл Бердянської та Мелітопольської округ у два національні райони з центрами у Романівці та Цареводарівці, а другий – утворення одного спільного району з центром у Цареводарівці. Після “обговорення”, яке мало агітаційно-пропагандистський характер, на сторінках газети “Радянське село” у статті “За новий болгарський район” пропозиції про утворення на території Лисогорського району Первомайської округи болгарського національного району ЦАТК було прийнято рішення про організацію Вільшанського району.

Створення кожного болгарського району перетворювалося на подію виняткової суспільної значущості. Воно відбувалося в урочистій обстановці на районних з’їздах, де з промовами виступали представники уряду, діячі компартії та Комінтерну. Кожна з таких подій висвітлювалася на шпальтах національних,

республіканських і союзних друкованих органів, а також майстерно використовувалася як інструмент агітації та пропаганди на міжнародному рівні.

Втім, не варто перебільшувати позитивні зрушення, що відбулися в житті болгар з утворенням національних районів. Пропагандистська складова часто-густо переважувала решту аргументів. В результаті новостворені адміністративно-територіальні одиниці потерпали від маломіцності, невідповідної інфраструктури, побутової необлаштованості. Саме через це згодом вони неодноразово, і знову – непродумано, реорганізовувалися (укрупнювалися й розукрупнювалися).

Штурмівщина і формалізм позначали життя національних адміністративно-територіальних утворень з перших кроків їх існування. Нерідко проголошення району випереджувало його юридичне оформлення. В такий спосіб з'явилися нормативні казуси. Так, у звіті "Про роботу серед болгарського населення" першим юридично оформленим і функціонуючим названо Романівський район [47, арк. 84]. Цей факт засвідчений у тезах доповіді П. Буценка на IV сесії ВУЦВК X скликання "Про радянське будівництво в національних районах України" [3, арк. 78]. А у звіті "Про діяльність ЦКНМ за період з 1 жовтня 1925 до 1 квітня 1926 рр." першостворенним називався Цареводарівський болгарський район [47, арк. 3].

Паралельно з національними районами ще більш швидкими темпами зростала кількість національних сільських рад. Якщо у квітні 1925 р. їх налічувалося 232, то на червень 1927 р. – вже 872. Звіт ЦКНМ "Про роботу бюро національних меншин за період з 1 жовтня до 31 грудня 1924 р." засвідчує, що процес національного районування був досить результативним. За зовсім невеликий проміжок часу було "виділено самостійних сільрад: німецьких – 42 з кількістю поселень 163, болгарських – 31 з кількістю поселень 47" [48, арк. 92]. Разом із сільрадами збільшувалася й кількість селищних рад.

Досить важливими та інформативними були Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин, які відбулися у січні 1927 та листопаді 1930 рр. у Харкові. Під час I Всеукраїнської наради (у якій від болгар брали участь С. Міцев, С. Іджилов, Б. Малчев, Л. Раєвський, В. Караміхов, І. Узунов та Ф. Соломонов)

аналізувалася діяльність ЦКНМ, її місцевих органів та різноманітні поточні питання [63, арк. 61, 62–62зв.]. Під час проведення II Всеукраїнської наради обговорення зазнали питання, які стосувалися колективізації, виборів до рад та культурного обслуговування національних районів. В роботі цієї наради взяли участь 150 представників від національних меншин [83, арк. 12–18].

Процес створення національних районів позначився як позитивними, так і негативними тенденціями. Визнавали це представники усіх гілок державної влади. Так, заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевич, виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, зазначав: “Безумовно, що великі результати ми маємо в справі національного районування. У цій роботі ми є прикладом для інших республік, ми зуміли багато зробити до належної організації національних адміністративно-територіальних одиниць, у справі наближення апарату до мас; але треба одне сказати, що ця робота у нас провадилася більш кількісно, ніж якісно” [83, арк. 45].

Відомості про болгарське населення, яке мешкало на території Коларівського та Ботевського районів, містилися у звіті “Про діяльність комісії національних меншин при Мелітопольському ОВК за 1926–1927 рр.”. До складу комісії входили О. Копитовський (голова), І. Немет (по німецькій лінії), П. Деймчан (загальні питання), Л. Раєвський та М. Куцарський (по болгарській лінії) [65, арк. 219–220]. На той час населення округи становило 736 148 осіб. З них 36 099 болгар проживало у Коларівському районі, 26 698 – у Ботевському [169, арк. 3].

На 1926 р. на території півдня України існувало 44 болгарські сільради [215, арк. 66зв.], в яких мешкало 96 448 осіб, з них 92 347 болгар (91,9%) [51, арк. 49]. Болгарські національні райони охоплювали 70% болгарських сільрад [47, арк. 4]. Цей показник був найвищим серед усіх етнічних меншин УСРР (для порівняння: у польських районах він становив лише 22,6% сільрад). Згідно п. 1 циркуляру РНК УСРР від 19 серпня 1926 р. “Про план конкретних заходів, потрібних для подальшого поглиблення роботи щодо забезпечення успішної самодіяльності нацменшостей в Україні та кращому їх обслуговуванню всіма урядництвами державного апарату як в центрі, так і на місцях” більшість болгарських сільрад

“отримали право використовувати рідну мову у щоденному вжитку” [61, арк. 85]. Вже на кінець 1927 р. діловодство та судочинство у місцях компактного проживання болгарського населення були переведені на національну мову. Але натомість відзначалася нестача кваліфікованих керівних кадрів та технічного персоналу для роботи у місцевих радянських органах.

Покращенню роботи з етнічними меншинами сприяла підготовка національних кадрів для партійно-радянських органів. У травні 1926 р. на засіданні адміністративної комісії при РНК УСРР було прийняте рішення про підготовку та перепідготовку працівників низового управлінського апарату з забезпечення районів з переважаючим населенням окремих етнічних груп. Воно прямо стосувалося і болгарської меншини. Не випадково, під час проведення наради ЦКНМ (квітень 1927 р.) С. Міцев виступив з пропозицією щодо відкриття у с. Цареводарівка Мелітопольської округи курсів підготовки секретарів болгарських сільських рад. Технічна та організаційна робота була покладена на його заступника В. Філіповича [61, арк. 10]. На фінансове забезпечення роботи курсів було виділено 3 098 руб. [67, арк. 1]. 20 травня 1927 р. курси розпочали роботу. Термін навчання становив 40 днів (до 30 червня 1927 р.). Через курси пройшла 41 особа: 6 осіб з Одеської округи (усі – секретарі болгарських сільрад), 4 особи з Первомайської (усі – секретарі болгарських сільрад), 1 особа з Миколаївської (з однієї наявної болгарської сільради), 1 особа з АМСРР (з однієї наявної болгарської сільради), решта 29 осіб – з Мелітопольської округи [71, арк. 21].

Усі слухачі були селянами за походженням, з них: 24 секретарі болгарських сільрад, 4 діловоди, 3 члени сільрад та 8 осіб без посад. Серед слухачів переважали молоді люди (віком від 20 до 30 років – 15 осіб). За національністю більшість складали болгари (29 осіб), втім, були й представники інших етнічних груп – 10 українців, росіян та греків, які володіли болгарською мовою. Переважна більшість (33 особи) мали вищу освіту.

Навчальний план був розрахований на 34 дні, по 6 годин занять на день, усього 204 лекції-бесіди. Про змістовність та ефективність курсів можна скласти

уявлення, ознайомившись з програмою. Навчальні дисципліни розподілялися на дві частини:

1. Загальна частина.

- Вчення В.І. Леніна про союз пролетаріату та селянства та побудову соціалізму – 12 год.;
- Чергові завдання партії та радянської влади на селі – 16 год.;
- Національна політика партії та радянської влади – 12 год.;
- Кооперативне будівництво на селі – 8 год.;
- Ленінське вчення про державу (Конституції СРСР та УСРР) – 16 год.;
- Організація низового радянського апарату – 16 год.

2. Практика з радянського будівництва на селі.

- Діяльність сільської ради в галузі сільського господарства, землеустрою, лісового господарства та тваринництва – 10 год.;
- Бюджет та податки – 14 год.;
- Культурно-соціальні питання на селі – 12 год.;
- Сільські громадські організації та форми керівництва їх роботою – 6 год.;
- Народний суд та нотаріат – 8 год.;
- Адміністративна робота на селі – 12 год.;
- Громадський контроль та ревізія комісій сільради – 6 год.;
- Діловодство у сільських радах – 16 год.;
- Українознавство – 10 год.;
- Болгарська мова – 30 год.

З кожної дисципліни були розроблені навчальні програми для лекторських груп. Слухачі забезпечувалися відповідною літературою та посібниками з різних предметів. Для навчальних потреб здійснювалася передплата болгарської газети “Радянське село”, газет “Правда” та “Вісті”.

Курсанти мешкали у спеціально виділених досить комфортних приміщеннях. На вихідних їм дозволялося відвідувати кінотеатри та театри. Наприкінці організаторами було проведено опитування серед курсантів, яке виявило загальне

позитивне враження від процесу навчання. Серед побажань слухачами були висловлені такі: необхідність збільшення терміну навчання до 2–3 місяців, інтенсивнішого вивчення революційного та карного законодавства, земельного та процесуального кодексів. Мотивувалося це постійними зверненнями до них на місцях з тих чи інших юридичних питань. Після проведення підсумкової атестації 21 слухач отримав високий бал, 18 – середній [61, арк. 15].

Важливою складовою процесу реалізації національної політики стало проведення безпартійних конференцій робітників і селян етнічних меншин, під час яких обговорювався широкий спектр економічних, соціальних та культурних питань. На 1925 р. було проведено чотири таких болгарських конференції (усі на території Одеської округи) [542, с. 75].

Одним з основних завдань вожді ВКП(б) вважали радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови мережі партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків. Проблема адекватної суспільної реалізації прагнень етнічних меншин, незважаючи на їх формальну рівність, була ширшою та охоплювала кілька напрямів. Серед них найважливішими були такі: затвердження й становлення радянської моделі державності (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин – формування сільських, районних і містечкових рад як низової ланки державної влади в УСРР); формування рівня політичної культури та освіченості, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; міра відповідності внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; ймовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; здатність офіційно дозволених суспільних рухів та організацій відстоювати етносоціальні та етнокультурні потреби і прагнення етнічних громад; врешті, специфіка і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних меншин у відносинах “влада → етнічна громада” [518, с. 112]. Органами радянської влади на місцях стали виборні сільські ради під керівництвом районних партійно-радянських органів.

Сільради повинні були стати органами, через які селянство на місцевому рівні отримувало б можливість вирішення існуючого комплексу економічних, соціальних та культурних проблем. Насправді, як зауважує Л. Якубова, у першій половині 20-х рр. через нашарування декількох взаємодоповнюючих факторів (постійна нестача ресурсів, тотальна недовіра більшовицької верхівки до селянства як класу в цілому, зниження виборчої активності) сільради в селах національних меншин залишалися “напіввоєнними органами комуністичної диктатури” [526, с. 160].

Атмосферу, що панувала в болгарських сільрадах, ілюструє звіт члена ЦКНМ В. Буганова (лютий–березень 1924 р.): “у кожному болгарському селі існує болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв’язку з громадянами, але цього зв’язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з кількома своїми наближеними членами сільради вирішували “нишком” суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення” [518, с. 114]. Аналогічні зауваження зустрічаємо в низці документів, зокрема, і в звіті Вільшанського райвиконкому за 1928–1931 рр.: “слабкість роботи райвиконкому та периферії демонструє той факт, що за весь звітний період РВК не провів жодної інструктивної наради з сільрадами – він (РВК. – *Авт.*) відірваний від населення. За звітний період національні меншини обслуговувалися недостатньо, що частково можна пояснити слабким укомплектуванням апарату РВК співробітниками, які б володіли національними мовами, зокрема, болгарською. Величезною перепоною у роботі РВК є те, що район, будучи болгарським національним, дуже важко укомплектувати працівниками-болгарами” [191, арк. 1–2]. Не вирізнялася на краще й ситуація в середовищі інших етнічних меншин УСРР.

В 1925–1926 рр. вперше в історії радянської України була проведена виборча кампанія мовами етнічних меншин. Зокрема, на підготовчому етапі були опрацьовані плани здійснення передвиборчої кампанії у містах та селах по лінії етнічних меншин, де відображалося представництво від нацменшин, створювалися національні виборчі дільниці [162, арк. 95–96]. Представники від етнічних меншин

мали право здійснювати перевірку роботи міських рад. Друком вийшла спеціальна передвиборча література та звіти рад єврейською, польською та російською мовами. На виборчих дільницях були присутні постійні представники від національних меншин [458, с. 112]. Саме під час цієї кампанії були сформовані 33 болгарські сільради [499, с. 111].

Загалом у ході перевиборів до сільрад було обрано 938 болгар, що становило 0,4% від загальної чисельності депутатів країни. Члени національних сільрад становили 6,4% від загальної маси депутатів, болгарська частка сягала 827 членів (з 15 524 осіб) [47, арк. 35]; серед делегатів районних з'їздів – 136 осіб, членів райвиконкомів та делегатів окружних з'їздів – по 53 особи, членів окружних виконкомів – 5 осіб [47, арк. 37].

Найбільша чисельність депутатів, обраних від представників етнічних меншин до рад усіх рівнів, була зафіксована на території Одещини. У 1925 р. до Одеської міської ради було обрано 35% депутатів від етнічних громад. По губернії ж загалом на той час було створено 85 національних сільських рад (серед них 9 болгарських). Головами сільрад у 1925 р. у Велико-Буялицькому районі стали 8 депутатів болгарського походження [215, арк. 51].

Якщо говорити про виборчу кампанію до болгарських сільрад Велико-Буялицького району у 1926 р., то, як свідчить звіт члена ОВК у справах болгарської етнічної меншини, передвиборча кампанія в Одеській окрузі почалася ще у грудні 1925 р. Для проведення виборів були організовані районні виборчі комісії, які сформували списки виборців та керували усією виборчою кампанією. На той час в Одеській окрузі існувало 6 болгарських сільрад: 4 в Ленінському та 2 в Цебриківському районах. У січні 1926 р. активна роз'яснювальна робота серед виборців розпочалася з ознайомлення з новим виборчим законом. Діловодство комісії велося болгарською мовою. Для підвищення виборчої активності селян були проведені три конференції – у с. Катаржино, Великий Буялик та Кубанка. На допомогу районним працівникам на місця відрядили кількох представників-болгар від окрвиконкому, а саме – Раєвського, Стоянова, Маєщикова та Крайчева. Вибори тривали з 13 по 25 лютого 1926 р. [218, арк. 46]. За їх результатами у с. Куяльник

було обрано 9 членів сільрад: кампанія проводилася на двох виборчих дільницях, на які загалом прийшло 205 виборців (з 367 заявлених) [218, арк. 46].

Вибори у с. Кубанка проходили на трьох виборчих дільницях, перша з яких голосувала 13 лютого (з 625 виборців з'явилося 328). 14 лютого були проведені вибори на другій дільниці, 15 лютого – на третій. За результатами виборів було обрано 31 члена сільради [218, арк. 89зв.]. 17 лютого почались перевибори у сс. Малий Буялик та Великий Буялик. Територія Малого Буялика була розділена на дві дільниці, явка виборців склала 48,8% (з 1 097 осіб прийшли голосувати 568), було обрано 25 членів сільради. Село Великий Буялик поділялося на шість дільниць та ледь подолало 50% бар'єр (53,1%). За результатами виборів було обрано 50 членів сільради [218, арк. 91].

Загалом, перевиборча кампанія 1926 р. отримала схвальну оцінку від окружного виконкому (за винятком четвертої і п'ятої дільниць с. Великий Буялик). На думку інспектора, який контролював хід підготовки та проведення виборів, причиною цього стало те, що "у Великому Буялику через досить непоганий рівень врожаю та економічного розвитку села, багато хто перетворився на куркулів і йде по шляху капіталізму" [218, арк. 92]. Далі інспектор наголошував, що "в Кубанці, Малому Буялику та Куяльнику цього немає, там вже три роки тотальний неврожай, вони економічно відсталі. Пияцтво у Кубанці спостерігається рідко, незважаючи на те, що вони мають багато власного вина, на відміну від Великого Буялика, який, навпаки, особливо славиться пияцтвом. У культурному відношенні Кубанка перебуває вище від решти болгарських сіл, Великий Буялик найменш розвинутий культурно. Тут просто необхідно терміново відкрити мінімум чотири хати-читальні" [218, арк. 92зв.].

Щодо участі представників етнічних меншин у виборах до міських, районних та сільських рад, то в середньому по УСРР він становив 54,4%, а серед болгар – 55,1%. Але вже під час наступних виборів 1926–1927 рр. відзначалося масове позбавлення селян виборчого права. За даними Л. Якубової, більшу частину "позбавленців" склали саме представники етнічних меншин, що в свою чергу стало надзвичайно деструктивним фактором, який нашаровувався на

проблеми соціально-економічного характеру. У болгарських селах частина “позбавленців” була непропорційно високою [526, с. 156–157].

В ході виборів 1927 р. кількість болгарських сільрад зросла до 45 [499, с. 111]. Вибори у Благоєвському районі проводилися у сс. Благоєво, Свердлово, Кубанка, Куяльник, Катаржино та Мартовка. Під час підготовки до виборів, як і раніше, були організовані виборчі комісії, до складу яких прикріплялися уповноважені з окрвиконкомів. З загальної кількості болгарського населення, яке становило 18 653 особи, позбавленими виборчого права були 362 (3,75%) [219, арк. 11]. Загалом вибори відбулися усюди, за винятком с. Кубанка, у якому через низьку явку виборців були призначені перевибори. Всього було обрано 185 членів сільрад (50 – у Благоєвому, 25 – Свердлово, 32 – Кубанці, 9 – Куяльнику, 57 – Катаржино, 12 – Мартовці) [219, арк. 15].

У матеріалах наради, проведеної за результатами перевиборів у німецьких, болгарських та молдавських сільрадах у березні 1927 р., зазначалися такі недоліки: запізніле підключення у виборчий процес працівників від округ та центру, слабкість місцевих громадських організацій, недостатнє забезпечення виборчими матеріалами дільниць мовами етнічних меншин (зокрема, болгарською) [219, арк. 16]. Згідно матеріалів наради більшість серед депутатів становили представники КНС та середняки – по 40%, бідняки – 10%, решту 10% – наймити, робітники та службовці [219, арк. 19]. Згідно даних про національний склад райвиконкому та сільрад Благоєвського району, до сільради с. Благоєво було обрано 50 болгар, Кубанки – 29, Свердлово – 6, Куяльника – 7. Серед членів президії райвиконкому представників болгарської національності було 5, серед членів райвиконкому – 12 осіб [219, арк. 22]. Членами сільрад було обрано 576 осіб, з яких 436 болгар [65, арк. 220–221]. Вибори 1927 р. у болгарських селах Мелітопольської округи продемонстрували достатньо високу явку виборців – у Коларівському районі вона склала 58%, Ботевському – 62% [130, арк. 6].

Відомості, які містяться у таблиці, відображають картину представництва болгарської меншини в органах влади УСРР усіх рівнів [49, арк. 1]:

Орган, у який обиралися	Рік обрання	Загальна кількість обраних працівників	Загальна кількість болгар
Члени міськрад	1924/1925 1925/1926 1926/1927	10 601 13 361 13 848	25 21 16
Члени сільрад	1924/1925 1925/1926 1926/1927	240 947 244 423 249 186	688 938 924
Делегати районних з'їздів	1924/1925 1925/1926 1926/1927	48 772 47 996 53 861	143 136 196
Члени РВК	1924/1925 1925/1926 1926/1927	8 793 11 273 13 036	37 53 43
Делегати окружних з'їздів	1924/1925 1925/1926 1926/1927	12 327 16 270 16 862	33 53 61
Члени ОВК	1924/1925 1925/1926 1926/1927	1 912 1 807 2 318	8 51 8
Делегати Всеукраїнського з'їзду	1924/1925 1925/1926 1926/1927	839 839 862	3* 3 0
Члени ВУЦВК	1924/1925 1925/1926 1926/1927	391 391 395	3 3 1†

Результати виборчих кампаній попередніх років розглядалися у листопаді 1928 р. на розширеному пленумі ЦКНМ. До участі у його роботі були запрошені представники окружних виконкомів рад, національних районів та окружних бюро у справах національностей. У ході доповіді секретар ВУЦВК П. Буценко зазначив, що "в проведенні виборів до рад досягнуто значних успіхів, збільшилося представництво нацменшин у радах та виконкомах, стало більше комуністів, а також жінок" [457, с. 77].

Виборча кампанія 1929 р. у болгарських селах Одеської округи згідно матеріалів спецзведення № 21 Одеського окружного відділу ДПУ пройшла більш активно у порівнянні з виборами минулих років – явка виборців склала 66,5%. Соціальний склад новообраних сільрад був таким: бідняки – 48%, середняки –

* Делегатами від болгар стали О. Бельчев (голова КНС Мелітопольської округи), І. П'ятков (селянин Одеської округи) та Є. Дусєва (голова РВК Первомайської округи).

† Членом ВУЦВК стала Д. Драгалова.

33%, робітники – 3,8%, службовці – 6,8%, наймити – 7,3% [223, арк. 1]. Документ відзначав досить активну участь у виборах бідняків та представників середняцтва. Щодо заможних, то їх участь у виборчому процесі характеризувалася у типових для того часу дефініціях – "вони розгорнули свою антирадянську діяльність, провадивши дії, які повинні були зірвати проведення виборів (масштабними вони були у сс. Благоєво та Свердлово Благоєвського району)" [223, арк. 2]. Загалом у Благоєвському районі було відкрито 32 виборчих дільниці, з 7 826 виборців взяли участь у голосуванні 5 190 осіб (66,2%). До рад було обрано 176 членів, з яких 86 становили члени КНС, 58 – середняки, 13 – наймити, 16 – службовці [223, арк. 3]. У с. Благоєво вибори відбулися 18–19 січня 1929 р. на 11 виборчих дільницях, на які прийшли 1 965 виборців з 2 767 [223, арк. 4]. За результатами виборів до сільради було обрано 51 особу (19 членів КНС, 20 середняків, 7 службовців та 5 наймитів). Головою сільради став болгарин за національністю Л. Стоянов.

За аналогічним сценарієм відбувався виборчий процес у с. Свердлово (15–17 січня 1929 р.). На три виборчі дільниці з 1 353 виборців прийшло 863. За результатами виборів до сільради було обрано 25 осіб, з них: 12 членів КНС, 8 середняків, 3 службовці та 2 наймити. Головою сільради було також обрано болгарина С. Бімбаса. У Кубанці вибори відбулися 1 січня 1929 р. на одній виборчій дільниці, на яку з 650 виборців з'явилися 316. За результатами виборів до сільради обрано 14 осіб (9 членів КНС, 2 середняків, 1 службовця та 2 наймитів) [223, арк. 5].

Показовим кроком стало започаткування діяльності органів суду та міліції у місцях компактного проживання етнічних груп. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову "Про заходи забезпечення громадян, які належать до нацменшостей людності УСРР". Документ, зокрема, передбачав запровадження діловодства в органах юстиції мовами нацменшин та створення у місцях концентрації нацменів т.зв. "національних судових камер". Відповідно була розроблена інструкція про організацію та внутрішній розпорядок роботи цих органів [52, арк. 29].

Загалом, у болгарських національних районах діяли три такі судові інституції. 1 жовтня 1924 р. були відкриті судові камери у Романівському та Цареводарівському районах, а 1 жовтня 1926 р. – у Благоєвському районі [52, арк. 30–33]. ЦКНМ наглядала за пошуком й підготовкою працівників для національних камер, слідчого апарату та прокуратури із знанням національних мов, однак до кінця 1920-х рр. справа відбувалася на тлі хронічних проблем.

Як засвідчив протокол засідання малої Президії ВУЦВК від 23 червня 1927 р., на 1 жовтня 1926 р. було утворено 69 національних камер (з них три болгарські). Дещо пізніше (з 1929 р.) почала діяти ще одна судова камера у Вільшанському районі [81, арк. 1]. Крім того, Наркомат юстиції вживав заходів щодо запровадження судовими та касаційними відділами окружних судів процесуальних заходів мовами етнічних меншин. У зв’язку з цим, у структурі згаданих судів з’явилися посади судових перекладачів. Наркомат також організував систему консультативних органів з надання юридичної допомоги представникам етнічних меншин [44, арк. 21]. На 1927 р. судовими камерами Благоєвського району було розглянуто 1 877 справ (1 050 карних та 827 цивільних) [215, арк. 68]. Аналогічний показник Коларівського району становив 1 105 справ, Ботевського – 1 067 [169, арк. 86–87].

1926 р. у Харкові, Одесі та Києві були відкриті інститути судових перекладачів. Але на початковому етапі їх роботи виявилися значні недоліки в організації проведення іспитів майбутніх працівників національних судів. Я. Саулевич у зверненні до наркоматів освіти та юстиції 4 грудня 1926 р. зазначав: “від кандидатів вимагають дуже високих знань. У зв’язку з цим окружні суди не мають змоги підшукати відповідних осіб. А ті, хто погоджуються, іспитів не складають, і їх звільняють” [59, арк. 98].

Наприкінці кожного календарного року ЦКНМ через окружні національні бюро здійснювала обстеження судових камер для детального аналізу їх діяльності. У спеціальній анкеті, яка розсилалася на місця, містилися такі пункти: загальна чисельність населення, яке обслуговує судова камера, кількість заведених справ; кількість справ, які заслуховуються щомісяця; загальний рівень навантаження

камери; практика службових виїздів працівників камери; мова ведення судових засідань усіх рівнів; заходи з популяризації роботи камер серед етнічних меншин [50, арк. 60].

На 1 січня 1929 р. кількість національних судових камер зросла до 85, у чотирьох судочинство велося болгарською мовою. У листі заступника наркома юстиції та генерального прокурора УСРР від 6 липня 1929 р. М. Михайлика відзначалося велике навантаження національних камер: у середньому на одну російську камеру на місяць надходило 88 справ, єврейську – 74, болгарську – 56. При цьому існували вагомі недоліки – брак працівників зі знанням мов нацменшин, незручне територіальне розташування камер (що обумовлювало високу вартість проїзду сторін та свідків для розгляду справ), недостатня популяризація переваг звернення до нацкамер. Поряд з тим, спостерігалося підвищення якості роботи національних камер та кваліфікації її працівників – відсоток скасованих рішень щороку зменшувався. Особливо гострим залишалося кадрове питання. Серед працівників прокуратури осіб, які вільно володіли б болгарською, німецькою, молдавською та грецькою мовами, було мало, і для провадження громадського обвинувачення запрошували представників відповідної етнічної меншини. Аналогічним було становище і в органах дізнання та слідства. Мали місце випадки ведення діловодства, оголошення вироків російською мовою (наприклад, у Коларівському районі). Ще одним недоліком, на думку М. Михайлика, була невелика кількість надходжень та недостатні наклади законодавчих актів та юридичної літератури, перекладених мовами нацменшин [81, арк. 39]. У відповідь на цей лист ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про рівноправність мов” (вересень 1929 р.), яка вимагала врегулювати використання мов у судових органах етнічних меншин. Пізніше на її виконання були видані болгарською мовою – Конституція, Земельний, Карний та Сімейний кодекси. На кінець 1932 р. адміністративні відділи в болгарських національних районах були укомплектовані на 77% за національною ознакою [83, арк. 59].

Зазнавала змін і діяльність органів внутрішніх справ. Лави міліції почали комплектуватися з представників етнічних меншин. Я. Кантор на засіданні ЦКНМ

21 вересня 1925 р. наголошував: “бажано, щоб у районах та селах з переважаючим населенням з представників національних меншин міліція комплектувалася з осіб, які належать до цієї національності” [52, арк. 34]. 27 липня 1927 р. на засіданні ЦКНМ була проголошена інформаційна довідка “Про роботу органів міліції з обслуговування національних меншин”. Документ цікавий тим, що характеризує діяльність міліції крізь призму інтересів етнічних меншин. Це, зокрема, стосується підбору міліцейських кадрів з огляду на особливості меншини, яка становила більшість населення того чи іншого району, і ведення діловодства з забезпеченням прав інших національностей. Було зафіксовано той факт, що у містах і селах, де існували національні ради різних рівнів, до складу районних відділів міліції включалися працівники, які добре володіли місцевою мовою [61, арк. 82–82зв.]. Штати органів міліції на місцях були невеликими – начальник міліції, наглядач, агент з розшуку, два міліціонери та один діловод [5, арк. 45]. Всі вони залучалися до служби через укладення трудових угод, терміном на один календарний рік з можливістю пролонгації. Середня заробітна плата начальника міліції становила 150 руб. на місяць, наглядача – 130 руб., агента з розшуку – 100 руб., міліціонера – від 35 до 50 руб., діловода – 30 руб. [167, арк. 14–15]. Звітні документи окружних та районних виконавчих комітетів переважно позитивно оцінювали роботу міліції. Наприклад, 1927 р. на території Ботевського району було скоєно 184 злочини, з яких до кінця календарного року було розкрито 158 (88%) [65, арк. 221]. У Вільшанському районі цей показник становив 75% [191, арк. 27]. Аналогічні відгуки зустрічаються і у звітних документах середини 30-х рр. [145, арк. 41]. Так, у протоколі засідання Коларівського районного комітету від 3 травня 1936 р. зазначалося, що “внаслідок покращення роботи органів міліції значно зменшилася кількість злочинів – від 197 випадків у період з 1 січня до 25 травня 1935 р. до 69 за аналогічний період 1936 року” [145, арк. 44]. Найбільш “гучною” справою у протоколі було названо розкриття фінансових махінацій у сільськогосподарських кооперативах сс. Зеленівка та Петрівка на загальну суму 10 тис. руб. Усього ж за 1935 р. на території Коларівського району органами міліції було складено 89 адміністративних протоколів на суму 2 805 руб. Накладення штрафів в

основному стосувалося порушення паспортного режиму (1 690 руб.), фінансових спекуляцій (110 руб.), антисанітарії та неналежного благоустрою (340 руб.) [145, арк. 10].

Укомплектування штатів міліції в національних районах вимагало чималих зусиль і в майбутньому. Слід віддати належне, цей напрям відпрацьовувався досить послідовно: низка інструктивних матеріалів, зокрема, спецпостанова НКВС (20 квітня 1929 р. № 20/901) були підпорядковані названій меті [6, арк. 101]. Окрема увага приділялася міліціонерам, які одержали відрядження на роботу в нацрайони. Перед початком служби вони повинні були проходити “тримісячні учбові команди” [78, арк. 52зв.]. Вжиті заходи врешті призвели до зростання частки представників етнічних меншин в органах міліції. Так, наприклад, у німецьких районах у 1928 р. вони становили 23%, а в 1930 р. – вже 98%, у болгарських аналогічний показник зріс з 10 до 77%. Поряд з цим, негативним явищем був постійний брак коштів та недофінансування національних програм. Щодо пристосування адміністративно-міліцейського апарату до обслуговування національних селищних рад, то кількісні показники були такими: міліція обслуговувала рідною мовою 100% російських та грецьких сільрад, 80% – польських і 75% – болгарських [78, арк. 54].

Отже, утворення національних болгарських районів мало сприяти створенню позитивного іміджу радянської влади та пришвидшенню радянізації етнічної групи. Щоправда, погляди влади та болгарського населення на перспективну мету адміністративно-територіального будівництва були різними. Якщо владна верхівка розглядала його як інструмент соціалістичного будівництва, то українські болгари – як засіб досягнення культурно-освітніх цілей та реалізації економічних можливостей, наданих непом. У контексті протиборства цих двох концептуально різних поглядів на існуючі проблеми розгорталася решта суспільних процесів – утворення та функціонування на рівні місцевих органів влади болгарських секцій, організація виборчого процесу до районних та сільських рад та забезпечення представництва болгар у державних органах, адміністративних та судових установах, органах міліції. Однак, з початку 30-х рр. у політиці правлячої партії

щодо коренізації намітився докорінний поворот. Закріплений згодом відповідними партійними рішеннями, він конституювався вже в інших формах та проявах.

3.3 Болгаризація в УСРР: віхи культурно-освітнього поступу

Більшовицький переворот 1917 р., громадянська війна, докорінна зміна системи влади, трансформації у системі господарювання, політика воєнного комунізму, масштабний голод 1921–1923 рр., реалізація нової економічної політики та логіка політичних подій, що їх супроводжувала, виступали тлом, на якому розгорталися надзвичайно складні і суперечливі процеси в духовній сфері. Задекларовані більшовиками принципи розбудови культосвітньої галузі на практиці, як правило, перетворювалися на вирішальний інструмент політико-виховної роботи мас. В. Ленін не випадково вимагав не ігнорувати “місцеві національні частковості” у пропагандистській діяльності партосередків [302, с. 501, 503].

Справді, проголошена 1923 р. політика коренізації об’єктивно створювала сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку болгар. Почали свою роботу навчальні заклади, дещо пізніше з’явилися клуби, бібліотеки, розпочалося видання періодики болгарською мовою. Втім, стале зростання мережі культосвітніх установ з болгарською мовою викладання, широко рекламоване болгаромовною пресою та відомчими звітами, було лише видимою верхівкою айсбергу радянської освіти. Величезний масив проблем, що супроводжував хід болгаризації в УСРР, залишався поза зором пересічних спостерігачів.

Висловлені 15 травня 1925 р. наркомом освіти О. Шумським думки щодо розвитку культури та освіти серед етнічних меншин згодом були оформлені у вигляді рішень Президії ВУЦВК від 26 травня і передбачали збільшення місцевих бюджетів на фінансування середніх та трудових шкіл (зокрема, будівництво нових приміщень, закупівлю інвентарю й посібників), розширення мережі політосвітніх установ [211, арк. 7].

Згідно постанови РНК УСРР план роботи Наркомосу серед нацменшин на 1926–1927 рр. передбачав розширення мережі трудових шкіл та політико-освітніх закладів; пришвидшену підготовку освітянських кадрів; розвиток видавничої справи мовами меншин; організацію науково-дослідної роботи у сфері суспільного та культурного життя [56, арк. 1]. Особлива увага приділялася підготовці навчальної літератури мовами етнічних меншин, закупівлі інвентарю та приладдя. Не менш гостро стояло питання ремонту існуючих приміщень та будівництва нових. Планувалося до кінця 1927 р. побудувати щонайменше 30 єврейських, по 16 польських й німецьких, по 4 болгарських, грецьких й молдавських шкіл. Окремо передбачалося вжити заходів щодо розвитку піонерського руху; передусім це стосувалося німецьких, польських та болгарських шкіл. Поруч із масштабними планами, додаток № 1 до постанови зафіксував той факт, що мережа трудових шкіл з викладанням мовами етнічних меншин залишалася найменш розвиненою в середовищі молдавського та грецького населення. Трохи кращою ситуація була з єврейськими, польськими та болгарськими школами (на той час існувало 70 болгарських шкіл, де навчалося 7 354 учні – близько 50% дітей шкільного віку) [56, арк. 4].

Змістовно уточнював згадану вище постанову план роботи Ради нацменшин Наркомосу на 1926–1927 рр. Його організаційна частина передбачала інспектування мережі культурно-освітніх закладів нацменшин (зокрема, планувалося чотири виїзди інструкторів по болгарській лінії); проведення окружних конференцій освітян нацменів (серед них – двох болгарських); призначення інспектора з народної освіти по болгарській лінії. Друга частина плану під назвою “В галузі соціалістичного виховання” наголошувала на необхідності відкриття 25 болгарських шкіл I концентру* в Мелітопольській та Одеській округах, 7 шкіл II концентру, 5 болгарських інтернатів при сільських школах-семирічках та нагальності більш активного впровадження болгарської

* Згідно “Кодексу законів про народну освіту в УСРР” (2 листопада 1922 р.) система закладів соціального виховання включала в себе школи I концентру, в яких навчались учні віком від 8 до 12 років, II концентру – від 12 до 15 років та професійні школи – від 15 до 17 років.

мови викладання в селах Первомайської округи. Планувалося відкрити 68 садків, з яких 3 болгарських [59, арк. 30–36]. На 1 січня 1927 р. загальна кількість болгарських шкіл I концентру сягала 39 (4 089 учнів), II концентру – 5 (1 535 учнів [70, арк. 37]). З них 35 було відкрито на території Коларівського та Ботевського районів [169, арк. 104]. Навчальний план шкіл II концентру передбачав вивчення болгарської та німецької (як іноземної) мов та літератури [176, арк. 51–55] й т.зв. “семи комплексів”: “Історичний кривавий тиждень”, “Зимові роботи на селі”, “Перехід зими до весни”, “Червона армія”, “День жінки робітниці”, “Тарас Шевченко та Лютнева революція” та “Математичний ряд” [174, арк. 42–48].

Характерний матеріал про умови розгортання болгаризації ілюструють фінансові звіти. В 1924–1925 навч. р. на видавництво збірників та іншої літератури болгарською мовою було виділено 2 276 руб. (з 36 250 руб. по усіх нацменшинах), у 1926–1927 рр. – 1 133 руб. Проведення з’їзду болгарських вчителів коштувало державі 375 руб., перепідготовка болгарських вчителів – 2 875 руб. у 1924–1925 рр. і 1 514 руб. у 1926–1927 рр. [56, арк. 98]. Витрати на болгарську пересувну сільську трупу сягали 750 руб. [58, арк. 2]. Витрати районних бюджетів на культосвітню сферу в 1926–1927 рр. по кожному з болгарських районів закладалися на рівні до 60%. Наприклад, з загальної кількості видатків бюджету Цареводарівського району у 117 002 руб. ця сума складала 70 тис. руб., Романівського – з 147 406 руб. – 62 тис. руб. [497, с. 54].

У 1928 р. зберігалася в цілому позитивна динаміка фінансування та відкриття нових шкіл і бібліотек. Зокрема, у плані заходів по лінії Наркомосу, ухваленому 14 вересня 1928 р., передбачалося збільшення кількості шкіл у районах компактного проживання нацменів, відкриття у центральних бібліотеках округ спеціальних відділів нацменшин (болгарський відділ незабаром був відкритий при Мелітопольській центральній окружній бібліотеці) [16, арк. 4], збільшення фінансування театральних та музичних закладів тощо [44, арк. 1–1зв., 2].

Провідним напрямом роботи освітян стала боротьба з неписьменністю в середовищі етнічних меншин. 21 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла декрет “Про

боротьбу з неписьменністю”, який визначив завдання ліквідувати неписьменність населення УСРР віком від 8 до 50 років. Відповідальність за цю роботу було покладено на Головний політико-освітній комітет республіки при Наркомосі, у структурі якого створювалася Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Для реалізації мети була відкрита ціла мережа закладів – лікнепи, пункти ліквідації неписьменності та школи, об’єднані у товариство “Геть неписьменність!”. Основне завдання лікнепу, як цілком слушно відзначав Д. Мац, полягало “у можливості за допомогою друкованих засобів отримати зброю політичного впливу на широкі трудові маси, а не у вивченні тієї чи іншої мови” [11, арк. 31].

Станом на 1925 р. в УСРР існувало 35 закладів лікнепу з болгарською мовою викладання [22, арк. 4]. Вже наступного 1926 р. їх кількість зросла до 43 [112, арк. 11]. 11 з них розміщувалися на території Цареводарівського району [159, арк. 391]. Розгалуження мережі дозволило охопити на кінець 1926 р. лише 12,3% неписьменного населення – відвідували заняття 924 особи [22, арк. 5]. На 1926 р. частка письменних серед болгар становила 36,6% [260, с. 102]. Рівень неписьменності у 1927 р. в середньому по селах Коларівського та Ботевського районів сягав 10–12% [161, арк. 222], Вільшанського – 18% [191, арк. 22]. У місцях компактного проживання болгарського населення постійно спостерігався дефіцит навчальної літератури болгарською мовою та приміщень для організації занять [33, арк. 19; 172, арк. 41]. У тезах доповіді “Про роботу лікнепу” в Коларівському районі за 1929 р. повідомлялося, що “певна реорганізація та популяризація їх діяльності сприятиме поліпшенню незадовільної ситуації, що складається. Населення неохоче приходить до лікнепів, просто не помічає… роботи цих вкрай важливих “лабораторій експерименту у галузі неписьменності”” [182, арк. 30–33].

Поволі, завдяки зусиллям освітян, ситуація почала змінюватися на краще. Вже на грудень 1930 р. друкована література болгарською мовою, призначена для закладів лікнепу, склала 1 700 прим. (серед них – букварі, читанки, методичні листи з трудового навчання та абетки) [112, арк. 14].

Істотну увагу влада приділяла мережі різноманітних закладів політичної просвіти. Важливим інструментом проведення культурно-освітньої роботи серед болгар, більшість з яких проживала у сільській місцевості, стала мережа клубів, сільбудів, хат-читалень, бібліотек та червоних кутків. Так, при болгарській секції Катеринославського губкому 1924 р. для підготовки працівників низового партійного апарату було відкрито болгарське відділення партійної школи [18, арк. 40]. 1926 р. на її основі було започатковано Дніпропетровську болгарську партійну школу, яка 1927 р. була переведена до Одеси [215, арк. 71зв.]. В середньому щороку в ній навчався 41 слухач [57, арк. 7].

На 1925–1926 рр. мережа болгарських закладів політичної просвіти була представлена одним клубом, 30 бібліотеками та 103 червоними кутками. З загальної кількості сільбудів і хат-читалень, яка складалася з 200 єврейських, 276 німецьких, 142 польських, 45 болгарських (19 сільбудів і 26 хат-читалень [22, арк. 3]) та 10 чеських, майже 80% фінансувалися з бюджетних коштів. У місцеві бюджети були закладені лише витрати на діяльність закладів лікнепу та шкіл малописьменних. 1925 р. у Цареводарівському районі був відкритий лише один сільбуд, членами якого були 800 осіб. 4 хати-читальні мали 80 користувачів [166, арк. 1–2]. Того ж року при них були організовані лекційний та театральний гуртки і хорова секція [165, арк. 15]. На початку 1926 р. в Одеській окрузі існувало 2 сільбуди й хата-читальня, які фінансувалися за рахунок місцевого бюджету [215, арк. 49].

Варто пам’ятати, що сільбуди і хати-читальні відігравали роль майданчиків агітаційно-пропагандистської діяльності радянсько-партійного активу. Згідно звіту районного інспектора політпросвіти Цареводарівського району А. Садового за 1926 р., на території району було відкрито 4 сільбуди (до яких входило 180 членів) та 6 хат-читалень (324 члени). У сс. Преслав, Орлівка й Цареводарівка сільбуди займали окремі приміщення (при них працювали довідкові бюро з допомоги селянам), в інших селах вони розташовувалися у приміщеннях сільрад [161, арк. 80]. Всього за звітний період відбулося 75 лекцій, які відвідали 1 995 слухачів, та 56 бесід за участі 2 430 осіб [161, арк. 82].

На території Благоєвського району у 1927 р. було відкрито 2 хати-читальні і 3 сільбуди, при яких працювали бібліотеки. Кількість книжок у них становила – у Благоєвому – 1 250 прим., Кубанці – 1 тис. прим., Свердловому – 450 прим. [218, арк. 13]. Системна робота з політпросвіти серед населення на той час ще не проводилася. Як правило, відбувалася вона під час масових заходів у святкові дні. У деяких сільбудах і хатах-читальнях організовувалися лекції з актуальних питань сільського господарства, працювали драматичні гуртки. В Коларівському та Ботевському районах діяли 24 сільбуди та 11 хат-читалень. Непідробною популярністю серед населення користувалися сільськогосподарські гуртки. Ці заклади загалом передплачували 280 газет та 33 журнали [161, арк. 81]. 30 бібліотек мали книгозбірні від 300 до 1 тис. найменувань. Поволі на звичне явище перетворювалося кіно: 5 кіноустановок відвідувало близько 1 300 глядачів на рік [65, арк. 225; 161, арк. 82]. Відомо, що у Вільшанському районі центральна бібліотека була відкрита ще 1921 р. [196, арк. 121].

У 1928 р. мережа культосвітніх закладів стабілізувалася в своїх кількісних і якісних показниках. У звіті від 24 грудня 1928 р. районний інспектор А. Мірчев доповідав: “вся робота сільбудів та читалень проходить за планом, при сільбудах відкриті стрілецькі, кооперативні, театральні, художні, музичні гуртки та гурток з надання першої медичної допомоги”. Але, при цьому він наголошував на нестачі кваліфікованих кадрів та художньої літератури [214, арк. 100]. Масового характеру в болгарських селах набув театральний рух. На території Ботевського району театральні гуртки були відкриті у сс. Ботево, Преслав, Орлівка, Інзівка, Степанівка, Діанівка, Богданівка та Федорівка [161, арк. 81].

Тези А. Мірчева дещо конкретизують матеріали іншого документу – доповідної записки “З дослідження сільбудів та хат-читалень Ботевського району за 1928 р.”. Зокрема, у них наголошується на “незначному включенні населення до роботи подібних закладів та частій зміні керівництва, що в свою чергу заважає їх планомірному розвитку, недостатній кількості гуртків та довідкових бюро” [163, арк. 76].

При всій значущості розбудови мережі низових культосвітніх закладів для розширення обріїв болгарського села, все ж базовою підосновою його проблем залишалося налагодження освіти національною мовою. Отож, не випадково пріоритетними завданнями народної освіти стало налагодження викладання рідною мовою. Згідно “Схеми системи освіти серед національних меншостей УСРР” (1926 р.), підготовленої Наркомосом УСРР, система освіти серед національних меншостей була інтегральною складовою загальнореспубліканської системи народної освіти.

Створення болгарських шкіл на практиці виявилося складним завданням, оскільки робота, по суті, починалася “з нуля” [11, арк. 13]. Так, на території тільки Одеської округи на початок 1923 р. болгари становили 3,4% учнів (812 осіб) [13, арк. 34]. Варто, однак, пам’ятати, що йшлося про школи звичайного типу. Вперше питання про “відбудову та відновлення болгарських шкіл” було порушене під час засідання Ради національних меншин Наркомосу 3 серпня 1923 р. [10, арк. 37]. Перед органами народної освіти постали непрості завдання, зокрема, пов’язані з підготовкою кваліфікованих педагогічних працівників, пошуком приміщень та обладнання. Постійний брак учителів (особливо серед поляків, греків та чехів) не давав можливості пришвидшити розбудову системи шкіл серед цих нацменшин. В болгарських селах справа просувалася більш успішно. В 1924–1926 рр. спостерігалося зростання кількості болгарських шкіл (з 43 шкіл із 4 414 учнями та 98 вчителями у 1924 р. [16, арк. 79] до 74 шкіл з 7 184 учнями у 1926 р. [70, арк. 31; 215, арк. 71]). На території Одеської округи (листопад 1925 р.) було 14 болгарських шкіл, у яких навчалося 1 642 учні [215, арк. 52]. Педагогічний персонал складався з 40 осіб [54, арк. 11]. У звіті завідуючого болгарською секцією Одеського губкому П. Стоянова зазначалося, що лише у 6 закладах навчання велося болгарською мовою, в решті – російською або українською [215, арк. 75]. Найбільшою була школа у с. Великий Буялик. Рівень охоплення болгарських дітей школами в окрузі становив 80%. На жаль, вкрай низьким було забезпечення підручниками – лише 10% від загальної потреби. Як навчальні посібники використовувалися газета “Серп і молот” та

брошури політичного змісту, перекладені болгарською мовою. На кінець 1927 р. забезпеченість підручниками досягла 50% від потреби [230, арк. 32].

Охоплення болгарських дітей шкільними закладами в 1925 р. складало 60% [47, арк. 10], у 1926 р. – 71,7% [19, арк. 3], а в 1927 р. – 72,5% [169, арк. 39; 260, с. 166]. Як і решта етнічних громад УСРР на кінець 1920-х рр. болгари наблизилися до перспективи запровадження загальнообов'язкової початкової освіти. На 1 вересня 1926 р., згідно звіту болгарської секції ЦКНМ, в УСРР існувало 103 болгарських трудових школи й одна семирічка (для порівняння: у 1923 р. їх було лише 40 [15, арк. 6]).

Стрімке зростання освітньої мережі в болгарських селах є непересічним фактом. Однак, так само незаперечним є той факт, що їм були властиві усі недоліки радянської освітньої системи 1920-х рр. Школи в більшості сіл перебували у незадовільному стані. Навчання здійснювалося рідною мовою, але відзначався брак літератури болгарською мовою. Тільки на початку 1926 р. до друку були передані підручники з історії, фізики, географії та арифметики. На межі 1926 р. загострилося питання відкриття шкіл-семирічок у сс. Інзівка, Романівка та Цареводарівка (Мелітопольська округа), с. Великий Буялик (Одеська округа) та с. Вільшанка (Первомайська округа). Планувалося також відкриття 3 агрономічних шкіл у с. Преслав, Великий Буялик та Вільшанка [47, арк. 86].

Власне, йшлося про нагальність створення системи повної шкільної освіти, плани якої, на жаль, не підкріплювалися ані кадрово, ані технічно, ані фінансово. Чимало проблем виникало й на методичному рівні. План навчання в трудових школах поділявся на кілька блоків: філологічний (болгарська мова та письмо); точних дисциплін (математика, фізика, хімія); наук про землю (природознавство, географія, астрономія); також викладалися малювання, співи, музика та фізичне виховання [175, арк. 15–16].

У Вільшанському районі викладання рідною мовою у школах розпочалося тільки восени 1926 р. [191, арк. 22]. Всього тут навчалися 40% від загальної кількості болгарських учнів. Згідно звіту інспектора з наросвіти О. Петрова, у 1926 р. школи гостро потребували приміщень, учителів, навчальної літератури та

матеріальної бази для навчання [20, арк. 53–54]. Фактично, усього на кінець 1929 р. в окрузі вже працювало 7 болгарських чотирирічок (по 2 у Вільшанці та Малій Мазниці, по 1 – у Добрій, Станковатій та Лозоватці [84, арк. 34]).

Згідно звіту районного інспектора з наросвіти С. Симеонова, у 1928 р. на території Благоєвського району було відкрито 8 болгарських трудових шкіл, де навчання відбувалося у чотирьох вікових групах (8–9, 9–10, 10–11 та 11–12 років) [214, арк. 115]. Загалом на території Одеської округи у цей час існувало 12 таких навчальних закладів [212, арк. 58]. Стосовно ліквідації неписьменності С. Симеонов зауважував: “в нашому районі ліквідація неписьменності не поставлена на потрібний щабель свого розвитку, в районі не існує окремої секції “Геть неписьменність!”, а лише відкриті групи при школах-семирічках та трудових школах (сс. Благоєво, Кубанка, Куяльник та Свердлово)” [214, арк. 136].

У Коларівському та Ботевському районах в 1927 р. було відкрито 35 шкіл з чотирирічним терміном навчання й 4 семирічки [38, арк. 14], які охопили 86% дітей шкільного віку болгарської національності [69, арк. 5; 72, арк. 71]. Зростання шкільної мережі засвідчив IV з’їзд рад Коларівського району (березень 1929 р.), під час якого окрнаросвіти піднесено звітували, що “у цьому році у Коларівці було побудовано 2 семирічки, а всього шкільним навчанням вдалося охопити 93% дітей району” [82, арк. 105]. У 1929 р. на території Благоєвського району існувало 25 шкіл I концентру та 6 шкіл II концентру [39, арк. 59]. На території Первомайської округи на кінець 1929 р. існувало 7 чотирирічок та одна семирічка, у яких працювало 19 вчителів та навчалося 595 учнів [40, арк. 23].

У 1928/1929 навч. р. охоплення дітей болгарської етнічної меншини початковою освітою сягнуло 87,3% [37, арк. 2] (в середовищі українців – 77,4% [547, с. 413]). Згідно відомостей, вміщених у зверненні керівника окружної інспекції з наросвіти Первомайської округи М. Подольського, адресованому до Наркомосу у грудні 1929 р., “учбова література, одержана від центрального болгарського бюро використовувалася лише деякими учнівськими групами через те, що література болгарська, а діти, в основному, російськомовні. Болгарської мови вони не знають” [35, арк. 1].

Професійна освіта найбільше розвивалася в середовищі єврейського населення, втім потреба в розбудові профтехнічної освіти в середовищі болгар України була не менш нагальною. У 1927 р. існувало 10 професійно-технічних шкіл, 2 єврейські відділи при загальних технічних школах, 9 шкіл робітничої молоді, по одній художній, музичній та сільськогосподарській школі, 4 педагогічних та сільськогосподарський технікум. По болгарській лінії натомість існували лише педагогічний технікум та агрошкола у с. Преслав. Про рівень соціокультурних проблем громади промовисто свідчив той факт, що в загальній масі студентів вузів УСРР 1927/1928 навч. р. частка болгар становила 0,01% (34 особи) [255, с. 288].

Ключове місце в стратегії здійснення болгаризації в УСРР займали педагогічні виші, які повинні були забезпечувати зростаючу з року в рік потребу в учителях для болгарських шкіл. 4 січня 1921 р. розпочав свою роботу Преславський педагогічний технікум, створений на базі реорганізованої вчительської семінарії (яка в свою чергу була організована на початку XX ст. на базі відкритого в 1875 р. вищого училища для підготовки вчителів болгарських початкових шкіл та писарів [455, с. 26]). Спершу як трирічні педагогічні курси, а з 1925 р. – як педагогічний технікум навчальний заклад відіграв непересічну роль в розвитку болгарського шкільництва.

Навчання було поділено на чотири курси, перший з них – підготовчий. Навчальний рік, як правило, розпочинався з кінця вересня [26, арк. 11]. В середньому у технікумі навчалося 133 студенти (у 1927 р. – 152 [65, арк. 224]), багатьом з яких судилося відіграти вагому роль у культурному житті громади. Так, з 1929 по 1932 рр. у технікумі навчався відомий краєзнавець та громадський діяч, болгарин за національністю А. Добров [197, арк. 1–3]. Більшість студентів походила з родин селян, наймитів та службовців [179, арк. 2]. Робота навчального закладу у повному обсязі фінансувалася державою. У 1924–1925 рр. бюджет технікуму складав 34 332 руб. (з них: 17 392 руб. – заробітна плата працівників, 9 085 руб. – виплата стипендій), у 1926–1927 рр. – 33 190 руб. (17 644 руб. – заробітна плата і 9 140 руб. – стипендіальний фонд) [23, арк. 1–18; 56, арк. 90, 94].

При Преславському технікумі щороку проводилися трьохтижневі курси перепідготовки для вчителів-болгар (які пропорційно представляли Коларівський та Ботевський райони). Програма курсів розраховувалася на 130 годин і структурно поділялася на чотири цикли: агрономічний, біологічний, метеорологічний та політпросвітницький [179, арк. 32]. Фінансувалися курси за рахунок кошторисів місцевого бюджету [173, арк. 39].

З часом зусиллями болгарських політемігрантів технікум був перетворений на сучасний навчальний заклад, де впроваджувалися настанови радянської педагогіки. Тут діяли два гуртки – педагогічний та науковий. Заняття педагогічного гуртка дозволяли закріпити знання студентів з основних навчальних дисциплін, тому їх в обов'язковому порядку відвідували всі студенти II та III курсів, а науковий – лише студенти III курсу з II навчального семестру [179, арк. 13]. З 1925 р. була впроваджена практика проведення т.зв. "педагогічних семінарів" серед студентів, теми занять яких торкалися соціально-економічного складу населення болгарських сіл УСРР, структури просвітницьких організацій на селі, ролі сільбудів, хат-читалень та антирелігійної пропаганди [179, арк. 15]. По завершенні навчального року технікумівці проходили педагогічну практику у місцевій сільській трудовій школі, для зарахування якої студент повинен був провести від двох до восьми занять [26, арк. 14]. З метою підвищення ефективності практичного навчання студентів керівництво установи виступало за створення у його структурі власної дослідно-показової школи. Але ця ініціатива не була підтримана Наркомосом [28, арк. 2–8].

Начальний план передбачав викладання дисциплін [179, арк. 14–16], які розподілялися на три цикли – соціально-економічний, виробничий та педагогічний [27, арк. 4; 28, арк. 4–5]:

Етап навчання	Дисципліни
Підготовчий курс	Суспільствознавство, історія, співи, малювання, російська мова, болгарська мова, українська мова, німецька мова, математика, хімія, географія, фізика, фізкультура, трудове навчання та природознавство.
I курс	Політична економіка, економічна географія, історія класової боротьби, педагогіка, співи та музика, образотворче мистецтво, російська мова, болгарська мова, українська мова, фізика, хімія, математика, фізкультура, трудове навчання, ботаніка, зоологія та геологія.

II курс	Усі дисципліни I курсу, література, педагогічні системи, дидактика та школознавство, т.зв. курс “сільськогосподарської енциклопедії” та методологія краєзнавства.
III курс	Усі дисципліни II курсу, радянське конституційне право, методологія політосвітньої роботи та метеорологія.

Відомо, що ще до відкриття Преславської агрошколи у структурі технікуму діяла сільськогосподарська учбова дільниця [30, арк. 13], загальна площа земель якої становила 45 га. Дільниця складалася з 3 фруктових садів, 2 розплідників та винограднику [30, арк. 2].

Для влаштування дозвілля студентів влаштовувалися екскурсії. Наприклад, у 1927/1928 навч. р. були організовані поїздки до Ленінграду та на Північний Кавказ. Подорож до Ленінграду була розрахована на 11 діб та передбачала чотири зупинки: у Харкові, Москві, Ленінграді й Києві. Під час перебування у Харкові студенти відвідали місцеві музеї, “зразкові” школи, технікуми та заводи. У Москві технікумівці побували в Кремлі, Мавзолеї Леніна, кількох музеях та Державному художньому театрі. Об’єктами екскурсій у Ленінграді стали Путилівський завод, Зимовий палац, ботанічний сад, сільськогосподарський, краєзнавчий, художній музеї та обсерваторія. Під час зупинки у Києві студенти відвідали завод “Арсенал” та кілька музеїв [24, арк. 8]. Подорож на Північний Кавказ тривала сім діб і передбачала екскурсії по Анапі, Новоросійську, Краснодару, Владикавказу, Мінеральним Водам та Ростову-на-Дону [24, арк. 9]. Кращі випускники технікуму направлялися до Одеського педагогічного інституту, в якому існував болгарський факультет (очолював професор Б. Малчев). Перший його випуск відбувся у 1937 р. Молоді спеціалісти після завершення навчання у цьому педінституті працевлаштовувалися у болгарських селах [426, с. 63–64]. На жаль, існування болгарського факультету було припинено у 1938 р. через закриття усіх національних відділів у вузах УРСР.

Напередодні 1926/1927 навч. р. у Преславі була відкрита сільськогосподарська школа, основним завданням якої стала підготовка агрономів для обслуговування прилеглих болгарських сіл [25, арк. 8; 180, арк. 1]. Корпус школи знаходився між сс. Преслав та Ногайськ. Приміщення мало три класні

кімнати, учительську, бібліотеку, спец-контору та фізико-технічний кабінет. Загальна площа земель, переданих у користування школи становила 100 га, з яких 50 га належали радгоспу “Вільний”, інші 50 га – радгоспу “Підгір’я” [29, арк. 4].

Виробнича практика давала можливість учням оволодіти широким колом навичок з очистки зерна, проведення посівної чи збиральної кампаній, обрізування дерев, облаштування розплідників, городів та виноградників, господарювання у конюшнях та свинарниках. Щоліта учні брали участь у прополюванні та зборі зернових культур. Педагогічна робота в школі проводилася згідно затверджених Наркомосом навчальних програм. Крім спеціальних предметів (таких як ботаніка, зоологія, рільництво, машинознавство, геодезія, організація сільського господарства, садівництво й виноградарство) обов’язковими були болгарська мова й література, математика, хімія, фізика та суспільствознавство [180, арк. 40].

Із 100 га земель школи 46 га були відведені під посіви озимої пшениці, 17 га – під ярові культури, 5 га – під пшеницю, 1 га – під плодовий розплідник та по 0,5 га – під город та виноградники [180, арк. 38]. Крім того вирощували ячмінь, овес, кукурудзу, соняшник, буряк та картоплю [180, арк. 39]. Школі належали 5 коней, 2 корови, 6 свиней, 25 породистих курей та 28 одиниць сільськогосподарської техніки [180, арк. 40].

Навчання у школі вкладалося в три курси. Курс опановували від 59 до 85 учнів. До 80% учнів отримували стипендії в залежності від успішності (виплати коливалися від 27 до 63 руб. [134, арк. 90]).

Школа фінансувалася з місцевого бюджету. Кошторис витрат складав близько 25 тис. руб. на рік (16 тис. припадало на адміністративно-навчальну частину і 9 тис. – на сільськогосподарську) [12, арк. 34; 180, арк. 41]. Фонди шкільної бібліотеки налічували 1 120 підручників, в основному сільськогосподарського змісту [29, арк. 21]. Керівництво роботою школи здійснювала спеціальна комісія, до складу якої входили завідувач школи, кілька інструкторів, завгосп та 5 учнів з найвищими показниками у навчанні [180, арк. 39]. При школі діяли гурток “Безбожників” з 24 членів та сільськогосподарський куточок [180, арк. 42].

Обстеження Преславської агрошколи в травні 1928 р. інспектором народної освіти Мелітопольської округи П. Веркловим виявило такі недоліки в її роботі: невдале територіальне розміщення школи, превалювання грунтів-солончаків, які за своїми фізичним та хімічним складом унеможливлювали висадку типових для болгарських господарств культур та організацію т.зв. “дослідного поля”; відсутність облаштованого приміщення для інтернату, в якому могли б розміститися учні та вчителі агрошколи; незадовільне опалення; брак навчальної літератури, інвентарю та спецодягу; несвоєчасну виплату стипендій [180, арк. 42]. Аналогічні зауваження були висловлені П. Веркловим і у наступному 1929 р. під час повторної перевірки [29, арк. 20].

Невід’ємна частина ідеологічної роботи владної верхівки стосувалася театральної сфери. Так, у 1926 р. після відкриття педагогічного технікуму аматорами театральної і музичної справи на базі Преславської болгарської пересувної театральної трупи був створений Преславський театр. Трупа сформувалася зі студентів та викладачів технікуму, а перші вистави відбулися в Преславі та навколишніх селах. Офіційно зареєстрованою вона була як “Болгарська пересувна театральна трупа”, діяльність якої контролювалася та фінансувалася Наркомосом. Основною метою її діяльності стала політпросвіта. Згідно статуту, до штату групи входив директор, режисер, диригенти хору й оркестру, бухгалтери, артисти та допоміжний персонал. Переважна частина акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, які ставилися трупою, планувалися по сезонах. Ціни на квитки були символічними, жителі незаможних сс. Діанівка та Федорівка відвідували вистави безкоштовно.

У 1926–1927 рр. учитель Преславського технікуму М. Гренчаров організував викладачів на будівництво у Преславі приміщення для трупи. У 1927–1928 рр. у колективі були задіяні 30 акторів, хор та оркестр. У жовтні 1927 р. трупа гастролювала в сс. Зеленівка та Єлизаветівка, в листопаді – Богданівці, в грудні – Діанівці, в квітні 1928 р. – Степанівці і Ногайську, в травні – Гірсівці і Федорівці, в червні – Гюнівці та Луначарському, в серпні – Софіївці, у вересні – Манойлівці і Вячеславівці [409, с. 16].

Для підвищення акторської майстерності та рівня режисури трупи нарком освіти УСРР М. Скрипник у грудні 1928 р. організував її керівництву відрядження для ознайомлення з роботою театрів Москви, Ленінграду та Харкова. Матеріали тримісячного звіту трупи 1928–1929 рр. вказують на помітну активізацію роботи колективу та зростання штату артистів [212, арк. 60–62]. Досить продуктивною була робота над репертуаром – підбиралося музичне оформлення, вірші, адаптувалися лібрето, перекладалися на болгарську мову тексти вистав, робилися аранжування окремих номерів для струнного оркестру, клавіри і партитури сольних і хорових номерів з супроводом оркестру. У репертуарі з'явилися дві оперети – "Сіволанінська комедія" П. Чижевського (російською мовою) й "Взимку" О. Низової в перекладі болгарською мовою [419, с. 107–111]. З місцевого бюджету на театр у 1929 р. було виділено 2 тис. руб. [181, арк.4]. У період з 1930 по 1934 рр. ця сума була збільшена до 5 тис. руб. [181, арк. 5].

У репертуарі колективу переважали здебільшого побутові вистави з використанням тематики тогочасного життя – сільського побуту, кооперативних відносин, торговельних стосунків, антирелігійної пропаганди тощо. У музичному оформленні п'єс широко використовувалися болгарські народні пісні й танці. Театр припинив своє існування у 1941 р.

Питання забезпечення потреб етнічних меншин в книжковій продукції, зокрема, і болгарською мовою, залишалися незмінно актуальними. Тривалий час національні школи та населення нацменшин не були забезпечені в достатній мірі виданнями національними мовами. Відзначимо, що відносно краще була налагоджена видавнича діяльність єврейською та німецькою мовами, значно гірше – болгарською та польською. На 1 квітня 1926 р. Держвидав УСРР з запланованих 86 друк. арк. навчальних посібників видрукував лише 26 (30%) [47, арк. 12]. Враховуючи це, в липні 1926 р. при Президії ВУЦВК була створена Всеукраїнська філія "Видавництва народів СРСР", яку планувалося трансформувати у видавництво національними мовами УСРР. Того ж року при Всеукраїнському відділенні Центрвидаву був створений болгарський сектор. Впродовж 1924–1926 рр. болгарською мовою було видано 93,9 друк. арк. літератури

Держвидаву [215, арк. 72]. У звіті про роботу болгарського бюро при ЦК КП(б)У за 15 липня–15 грудня 1924 р. С. Міцев зазначав: “максимум уваги у видавничій справі за цей період було приділено друку перекладеної болгарською мовою партійної літератури – “Історії партії” та “Політграмоти” [109, арк. 1].

Складну ситуацію у справі видавництва літератури мовами етнічних меншин яскраво демонструють матеріали доповідної записки “Про видавництво літератури мовами національних меншостей за вересень 1926 – квітень 1928 рр.”. У документі зазначалося, що “говорити про будь-який відсоток забезпечення підручниками малочисельних нацменшин (молдавської, болгарської та грецької) досить важко, адже до цього часу болгарською мовою, наприклад, видано тільки чотири підручники. Абсолютно не налагоджена робота у справі видання літератури для шкільних бібліотек, піонер-літератури та літератури для дітей шкільного віку”. Аналогічною ситуація була і з політосвітньою літературою: “для її видання зроблено надто мало. Наявна мережа хат-читалень, сільбудів та клубів навіть більш чисельних етнічних груп (єврейської, польської та німецької), не кажучи вже про політосвітні установи малочисельних нацменів, укомплектовані мізерною кількістю книжок громадсько-політичного, науково-популярного та художнього змісту”. Характерно, що вартість підручників мовами нацменшин у порівнянні з вартістю підручників українською мовою була істотно вищою. Так, наприклад, підручник для 6 класу “Географія” (за редакцією А. Іванова) українською мовою коштував 75 коп., а німецькою – втричі більше (2 руб. 35 коп.) [59, арк. 68]. Катастрофічний брак навчальної літератури час від часу намагалися компенсувати за рахунок замовлень навчальних посібників у видавництвах Болгарії. Так у березні 1928 р. Наркомос замовив 33 найменування підручників (з мовознавства, математики, ботаніки, зоології та ін.) у софійському видавництві “Дождуков”, загальним накладом у 966 прим. [36, арк. 28].

Нестача болгарської літератури, яка видавалася на території УСРР у видавництвах “Культур-Ліга” та “Трибуна в Україні”, певною мірою покривалася видавництвами Москви. В 1926/1927 р. там було заплановано видати 70 друк. арк. літератури болгарською мовою [215, арк. 72]. Крім навчальної літератури у 1926 р.

до друку були передані брошури, перекладені болгарською мовою: “Народи Радянської республіки та збереження їх національних прав” й “Як отримати селянину кредит” [47, арк. 86]. На 1927/1928 р. до плану болгарської секції Центрвидаву було включено 43 позиції (підручників, дитячої літератури, популярної агітаційно-пропагандистської, жіночої та сільськогосподарської), загальним накладом 70 тис. прим. [68, арк. 32–33].

У 1927–1928 рр. юридичний відділ Наркомосу констатував, що “робота Юрвидаву з друку юридичної літератури мовами нацменшин проводилась дуже кволо” [59, арк. 103]. Не випадково було прийнято рішення щодо організації розповсюдження нацменівської юридичної літератури, зокрема: “Положення про сільради та РНК”, “Про рівноправність мов та сприяння розвитку української культури” та Земельного кодексу німецькою, польською, молдавською і болгарською мовами [32, арк. 51].

2 серпня 1928 р. представниками ЦКНМ була підготовлена доповідна записка про реальний стан видавництва наукової літератури та підручників мовами етнічних меншин, адресована Наркомторгівлі. В ній відзначалося неналежне забезпечення бібліотек, клубів, сільбудів чеською, болгарською та німецькою літературою. Особливо наголошувалося на недостатній кількості юридичної літератури. Документ містив прохання щодо збільшення фінансування видавництв етнічних меншин на наступні роки. Зокрема, болгарською мовою пропонувалося видати “Земельний кодекс” та “Кодекс про родинну опіку” (накладами по 500 прим.) [68, арк. 25].

Зміст та видання болгарських газет і журналів перебували під пильним контролем партійних та державних органів влади. На засіданні колегії агітації та пропаганди ЦК КП(б)У 29 серпня 1921 р. було прийнято рішення, яке стосувалося друкованих видань нацменшин. Зокрема, у Бердянську планувалося друкувати газету болгарською мовою, тиражем 1 тис. прим. щотижня [107, арк. 115]. З 15 жовтня 1924 р. у Харкові почала видаватися перша республіканська болгарська

газета “Сърп и чук” (“Серп і молот”*), накладом у 6 тис. прим. щотижня. Головним редактором газети був призначений С. Міцев. Завдання газети, як наголошувалося в її першому номері, полягали у висвітленні внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, процесів місцевого життя, радянського будівництва, ознайомлення місцевого населення з заходами радянської влади та боротьбою за встановлення революційного правопорядку. Структурно кожен номер газети поділявся на кілька рубрик – “Партійне життя”, “Комсомольське життя”, “Сільське господарство”, “З наших сіл”, “Денні новини”, “Червоноармійський куток”, “За кордоном” тощо. У деяких випусках розміщувалися “Літературні додатки”, у яких друкувалися уривки з творів болгарських письменників, та рубрика “Наше минуле”, що містила історії родин болгар-переселенців.

Через постійний брак фінансування із запланованих 48 номерів першої половини 1925 р. вийшло лише 11, загальним накладом у 66 тис. прим. [111, арк. 161]. Газета розсилалася у 41 болгарське село, у кожному з яких, в свою чергу, призначалася особа, відповідальна за її поширення серед населення. У селах також відбувався постійний набір сільських кореспондентів, які готували різноманітні матеріали до друку (тим самим видавці сподівалися на збільшення популярності газети). Загальні витрати на друк газети щороку становили приблизно 2 600–2 800 руб. [111, арк. 162]. У січні 1926 р. газету було перейменовано на “Съветско село” (“Радянське село”) [219, арк. 3]. Загальний тираж у січні 1929 р. склав 2 тис. прим. [94, арк. 69]. 22 серпня 1928 р. на засіданні ЦКНМ розглядалося питання про забезпечення Центрвидаву та редакцій національних газет відповідними приміщеннями. Редакції болгарської газети “Радянське село” передбачалося передати одну кімнату [68, арк. 2].

Особлива увага зверталася на молодь. У 20-х рр. з друку виходили два журнали болгарською мовою – “Бъди готов” (“Будь напоготові”) та “Млад ударник” (“Молодий нападник”).

---

* В дужках тут і далі вказано назви болгарських газет та журналів у перекладі українською мовою.

Звичайно, партійно-радянська номенклатура при найменшій нагоді прагнула задекларувати переваги нового способу життя. Так, позитивні зміни у розвитку народної освіти та культурно-просвітницької роботи в середовищі болгарського населення УСРР відзначалися під час проведення І Всеукраїнської наради серед національних меншин. Зокрема, 11 січня 1927 р. на засіданні болгарської секції наради С. Міцев відзначав, "що 60% дітей шкільного віку охоплені школами-чотирирічками. Для них були створені і діють 2 повні семирічки, 3 неповні середні школи, політтехнікум, радпартшкола, 4 стаціонарні та 4 пересувні школи політграмоти, 18 сільбудів, 24 хати-читальні, 42 заклади лікнепу та дитячий будинок. Також виділена субсидія для пересувної болгарської театральної трупи та окружної болгарської бібліотеки" [34, арк. 1, 8–9; 64, арк. 4, 46–65]. Разом з тим головуючий наголосив і на недоліках, які мали місце у культурно-освітньому будівництві, наприклад, відзначив, що "не вистачало приміщень для шкіл І та ІІ концентрів соціального виховання, агрошкіл, сільбудів та хат-читалень; відчувався гострий дефіцит навчальної та іншої літератури болгарською мовою (окрім кількох книжок з політграмоти про В. Леніна та розвиток кооперативного руху на селі нічого більше не було [31, арк. 28]), кваліфікованих викладачів для шкіл та педтехнікумів" [64, арк. 70].

У центрі уваги партійних органів перебувала антирелігійна пропаганда "з метою дискредитації усіх можливих релігійних та культових заходів". Особливу увагу, згідно директив ЦК КП(б)У, слід було приділяти пропаганді серед етнічних меншин, а саме "поляків України, серед яких може бути безліч шпигунів, та євреїв" [131, арк. 8]. Виокремлювалися питання німців-менонітів (їх громада на той час становила 80 тис. осіб), які мешкали на території Мелітопольської, Запорізької та Бердянської округ, й баптистського руху [131, арк. 18]. Початковим кроком "у боротьбі з сектантством та релігійністю нацменів" повинна була стати організація у середовищі кожної національності кооперативних організацій, які б об'єднували католиків та лютеран, тим самим виключаючи релігійний фактор.

Болгарське населення України (80% від загальної кількості якого було віруючим) також стало об'єктом атеїстичного перевиховання. Методи його

реалізації на першому етапі впровадження полягали у просвітницькій роботі, наступним кроком була антирелігійна (спростування існування Бога) та антицерковна пропаганда (викриття духовенства та найбільш поширених релігійних вірувань) [47, арк. 84–85].

Відомо, що лише в Цареводарівському районі в 1924 р. діяло 16 церков та 23 церковні громади: 17 православних, 3 молоканських, 2 баптистські і одна старовірська. У 1927 р. кількість громад зросла до 24 [159, арк. 319]. Найбільшими з них були православні громади сс. Ботево, Діанівки, Преслава, Райнівки, Орлівки, Федорівки та Строганівки [168, арк. 2–3]. У Благоєвському районі у цей же час діяло 18 православних церков [499, с. 122].

Тотальний наступ на релігію, який супроводжувався переслідуванням духовенства та знищенням культових споруд, не оминув болгарські села. Показовою сторінкою антирелігійної епопеї став епізод з закриттям церкви у с. Степанівка Цареводарівського району в 1926 р. На засіданні районного комітету партії було прийнято рішення про закриття церкви та передачу її майна під майбутній клуб. Віруючі намагалися домогтися відновлення роботи церкви. На що райвиконкомом було вирішено посилити антирелігійну пропаганду через степанівський осередок “Безбожника”. Після повторного клопотання селян щодо відновлення богослужінь Мелітопольський окружний адміністративний відділ постановив “будівлю церкви реорганізувати під сільбуд” [178, арк. 284–286].

Каналами розповсюдження атеїстичного світогляду серед дорослого населення були матеріали відповідного змісту у газетах, діяльність антирелігійних організацій “Безбожник” тощо. Втім, упродовж 1920-х рр. досягнення на цій ниві важко було назвати знаковими. Так, зокрема, у звіті керівника товариства “Безбожник” Мелітопольської округи П. Ворошилова за 1927–1929 рр. відзначалося: “антирелігійна робота просувається досить повільними темпами, для кращої її реалізації необхідно масштабніше підходити до проблеми, дивитися вперед не на рік–два, а як мінімум на десятиліття. Тільки тоді ми досягнемо позитивного результату” [161, арк. 290]. Розробкою та популяризацію стратегії наступу на церкву займалися регулярні конференції “Безбожників”. Одна з таких у

березні 1929 р. відбулася на території Коларівського та Ботевського районів [178, арк. 287]. Під час проголошення заключного слова секретар Мелітопольської окружної ради М. Дергачов традиційно окреслив провідні напрями антирелігійної боротьби: завершення організаційного оформлення усіх спілок “Безбожника” на території округи; збільшення накладів антирелігійної літератури; контроль за продажем дешевої релігійної літератури (календарів, брошур, підручників, листівок, портретів, плакатів); видання антирелігійної літератури мовами етнічних меншин (німецькою, болгарською, польською, чеською); внесення резолюцій з вимогою заборонити будівництво та ремонт молитовних будинків і церков; зміна календаря таким чином, щоб замість церковних свят вихідними були визначені виключно революційні, а церковні – виділені як звичайні робочі дні; закриття усіх церковних курсів та шкіл з майбутніми арештами керівників цих закладів; проведення більш активної антирелігійної роботи у колгоспах [178, арк. 291–292].

Окрема частина виступу М. Дергачова стосувалася реалізації антирелігійних заходів в освітніх закладах. Зокрема, передбачалося перевірити усі шкільні програми та навчальні плани на відсутність будь-якого релігійного змісту, в усіх школах організувати осередки “Безбожників”, налагодити діяльність пересувних бібліотек антирелігійного змісту, а серед педагогічного складу шкіл обов’язково проводити раз на півроку антирелігійні курси [178, арк. 293]. По лінії політичної освіти необхідно було, на думку М. Дергачова, налагодити роботу пересувних кіноустановок та виставок антирелігійного змісту. При цьому вартість квитка за відвідування подібних заходів повинна бути показово нижчою від звичайних [178, арк. 294].

Характеризуючи наслідки “культурної революції” в середовищі болгар, слід зазначити, що попри позитивну динаміку кількісного зростання мережі культосвітніх закладів, культурне життя громади в умовах радянської дійсності крокувало суперечливими, звивистими стежками. Становище болгарської етнічної меншини у 20-х рр. віддзеркалювало загальний зміст радикальних перетворень, запроваджуваних радянською державою. Одним з важливих кроків стало створення мережі установ, діяльність яких формально зосереджувалася на

вирішенні широкого спектру національних проблем – національних секцій ЦК КП(б)У, відділу національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. Натомість національне адміністративно-територіальне реформування першої половини 20-х рр., по суті, проігнорувало утверджені десятиліттями засади співіснування поліетнічного регіону півдня України. Етнічні меншини (зокрема, болгарська) були розірвані між новими адміністративно-територіальним одиницям, що стало одним із факторів занепаду традиційних форм господарювання та національно-культурного життя.

Отже, основною метою політики коренізації було посилення радянської влади, а завдання полягало не стільки у тому, щоб навчити представників етнічних меншин читати або писати, скільки спонукати їх думати і жити виключно “по-радянськи”. Коренізація стала важливою складовою системи економічних, політичних та культурних заходів, які забезпечували стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства. Проведення національного районування започаткувало планомірне включення болгарської етнічної меншини до розбудовуваної радянської системи. Відкриття болгарських навчальних закладів (шкіл, технікумів, широкої мережі клубів та бібліотек), поява газет та журналів, створення системи судових камер, органів міліції та медичних закладів на місцях в рази посилило контрольованість внутрішнього життя громади з боку Центру. Зміцнення тоталітарної системи та особистої влади Й. Сталіна перетворювало апаратну коренізацію на фальшиву гру.

РОЗДІЛ IV. БОЛГАРСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА УСРР В УМОВАХ ЗГОРТАННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

4.1 Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та соціально-економічні наслідки

Суцільна колективізація перетворилася на системотворчий чинник планів першої п'ятирічки (1929–1932 рр.). Фактично йшлося про системну трансформацію найбільшого виробничого сектору та стрімку зміну базових соціальних виробничих характеристик найчисельнішого виробничого класу СРСР. Для болгарської громади України, що на 95% складалася з селян, суцільна колективізація перетворилася на національну катастрофу. Насильницьке утворення колгоспів позбавляло селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та реманентом. Це призвело до формування різко негативних настроїв серед широких мас населення. Колгоспи виявилися не так виробничою структурою, як інструментом масового вилучення зерна, а непідсильна продрозкладка стала прелюдією Голодомору 1932–1933 рр.

Одразу після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) в СРСР почалися хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. Програма дій, спрямована на досягнення "рішучого перелому в хлібозаготівлях", була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям 5, 14 січня та 13 лютого 1928 р., підписаних Й. Сталіним [369, с. 279]. Хлібозаготівельна кампанія зими 1928–1929 рр. розмежувала кінець нової економічної політики і початок нового комуністичного штурму. 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову "Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань та планів", яка легалізувала обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання.

У 1928 р. внаслідок холодної зими загинуло 52,8% площі озимини. Особливо постраждав Степ – тут втрати озимих культур сягали 85%, селяни були змушені пересіювати вдруге, а подекуди й втретє. Холодна весна та посушливе літо

призвели до масової загибелі хлібів, що, звичайно, справило негативний вплив на хлібозаготівлі [371, с. 39]. Значного поширення набули т.зв. “голодні демонстрації”. Відбулися вони й у болгарських поселеннях. Так, 14 червня 1928 р. близько сотні селян Тернівки увірвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали скаржитися на своє гірке життя: “Як нам не було погано за царя, – казали вони, – але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було” [371, с. 280].

У 1929 р. ситуація з врожаєм виявилася аналогічною. Сувора зима розвіяла сподівання селян на підвищення врожайності озимих культур. Відомості оперативних зведень, датованих весною 1929 р., констатували погіршення ситуації з посівами – озимі було втрачено в Степу на 60,8% [371, с. 51]. На території Коларівського району цифра втрат сягала 79% [154, арк. 2]. Незважаючи на ці показники, 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань та планів”, яка запроваджувала обов’язкові планові завдання з хлібоздачі з розверсткою за принципом самообкладання.

Всі виступи сільського населення і навіть висловлювання, спрямовані проти дій державної влади, фіксувалися співробітниками спецвідділів, які були створені при ОВК. Так, наприклад, у доповідній записці начальника Одеського окружного відділу ДПУ О. Кравця від 24 серпня 1928 р. вказувалося: “незважаючи на деяке поліпшення продовольчої ситуації на селі, куркулі у болгарських селах продовжували свою агітацію з метою компроментації дій влади на місцях. Вони зазначають проблеми у хлібозаготівлях” [199, арк. 41]. Наголошувалося, що в болгарських поселеннях Благоєвського району селяни масово розпродують худобу через значну загибель врожаю пізніх культур. У Коларівському районі (згідно матеріалів довідки інформаційного відділу “Про недоліки у роботі місцевих органів влади з посилення хлібозаготівель та антирадянські прояви у селах” від 1 лютого 1928 р.) начальник місцевої міліції “під загрозою зброї та арештів змушував селян передплачувати селянську позику” [268, с. 195].

Стан болгарських сільськогосподарських об’єднань в Благоєвському районі на 10 вересня 1928 р. демонструє така таблиця [219, арк. 10]:

Назва колективу	**Сільрада**	**Загальна кількість членів**	**Кількість болгар**	**Кількість наділеної землі (десятин)**	**Кількість робочої худоби**
“Плуг і молот”	Катаржинська	81	15	218	33
“Луначарський”	–	69	14	206	20
“Зіновьєв”	–	50	9	147	15
“Об’єднання”	–	71	12	187	35
“Іскра”	–	62	14	186	26
“Незалежність”	Мартовська	60	12	147	–
“Тарас Шевченко”	Катаржинська	73	12	138	18
ім. Леніна	–	54	15	173	32
“Раковський”	Велико-Буялицька	31	10	146	8
“Фрунзе”	–	67	18	267	22
“Червона праця”	–	106	20	462	16
“Незаможник”	–	54	8	113	12
“Іскра”	Свердловська	46	6	120	18
“Надія”	–	34	7	117	21
“Якір”	–	40	7	117	26
“Ідея”	–	31	6	114	11
“Вечірня зоря”	–	45	9	90	17
“Схід”	–	32	6	84	2
“Незаможний”	–	37	7	75	12
“Вільна праця”	–	27	6	108	37

Як зазначалося вище, на кінець 1920-х рр. болгари України мали значні успіхи в кооперативному русі. Неодноразовими були випадки особистих звернень болгар-переселенців до окружних колгоспних секцій щодо створення сільськогосподарських колективів. Наприклад, 1 серпня 1928 р. 11 одеських болгар клопотали організувати сільськогосподарську скотарсько-молочарську артіль. Для її успішної роботи, на їхню думку, потрібен був будинок на 10–12 кімнат, 50 десятин землі, корівник на 50 корів, льох, площею 30 м², а також різний реманент на суму в 1 тис. руб. Секція ухвалила позитивне рішення. Прохання болгар було передано до Сельбанку для отримання кредиту в сумі 10,5 тис. руб. [224, арк. 44].

На території Благоєвського району у 1929 р. існувало 5 артілей, 46 ТСОЗів та одне виробниче товариство, які об'єднали 763 селянських володіння з 22 тракторами та 3 тис. коней [220, арк. 10]. А три найбільших колгоспи (ім. Леніна, "Комунар" та "Паризька комуна") об'єднували 1 544 га землі [77, арк. 11]. В Коларівському районі на цей час площа земель колективізованих господарств складала 16% [77, арк. 97]. У Вільшанському районі існувало на цей час 2 комуни – ім. Дзержинського, ім. Леніна та 4 артілі – "Іскра", ім. Свердлова, "Червоний Схід" та "Вільний орач Жовтня" [515, с. 49].

В листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми темпи усуспільнення селянських господарств (20% до кінця першої п'ятирічки) і оголосив перехід до суцільної колективізації. 7 листопада 1929 р. "Правда" опублікувала статтю Й. Сталіна "Рік великого перелому", яка започаткувала новий етап колективізації. Південна України була віднесена до т.зв. "першої зони". На її суцільну колективізацію відводилося півтора роки.

Перший масований удар державної машини прийшовся на хуторські господарства. 20 вересня 1929 р. була проведена нарада представників округ зі значним поширенням хутірської системи землекористування. Я. Саулевич стверджував, що "в цій найвідповідальнішій роботі ми стикатимемося з протидією куркулів, які в хуторській системі бачать для себе найкращу охорону проти соціалістичного наступу… Наша робота в хуторських місцевостях є недостатньою. Ще надто мало зроблено для того, щоб в хуторах утворити міцний блок бідняка й середняка проти куркуля" [74, арк. 12–12зв.]. Виходячи з висновків наради, РНК УСРР 13 жовтня 1929 р. ухвалив постанову "Про порядок перетворення хутірських господарств при проведенні землевпорядження".

У січні 1930 р. Й. Сталін проголосив початок ліквідації куркульства як класу, закріплений постановою ЦК ВКП(б) "Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Продумана система штрафів і покарань, запроваджувана з метою "ліквідації куркульської небезпеки", надавала місцевим управлінцям широкий набір інструментів соціального нищення – від часткової конфіскації майна до виселення у східні райони країни. Застосовувалися

вони в усіх без винятку болгарських національних районах. Виконуючи партійні директиви, керівництво с. Тернівка (Вільшанський район) 19 січня 1930 р. розпочало репресивні заходи проти заможних одноосібників. У 16 родин за невиконання планів хлібозаготівлі конфіскували будинки і майно. Під час розкуркулення постраждали Г. Ганчо, Д. Дмитрієв, Ф. Сербін, П. Скарлат, Г. Христо та ін. [515, с. 49]. Через тиждень ще у 11 сімейств відібрали майно. Особливо жорстоких переслідувань зазнала сім'я Г. Ганчо, у якій на утриманні було шестеро дітей віком від одного до шести років та 83-річний батько господаря. Місцева влада примусово розкуркулила з подальшим виселенням О. Брятко, Д. Бузніка, І. Волчо, О. Деордієву, Я. Коча, М. Черно та ін. [430, с. 102].

Відомо, що у Благоєвському районі в 1930 р. були розкуркулені 162 болгарські родини [229, арк. 2], 86 сімей (371 людина) зазнали примусового виселення, 28 осіб були заарештовані та прирівняні до куркулів [204, арк. 282, 290]. Односельці, родичі яких були вислані за межі України, нерідко виступали на їхній захист. Селяни с. Благоєво після отримання листів від родичів, які опинилися в Архангельську і скаржилися на жахливі умови життя та побуту, вимагали їх повернення [205, арк. 160]. Не витримавши психологічного тиску, селяни вкорочували собі життя. У Кубанці Благоєвського району М. Пенов 1 лютого 1930 р. кинувся під потяг, коли почалося розкуркулення його родини. У с. Біляєвка І. Норев через загрозу виселення вчинив самогубство [202, арк. 169]. Втім, ані такі крайні форми вияву відчаю, ані "жіночі бунти" (28 лютого цього ж року жінки с. Благоєво виступили "проти надмірного хлібозаготівельного плану, за повернення до села куркулів та їх родин" [495, с. 550]) не спроможні були зупинити розгортання суцільної колективізації. За звинуваченням у антирадянській діяльності до Архангельської області тут було виселено родину селянина Г. Семчова з с. Кантакузівка та родину Ф. Сербіна з Тернівки [515, с. 50].

Втім, як не старалися районні партосередки, масового характеру колгоспний рух не набув. 11 жовтня 1928 р. після доповіді М. Лобанова "Про незадовільний стан кооперативного руху серед нацменшин УСРР" ЦКНМ ухвалила постанову "Про конкретні практичні заходи з посилення кооперації серед нацменшин". Серед

накреслених завдань ставилися: якнайшвидше збільшення кількості кооперативних товариств національних меншин; перехід діловодства, фінансової документації на мови національних меншин в усіх національних районах; утворення кредитних товариств; розгортання масової культурно-освітньої роботи серед етнічних меншин шляхом видання спеціальної літератури та плакатів; друку статутних документів кооперативних об'єднань мовами етнічних меншин, зокрема, болгарською [75, арк. 15–15зв.].

Питання про практичне обслуговування населення нацменшин рідною мовою вирішувалося через залучення до деяких окружних союзів сільськогосподарської та споживчої кооперації інструкторів зі знанням мови нацменшини. Ще у 1926 р. працювало два німецьких інструктора (у Маріуполі та Одесі), два польських (у Коростені та Волині) та один болгарський (у Мелітополі) [1, арк. 15].

З метою заохочування входження етнічних меншин до кооперативних об'єднань з 1928 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації почала проводити трьохмісячні курси підготовки керівних кадрів колгоспної кооперації. Робота курсів була розрахована на двомісячний цикл (липень–серпень щороку). Для підготовки інструкторів округ при Київському кооперативному інституті передбачалося організувати центральні річні курси [75, арк. 32–33]. Болгарська секція окружних курсів працювала в Мелітополі. В 1930 р. через них пройшли 42 представника болгарських сіл Мелітопольської та Одеської округ [79, арк. 1]. З 1930 р. на території болгарських національних районів діяли курси з ліквідації агрономічної неписьменності. Йшлося передусім про поширення відповідних знань серед членів колгоспів. Реалізація цієї мети була покладена на мережу сільбудів, хат-читалень та лікнепів, у які постачалася спеціальна література, зокрема, брошури "Соціалістична реконструкція сільського господарства", "Суцільна колективізація та ліквідація куркуля", "Довідник з сівозміни", "Агромінімум", "Підготовка насіння до посівів" тощо [156, арк. 3–5].

Активізації кооперативного руху, на думку більшовиків, мала сприяти їхня підтримка кредитами, забезпечення технікою та посівним матеріалом. Ще у 1924 р.

був затверджений перелік заходів з “забезпечення найкращого обслуговування системою сільськогосподарського кредиту господарств національних меншин”. ЦКНМ уважно стежила за тим, аби документація в кредитних товариствах нацменів велася національними мовами. Архівні джерела фіксують на початок 1930 р. 179 сільськогосподарських національних кредитних товариств (з них 14 болгарських) з 125 тис. членів [79, арк. 1]. За 1925–1926 рр. Одеське товариство сільськогосподарського кредиту “Сельбанк” видало кредитів на суму 159 тис. руб. (болгарам – 30,5 тис.) [215, арк. 48]. На території Ботевського та Коларівського районів у 1927 р. існувало 9 сільськогосподарських кредитно-кооперативних товариств, до яких входило 4 167 членів. Економічна ефективність товариств стало зростала. Так, поголів’я коней за 1926–1927 рр. зросло з 16,6 тис. до 22,2 тис., овець – з 84,4 тис. до 87,3 тис. Поголів’я великої рогатої худоби, навпаки, зменшилося (через обмін населенням корів на коней) – з 18,6 тис. до 16 тис. [65, арк. 222–223]. При Одеському відділенні “Сельбанку” на 1 квітня 1929 р. існувало 2 болгарські сільськогосподарські кооперативні товариства. Рівень кооперування бідняцьких господарств округи складав 54,4%, середняцьких – 41,2%, заможних – 4,1% [79, арк. 4].

Серед інструментів популяризації кооперативного руху чільне місце відводилося агітаційно-пропагандистським кампаніям, зокрема, “соціалістичним змаганням”. Договори про соціалістичні змагання були укладені між Коларівським і Ботевським районами до їх об’єднання у вересні 1930 р. [164, арк. 3] та між Вільшанським і Добровеличківським (на той час – район Первомайської округи з переважаючим українським населенням) районами у 1929 та 1930 рр. [191, арк. 27]. За результатами 1929/30 госп. р. у галузі соціалістично-культурного будівництва та весняної посівної переміг Коларівський район, показники Ботевського були вищими у колективізаційному русі та будівництві кооперативів [164, арк. 4–6].

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою – вони категорично виступили проти неї. Значного поширення

набули антирадянські селянські виступи – т.зв. “хресні походи”, спрямовані на збереження існуючого господарського укладу. Селяни Благоєвського району на початку березня 1930 р. саботували польові роботи, а в с. Благоєво знищили клуню з 500 пудами посівного матеріалу [204, арк. 21]. У с. Куяльник за опір колективізації було заарештовано дев’ять осіб [204, арк. 56]. У квітні повстанці с. Свердлово, об’єднавшись з протестувальниками з Благоєво, вимагали звільнення керівниці повстанського загону Дарини Варгарак, засудженої до восьми років ув’язнення за антирадянську агітацію [203, арк. 73]. У Кубанці протести селян переросли у винищення худоби – тільки у квітні 1931 р. було знищено 85 голів [203, арк. 136]. Подібні випадки фіксувалися і в інших болгарських селах – Свердлово, Куяльнику та Благоєво [72, арк. 105].

Долаючи запеклий опір селянства, на квітень 1929 р. на території Одеської округи кількість колгоспів досягла 57, до яких входило 1 574 господарства [77, арк. 28]. У листопаді цього ж року існувало 149 колективних об’єднань, з них: 62 ТСОЗи, 13 артілей та 74 колгоспи (до яких входило 1 842 господарства) [77, арк. 3]. Рівень колективізації господарств сягнув 21% від їх загальної кількості. Середній розмір землекористування на ТСОЗ становив 167 га, артіль – 169 га, колгосп – 263 га [77, арк. 3].

1931 рік також позначився антирадянськими акціями в болгарських селах, спричиненими запровадженням у життя постанови РНК УСРР “Про посилення хлібозаготівель та боротьби з куркулями” від 31 січня 1931 р. [155, арк. 50–52]. Масові виступи відбулися у с. Свердлово (т.зв. “березневі події Свердлова”). Населення Кубанки, Павлинки та Ульяновська Благоєвського району активно агітувало проти проведення хлібозаготівель, колективізації та виселення куркулів-односельців [93, арк. 104].

У довідці ДПУ УСРР “Про хід хлібозаготівель в Україні” (28 грудня 1931 р.) зазначалося, що, починаючи з вересня відзначалося систематичне невиконання плану. За відомостями Союзхліба на кінець року план був виконаний лише на 78,7% [269, с. 749]. У Коларівському районі план артілі “Пролетарій” складав 2,56 тис. ц зерна, було зібрано 3,5 тис. ц. Після виконання хлібозаготівельного

плану в артілі на 351 їдця, 45 коней та 2 корів, лишилося 78 ц збіжжя [117, арк. 16]. Вже тоді цілі родини почали голодувати [269, с. 751]. Виконання плану хлібозаготівель у наступному 1932 р. у болгарських районах становило 67,7% [117, арк. 18].

З квітня по вересень 1931 р. А. Дівіджієв провів обстеження національних районів півдня України (з болгарських був обраний тільки Благоєвський). Звітні матеріали, підготовлені за результатами інспекції, містять важливу господарську інформацію. В них, зокрема, зафіксовано, що посівна площа району зросла з 31,05 тис. га в 1929 р. до 38 тис. га в 1930 р. Посівна кампанія осені 1929 р. була виконана на 88%, весни 1930 р. – на 90%, осені 1930 р. – на 105%. Попри високі показники виконання планів, фіксувалися низькі і несвоєчасні темпи збору врожаю, зменшення його загальної кількості (на 20%), відсутність трудової дисципліни та низький рівень задіяності МТС у сільськогосподарських роботах [93, арк. 103–103зв.]. На кінець 1931 р. план хлібозаготівель у районі був виконаний лише на 71%.

Ані для районного партійно-радянського проводу, ані для нацменпрацівників не було таємницею, що зростання рівня колективізації зворотно-пропорційне економічному зростанню. Новостворювані колгоспи потерпали від господарських негараздів та безгосподарності. Село економічно деградувало. Проблема економічного та організаційного супроводу колективізаційних процесів постійно обговорювалася в центрі і на місцях. У червні 1932 р. була проведена Всеукраїнська нарада серед болгар, де обговорювалися питання організаційного зміцнення колгоспів [97, арк. 10]. Брак кваліфікованих керівників колгоспних господарств та МТС справляв, як зазначалося, негативний вплив на темпи розвитку колективного руху в болгарських районах. І це, незважаючи на те, що показники посівної кампанії та хлібозаготівлі 1931/1932 рр. були виконані в Коларівському районі на 107%, у Благоєвському – на 104%, у Вільшанському – на 99,2% [97, арк. 57; 115, арк. 62]. У звіті інспектора О. Лєснікова, датованому початком літа 1932 р., зазначалося, що “значні досягнення Благоєвського району перекреслюють незадовільні показники Коларівського та Вільшанського районів

через недостатнє керівництво та неправильну організацію праці селян” [97, арк. 49]. Звіт містив як загальнопоширені в той час декларації, так і конкретні пропозиції: систематично відслідковувати виконання рішень ВКП(б) зі створення у колгоспах спецбригад, покращити оснащеність агротехнікою та продовжити боротьбу з куркульством як класом.

Архівні джерела засвідчують, що болгарські національні райони міцно тримали третю сходинку на всіх етапах колективізації після німецьких (79,6%) та грецьких (74,2%) – 73,9% [88, арк. 7]. На кінець 1931 р. цей показник становив 78,2% [115, арк. 8зв.]. На початку 1932 р. в УСРР (без врахування Молдавської АСРР) було 1 416 колгоспів, серед яких 81 болгарський (11 076 об’єднаних господарств та 105 тис. га ріллі) [87, арк. 26]. В Коларівському районі було усуспільнено 7 257 господарств та 75,4 тис. га земель (82,7%), Благоєвському – 2 718 з 24 тис. га землі (86,4%), Вільшанському – 1 101 з 3,5 тис. га земель (70%) [88, арк. 18]. Посівні площі зросли у Коларівському районі з 80,5 тис. га у 1928 р. до 109,5 тис. у 1931 р., у Благоєвському – з 33,2 тис. га до 35,2 тис. га [97, арк. 48]. Найбільшими болгарськими колгоспними об’єднаннями стали ТСОЗ “Гігант” скотарсько-зернового напряму (496 господарств та 4,9 тис. га землі), артіль “Дружба” зернового напряму (585 господарств та 7,2 тис. га землі) Благоєвського району та артіль “Коларове” зернового напряму (746 господарств та 6,2 тис. га землі) Коларівського району [88, арк. 42]. Якщо ж говорити про якісні показники, то, за твердженням заступника голови ЦКНМ Д. Маца (березень 1932 р.), “болгарські райони були мало не на останньому місці. Тут на один колгосп припадало 52 господарства та 510 га ріллі” [88, арк. 9].

Г. Єфіменко вважає, що масштабні соціально-економічні зміни, які реалізовувалися в країні, стали причиною того, що робота серед етнічних меншин поступово відсувалася на другий план. Пріоритетною ставала стратегія посиленої більшовизації суспільства, а не врахування особливостей життя окремих етносів [403, с. 87; 404, с. 38].

Розкуркулення, примусова колективізація та, як наслідок, загальне зростання невдоволення спричинили повторну хвилю емігрантського руху серед етнічних

меншин загалом і болгарської зокрема. Реагуючи на неї, ЦК КП(б)У розіслав по усіх національних районах циркуляр з вимогою посилити масово-політичну роботу з метою послаблення відтоку емігрантів за кордон [260, с. 401].

Першопричиною загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., який став явно неочікуваним і небажаним явищем для влади, як вважає С. Кульчицький, була спроба "переходу держави-комуни від ринкових до позаринкових форм економічних відносин між містом і селом" [443, с. 76]. На практиці це означало відмову від придбання сільськогосподарської продукції на користь її примусового вилучення.

Усвідомивши масштаби голоду в УСРР, який лютував тут з першої половини 1932 р., Харків вживав заходи із надання продовольчої допомоги населенню. Так, на звернення Одеського обласного комітету "Про надання продовольчої допомоги районам області, що перебували у найбільш скрутному становищі" рішенням ЦК КП(б)У 25 травня 1932 р. було виділено 11,4 тис. банок консервів, а для дітей – 9,1 тонн крупи та кондитерських виробів [246, с. 187]. Аналогічна допомога надавалася і постраждалим болгарським селам сучасної Дніпропетровської області [246, с. 175]. Втім, якісного впливу на катастрофічний стан виробничих сил такі разові акції справити не могли.

Зростання масштабів лиха жодним чином не вплинуло на обсяги планів хлібозаготівель, виконання яких вимагало керівництво СРСР. У доповіді Миколаївського міськкому КП(б)У (30 лютого 1932 р.) говорилося про "зобов'язання … Тернівської болгарської сільради оштрафувати артіль "Новий шлях" за невиконання завдань по хлібоздачі грошима у розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язань цього колгоспу, попередивши останніх, що якщо ними не буде в найближчі дні повністю виконане завдання по хлібозаготівлі, до них будуть застосовані всі заходи, передбачені законом" [488, с. 9]. Однак, гнівні ухвали виконкомів і партосередків нічого не спроможні були змінити по суті: хліба у селян на той час просто не було. Виконання планів хлібозаготівель у Коларівському районі за 1932–1933 рр. не перевищувало 25,4% [157, арк. 18]. 4 жовтня 1933 р. у директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) керівництву України "Про

безумовне виконання плану хлібоздачі” наголошувалося “про невиконання плану хлібоздачі по Україні у таких районах: … Благоєвському Одеської області та … Коларівському Дніпропетровської області” [269, с. 804]. Що стосується Вільшанського району, то тут “врожай 1932 р. був настільки бідним, що його обсяги навіть не могли забезпечити хлібом тих, хто його збирав. План хлібоздачі державі не виконаний. Вже восени 1932 р. населення сіл сидить на всяких мамалигах, коржиках з кукурудзяного борошна, дрібній картоплі… А бригади все прощупують при обшуках, кожен куток. Були випадки, коли забирали останню торбинку зі жменею квасолі” [196, арк. 90].

Насильницька колективізація, підкріплена репресивною хлібозаготівельною кампанією 1932 р., призвела до деградації сільського господарства і, як наслідок, Голодомору 1933 р. Питання передумов, меж поширення та наслідків Голодомору добре вивчені в історіографії [364; 369; 430; 436–438; 443; 461; 463; 500]. Зосередимо увагу на болгарському сегменті цієї трагічної сторінки історії України.

У протоколі німецького консульства “Про економічний рік 1932 в Україні” зазначалося, що “радянський уряд будує соціалістичну модель розвитку господарства країни засобами адміністративного та економічного тиску. Ця модель негативно впливає на розвиток фермерських господарств національних меншин України” [278, s. 145–146]. Аналогічний за змістом документ наступного 1933 р. містив різкі оціночні формулювання щодо більшовицької економічної політики, яка безпосередньо торкалася етнічних меншин: “позиціям нацменшин України було завдано непоправної шкоди. Уряд України не до кінця розуміє масштабність невідворотного процесу, який почався. Голод остаточно повернув думки населення на звільнення від більшовицької влади” [278, s. 264].

Одним з найжахливіших заходів в історії політики репресій ВКП(б), спрямованої проти селянства, стало запровадження режиму т.зв. “чорних дошок”. В деяких селах саме за їх “допомогою” відпрацьовувалася та удосконалювалася технологія терору голодом. Занесення на “чорну дошку” колгоспів, сіл, районів чи окремих осіб означало комплексне застосування найефективніших, з точки зору вождів, інструментів фізичного та морального впливу на селян – конфіскації

запасів їжі, блокування позбавлених їжі селян у селах, повної інформаційної блокади та надання державою фуражного та насіннєвого зерна через 3–4 тижні після конфіскації [452, с. 364]. Страхітлива трагедія занесення на “чорні дошки” не оминула й болгарські колгоспи. В 1932–1933 рр. колгосп ім. Коларова (с. Коларівка), колгоспи “17 МОПР”, “Червоний партизан” і “Комінтерн” (с. Преслав) [500, с. 111], “Більшовик” (с. Зеленівка) Коларівського району [490, с. 805] стали жертвами цієї людиноненависницької технології.

Масштаби Голодомору в болгарських районах УСРР вражають [369, с. 528]. Начальник Дніпропетровського обласного відділу ДПУ Я. Краукліс 5 березня 1933 р. повідомляв про масові факти голоду в Коларівському районі. В с. Тернівка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім’ї Младенова, котрий відробив 610 трудоднів, від голоду померло троє дітей. Діти повмирали і в родинах колгоспників Дилова та Янколова [369, с. 529].

Серія інтерв’ю, проведена під час підготовки документального видання “Голодомор 1932–1933: запорізький вимір” з мешканцями смт. Якимівка та сс. Олександрівка Якимівського району, сс. Ботево, Федорівка, Богданівка, Гірсівка Приазовського району, сс. Преслав, Гюнівка, Радолівка Приморського району Запорізької області (вони входили до болгарського Коларівського району) виявила, що Голодомор охопив болгарське населення сучасної Запорізької області. За свідченнями опитаних, практично не було жодної родини, яку б він обійшов стороною [370, с. 14].

У Вільшанському районі (с. Тернівка) члени місцевої комуни ім. Леніна в листі до редакції газети “Шлях індустріалізації” (7 березня 1933 р.) писали: “Повідомляємо, що члени комуни дуже голодують, вже чотири дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо миколаївські організації звернути на це увагу та надати негайну допомогу” [269, с. 797]. Як повідомляв А. Добров, “у с. Вільшанка в березні 1933 р. почали з’являтися пухлі люди, почався мор. Люди похилого віку, відчуваючи прихід смерті, самі йшли на кладовище, де розміщувався будиночок, й десятками в ньому помирали. Вимирали цілі вулиці. Ховали людей у братських могилах, які були відкриті кілька днів, безперервно поповнюючись

померлими” [196, арк. 90–91]. Також він описував т.зв. “перукарів” – селян, які “чекаючи визрівання хлібів врожаю 1933 р., нишком виходили в поля, зрізали доспілі колоски, приносили їх додому, терли, варили та їли”. Таких “стригунів”, за даними А. Доброва, відловлювали та саджали до в’язниць на термін до трьох років [196, арк. 92].

Аналогічною була ситуація і на території Благоєвського району. 21 травня 1933 р. у с. Благоєво 16 жінок, які працювали у колгоспі для того, щоб рятувати свої родини від голоду, розібрали худобу з корівників [463, с. 80–81]. Загальна чисельність померлих від голоду за 1933 р. у с. Куяльник становила 20 осіб, Благоєвому – 32, Романівці – 107 [489, с. 787, 911, 923].

Навіть позбавлені реальної об’єктивності партійні звіти засвідчують, що на початок березня 1933 р. голод охопив як мінімум 40 із 45 сільських районів Дніпропетровщини, де на той час проживало 3,2 млн. осіб [461, с. 59]. Що ж до болгарських сіл, матеріали зведення інформаційного сектора інструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. “Про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки” повідомляли: у Дніпропетровській області чисельність голодуючих постійно зростає, найбільше – у Високопільському, Мелітопольському, Коларівському та Павлоградському районах [246, с. 387].

Політичне керівництво СРСР усіма методами прагнуло приховати від власної та світової громадськості масштаби голоду. Табу поширювалося навіть на вживання самого слова “голод” у документах партійних і державних органів, тим паче – у засобах масової інформації. Порушників заборони карали ув’язненням. Так, мешканку с. Тернівка Г. Стоєву засудили до ув’язнення у концтабір за “розповсюдження чуток про голод” [430, с. 103].

Необхідність налагодження обліку селян, які шукали порятунку від суцільної колективізації, насильницьких хлібозаготівель та Голодомору, як зазначала Т. Вронська, викликала до життя ідею паспортизації населення Радянського Союзу [369, с. 630]. 31 грудня 1932 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про встановлення єдиної паспортної системи по УСРР та обов’язкової прописки паспортів”, згідно якої було затверджено положення про паспорти з дорученням

міліції протягом десяти днів підготувати інструкцію по їх видачі. Наступним кроком у процесі паспортизації стала постанова РНК СРСР від 20 березня 1933 р., яка визначила УСРР як одну з перших у черзі на паспортизацію, яка повинна була завершитися до 1 жовтня 1933 р. Паспортна система запроваджувалася, зокрема, у населених пунктах, які були районними центрами, на всіх новобудовах, на транспорті і в радгоспах, а також в населених пунктах, де розміщувалися МТС. Закладені законом норми паспортизації дають зрозуміти, що цей процес не оминув і болгарські національні райони півдня України. Так, наприклад, Коларівським районним комітетом КП(б)У 23 травня 1933 р. була прийнята постанова "Про проведення паспортизації на території Коларівського району". Згідно цього документу, паспортизацію планувалося провести за кілька етапів, зокрема: з 15 червня до 8 липня 1933 р. – у с. Коларівка та існуючій там МТС; з 18 липня до 1 вересня 1933 р. – у Ботевому та МТС; з 1 по 17 вересня 1933 р. – у решті сіл та об'єктів району [136, арк. 17].

Для спрощення та прискорення процесу видачі паспортів директорів усіх МТС та радгоспу "Вільний" зобов'язали надати до сільрад району списки осіб, старших 16 років. У кожному населеному пункті, де планувалася видача паспортів, створювалися т.зв. "паспортні столи" з двох бригад (до кожної з них входило 20 осіб технічного персоналу та один представник від районного комітету партії) [135, арк. 43–44].

Отже, Голодомор, який охопив всю територію УСРР, не обираючи собі жертв за національною ознакою, став справжньою трагедією для всього населення України, незалежно від його етнічної приналежності. Загальна чисельність померлих від голоду становить за різними підрахунками від 4 до 6 млн. осіб, з яких 10% становили представники етнічних меншин [460]. Тотальна нестача або й повна відсутність в "офіційних" архівних документах відомостей про хід голоду в болгарському селі та демографічні втрати населення змушують дослідників переважно оперувати джерелами "усної історії" – свідченнями тих, хто вцілів. Втрати болгарського населення складають, за неповними даними, 7,7 тис. осіб (з них 7,5 тис. селян та 200 місцевих жителів) [438, с. 413]. Болгарський

Вільшанський район, згідно відомостей перепису населення 1937 р., увійшов до числа районів УРСР, які зазнали найбільших демографічних втрат у порівнянні з даними попереднього перепису 1926 р. – населення району зменшилося до 22,3 тис. осіб [450, с. 83].

Колективізація перетворилася на альфу й омегу селянської політики більшовиків у 1930–1932 рр. Починаючи з 1933 р., коли виснажені Голодомором селяни перестали чинити спротив владі і вже не становили небезпеки для радянської системи, кардинально змінилася й національна політика країни. Минулі поступки у національно-культурному будівництві тепер вже стояли на перешкоді зміцненню тоталітарної системи і гальмували централізацію держави та уніфікацію її соціокультурного життя [381, с. 217].

Постголодоморна економічна криза викликала прагнення сталінського керівництва якнайшвидше налагодити зв'язок між містом та селом. Скасування продрозверстки у січні 1933 р. та її заміна на продподаток позначили провал другого комуністичного штурму. Селяни отримали можливість вільно розпоряджатися надлишком виробленої продукції, при цьому зобов'язуючись виконувати чітко зафіксовані поставки. Як наголошує С. Кульчицький, відмова держави від продрозверстки дала позитивні наслідки для підвищення життєвого рівня колгоспного селянства [443, с. 185].

Матеріали статистичного довідника "Райони УСРР" (під редакцією О. Асаткіна) дають можливість оцінити наслідки суцільної колективізації в болгарському селі. Так, на території Коларівського району у 1935 р. було 36 колгоспів (6 271 господарство) та 3 МТС (Ботевська, Коларівська та Мюдівська), рівень колективізації становив 97,7% [237, с. 726]. На землях Благоєвського району господарювали 28 колгоспів (2 692 господарства) та Буялицька МТС, рівень колективізації району становив 95,9% [237, с. 838]. У Вільшанському районі діяли 59 колгоспів (5 067 господарств), Калмазівська та Юзефпільська МТС [196, арк. 89], рівень колективізації району сягав 91,7% [237, с. 912].

Менш вигідними були показники виконання хлібозаготівель: у Коларівському районі по Ботевській МТС – 60,9%, Коларівській МТС – 51,4%, Мюдівській МТС – 32,2% [139, арк. 40].

З матеріалів звіту Коларівського районного комітету КП(б)У за 1936 р. відомо, що посівна кампанія осені 1936 р. була запланована на 35 600 га, з яких 32 600 га припадало на озиму пшеницю і 3 000 га – на жито. Літня посуха суттєво підкорегувала плани: засіяно було відповідно 32 700 і 2 600 га площ [132, арк. 27]. У деяких колгоспах близько 25% озимих посівів було зіпсовано [132, арк. 28]. План осінньої оранки був виконаний на 90,3% (з запланованих 31 тис. га зораними були 28 005 га). Підвищена увага приділялася посівам та збору бавовни, врожай якої становив 17 100 ц (найвищий відсоток виконання плану зафіксований у Ботевській МТС (80%), найнижчий – Мюдівській МТС (51%)) [132, арк. 28].

Повільно відроджувалося тваринництво, що, однак, не впливало на рівень планів. У Коларівському районі річний показник був виконаний в середньому на 92% [132, арк. 30]. Удій молока з однієї корови становив 1 530 л на рік [132, арк. 29]. План здавання м’яса було виконано на 93,7% (здано 2 280 ц). Боржниками залишилися колгоспи “Схід соціалізму” (с. Манойлівка), “Хатаєвич” (с. Юр’ївка) та “Калінін” (с. Строганівка). Через повну загибель посівів соняшника у колгоспах “Комінтерн” та “Ленін” с. Преслав та “Серп і молот” с. Діанівка виконання річного плану становило 75% [132, арк. 32]. Загалом дохідна частина бюджету району була виконана на 81% (найбільша нестача стосувалася відрахувань по виплаті кредитів) [132, арк. 43]. Валовий прибуток колгоспів району зріс з 2 978 тис. у 1934 р. до 12 147 тис. у 1937 р. [147, арк. 2], середній прибуток одного колгоспу – з 519 до 1 954 руб. [132, арк. 114]. Валовий збір зерна становив 261 тис. ц у 1934 р. і 492 тис. ц у 1936 р. [132, арк. 115]. Позитивні зміни стосувалися технічного оснащення колгоспів: парк тракторів зріс з 216 до 327 одиниць, автомашин – з 33 до 79, комбайнів – з 55 до 113 [132, арк. 116]. Позитивна динаміка спостерігалися у збільшенні поголів’я овець (з 7 391 до 15 013), свиней (з 1 577 до 5 731) та великої рогатої худоби (з 5 810 до 9 961 шт.). Майже незмінною лишилась кількість коней – 3 312 у 1934 р. і 3 320 у 1936 р., що пояснювалося

високим рівнем їх щорічної загибелі [132, арк. 116]. У 1935 р. в Коларівському районі працювало 64 ферми з загальним поголів'ям худоби – 12,7 тис., у Благоєвському – 84 ферми з 13,6 тис. голів, Вільшанському – 117 ферм з 4,9 тис. голів [237, с. 726, 838, 912]. Недовиконання планів розвитку поголів'я коней регулярно фіксувалося у протоколах Коларівського районного комітету КП(б)У. Наприклад, 13 січня 1936 р. С. Цвятков наголошував на "необхідності укріплення кінних господарств з метою їх виходу на вищий щабель розвитку" [142, арк. 2]. Загальний удій з однієї корови збільшився з 1 191 л у 1934 р. до 1 665 л 1936 р., вихід шерсті з однієї вівці – з 3 до 4 кг, поросят з однієї свиноматки – з 6 до 8, ягнят зі 100 овець – з 126 до 130, телят на 100 корів – з 82 до 96, лошат на 100 кобил – з 30 до 60 [132, арк. 117]. Визнаним лідером серед вівчарських господарств був радгосп "Вільний", 16 тис. га земель якого розташовувалися на території Коларівського району [137, арк. 23].

Досить високими були показники розвитку овочівництва. Зокрема, найбільш врожайними були цибуля та капуста (3 441 ц та 2 100 ц, що в свою чергу становило 98 та 84% від плану 1936 р.). Значно гіршими були аналогічні показники збору огірків та помідорів (163 та 1 193 ц, що становило 33 та 20% від планових завдань відповідно) [132, арк. 129]. Перевиконання річних планів спостерігалося у виробництві шовковичних коконів – у 1936 р. їх виготовлено 13 тис. шт. (найбільш продуктивними виявилися господарства сс. Аннівки та Інзівки) [132, арк. 130]. Постачання шерсті сягало 21 тис. кг [132, арк. 132].

Урожайність зернових культур у порівнянні з показниками 1934 р. (3,7 ц з га) на 1937 р. зросла до 10,3 ц [132, арк. 7; 146, арк. 7].

Рівень виконання плану по соняшнику 1935 р. становив 102%, а вже наступного 1936 р. – лише 67%, бавовни – 109 та 192% відповідно [132, арк. 127]. Що стосується бавовни, то Коларівська МТС зібрала 1935 р. 2 267 ц бавовни, 1936 р. – 6 025 ц, Ботевська МТС – 7 809 ц та 12 554 ц, а Мюдівська МТС – 352 ц та 2 722 ц відповідно [132, арк. 128]. Зростання основних сільськогосподарських показників, здавалося, свідчило про виправданість суцільної колективізації. Однак, зважаючи на показники ефективності, єдиним позитивним наслідком примусової

колективізації став високий рівень керованості сільськогосподарським сектором. Втім, внаслідок хаотичності й непрофесійності управлінських рішень і він був знівельований.

1937 рік був позначений продовольчою та фуражною кризою в усіх без винятку колективних господарствах півдня України. Так, на території Благоєвського району з 28 болгарських колгоспів 11 скаржилися на брак продовольчої допомоги, а 17 – на фуражну. Подібна ситуація була і на території Вільшанського району – тут 8 колгоспів потребували продовольчої допомоги у 150 т [125, арк. 6–7]. Що стосується Коларівського району, то результати осінньої посівної кампанії 1937 р. демонструє таблиця [133, арк. 58]:

	Ботевська МТС		**Коларівська МТС**		**Мюдівська МТС**	
	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)
Жито	740	440	900	788	360	300
Озима пшениця	12 400	12 800	11 335	11 443	32 000	33 000

Хід весняної посівної кампанії 1938 р. відображають дані таблиці [133, арк. 60]:

	Ботевська МТС		**Коларівська МТС**		**Мюдівська МТС**	
	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)
Пшениця	487	453	480	480	335	315
Ячмінь	4 311	4 491	4 582	4 458	2 807	2 830
Овес	1 000	1 555	400	628	317	443
Загальний показник	95%		93,2%		90%	

План по бавовні був виконаний на 100% [133, арк. 61]. Та попри високі показники, у протоколах засідань Коларівського районного комітету КП(б)У за 1938 р. постійно відзначалися простої сільськогосподарської техніки, 20-відсоткове невиконання хлібозаготівель та збільшення непридатного для використання зерна у порівнянні з показниками минулих років [151, арк. 192, 194, 224, 226, 398–399].

Політика форсованої індустріалізації як одна зі складових “великого перелому” позначилася й на національних районах УСРР. На виконання директив секретаріату ВУЦВК Вища рада народного господарства розробила т.зв. “контрольні числа розвитку господарства національних районів”. Зокрема, планувалося максимально використовувати недефіцитну місцеву сировину та паливо, організувати в усіх районах виробництво будівельних матеріалів й традиційних промислів (килимарство, шовківництво, художню вишивку та виробництво меблів). Планувалося провести геологорозвідувальні роботи у Коларівському районі, на території якого знаходилися значні поклади залізної руди та природних горючих газів. Перший етап таких робіт був проведений в середині квітня 1931 р. За його результатами було накреслено налагодити водопостачання в районі, зокрема, у сс. Коларівка, Інзівка, Преслав та Данилівка [90, арк. 16–16зв.]. 1932 р. геологорозвідувальні роботи покладів граніту та залізної руди проводилися у с. Андрівка та на родовищі “Корсак Могила” (на їх організацію було витрачено 286 тис. руб. [89, арк. 24, 26]). Відомо, що вміст заліза у руді урочища “Корсак Могила” становив 60–69%, а запаси, за підрахунками спеціалістів, дорівнювали 40 млн. т [137, арк. 19]. Наступним етапом модернізації економіки болгарських національних господарств стало будівництво на території Коларівського району електростанції для вивчення режимів газів та встановлення їх максимального ефективного використання. З 1 жовтня 1930 р. Союзнафта розпочала роботи з дослідження покладів газу.

Чим далі більшу частку в структурі виробництва колгоспів болгарських районів займали технічні культури: кукурудза і соняшник. Стрімко розвивалися виноробна промисловість та виробництво олії з виноградних кісточок [90, арк. 90].

Найбільш затребуваним видом кустарної промисловості у болгарських національних районах був художній текстиль [78, арк. 17]. Щодо загального стану розвитку кустарної промисловості, то він мав такий вигляд [90, арк. 92]:

Район	Загальна кількість робітників (без врахування учнів та молодшого персоналу)	Вартість валової продукції (в тис. руб.)	Кількість капіталовкладень (в тис. руб.)
Коларівський	430	329	111,3
Вільшанський	540	189	36,3
Благоєвський	360	412	89

Узагальнені відомості про структуру виробництва у болгарських національних районах на 1931 р. викладені у таблиці:

Коларівський район [90, арк. 102]	
Загальна площа та населення	Територія – 1 454 км² Населення – 59,7 тис. осіб (болгар – 74,2%)
Природні ресурси	Залізна руда (родовище “Корсак Могила”), природні горючі гази та мінеральні джерела
Кустарна промисловість	Художня вишивка, ремонт сільськогосподарської техніки, виробництво цегли та черепиці, шовківництво
Сільське господарство	Садівництво, городництво, виноградарство, значні засіви соняшнику та бавовни
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	Дрібні млини та олійниці
Вільшанський район [90, арк. 103]	
Загальна площа та населення	Територія – 182 км² Населення – 12,3 тис. осіб (болгар – 64,6%)
Природні ресурси	Граніт високої якості та грейс
Кустарна промисловість	Килимарство, ремонт сільськогосподарської техніки, виробництво цегли та черепиці, лозоплетіння
Сільське господарство	Зерновий напрямок розвитку сільського господарства, садівництво, городництво та рибальство
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	Дрібні млини та переробка круп
Благоєвський район [90, арк. 104]	
Загальна площа та населення	Територія – 528 км² Населення – 15,9 тис. осіб (болгар – 66,6%)
Природні ресурси	Будівельний камінь, пісок, гравій, глина та черепашник
Кустарна промисловість	Бавовняна фабрика (на фінансування текстильного напряму на перший п’ятирічний план було виділено загалом 940 тис. руб. [83, арк. 71]), видобуток черепашнику, виробництво цегли та черепиці, килимарство
Сільське господарство	Поруч з зерновими культурами поширене садівництво, городництво, тваринництво та

	виноградарство. З технічних культур – льон та соя
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	4 млини та розробка промислового каменю

На жаль, жахлива колективізаційна епопея на довгі роки загальмувала амбітні плани індустріалізації болгарських національних районів.

Отже, реалізація загальнодержавного курсу суцільної колективізації – насильницьке утворення колгоспів, що позбавило селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та інвентарем й призвело до зростання різко негативних настроїв серед широких мас населення. Наслідком примусової суцільної колективізації став Голодомор 1932–1933 рр., від якого постраждало ледь не кожне болгарське селянське господарство.

4.2 Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар

У 30-і рр. болгарська етнічна меншина вступала з соціальним, політичним та духовним багажем, напрацьованим у попередні десятиліття. Звіт німецького консульства в Харкові від 6 листопада 1931 р., яке важко запідозрити в упередженості, містить такий запис щодо становища етнічних меншин: “в Україні становище національних меншин трохи краще, ніж в інших республіках Радянського Союзу. Тут існує 25 національних районів, з яких … три болгарських. У цих районах працюють національні адміністративні та судові органи, що певним чином сприяє розвитку меншин, їх культури, а саме створення нових національних форм, які за змістом свого загального розвитку сформували “національні підрозділи пролетарсько-більшовицького спрямування”” [278, s. 59].

Проте курс радянської влади на суцільну колективізацію сільського господарства визначив нові кроки в напрямі централізації управління та перебудови управлінського апарату на місцях. Це засвідчували підсумкові документи XVI всесоюзної партійної конференції (квітень 1929 р.) [235, с. 15]. У процесі колективізації саме сільський район став центральною ланкою

адміністративного управління, яка, в першу чергу, потребувала кадрового зміцнення. Й. Сталін торкнувся цієї проблеми у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI партійному з'їзду (червень–липень 1930 р.). Зокрема, він наголошував на необхідності скасування системи округ, які "перетворилися на зайву бюрократичну ланку між областю та районами, і переведенні окружних працівників для їх підсилення у районні організації" [327, с. 332]. 2 вересня 1930 р., коли на виконання постанови Президії ЦВК та РНК СРСР "Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління" ВУЦВК разом з РНК УСРР ліквідував округи, зафіксувавши, таким чином, перехід на двоступеневу систему центр → район [560, с. 43]. Від вересня 1930 р. в УСРР існувало 503 адміністративні одиниці – Молдавська АСРР, 18 міст центрального підпорядкування та 484 райони. 119 з них було визнано економічно маломіцними й ліквідовано протягом 1931 р. [352, с. 62].

Досить показовою щодо результатів адміністративної реформи для болгарських районів є думка А. Дівіджієва "про різке погіршення становища апарату до і після ліквідації округ, наприклад, до ліквідації загальна кількість працівників становила 107 осіб, з яких 85% були болгарами, після ж ліквідації цей показник знизився на третину". На його думку, розпочалася "денаціоналізація" [93, арк. 105]. Оцінюючи національну політику більшовицької партії початку 30-х рр., О. Майборода підкреслив, що "загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, незважаючи на місцеві потреби" [456, с. 358].

1930–1931 рр. перетворилися на час хаотичних, малоефективних змін, що поволі засвідчили свою неспроможність. Невдовзі радянські управлінці різко повернули кермо в протилежному напрямі. У лютому 1932 р. сесія ВУЦВК постановила утворити на території УСРР п'ять областей – Харківську, Київську, Вінницьку, Одеську та Дніпропетровську. До складу областей увійшли 16 міст, безпосередньо підпорядкованих областям та 431 район [352, с. 63]. Область стала вищою ланкою адміністративно-територіального поділу. Дещо згодом (цього ж року) було утворено Донецьку та Чернігівську області. Однак, у липні 1932 р.

керівництво УСРР визнало поспішність, з якою було проведено адміністративно-територіальні зміни. Вони утруднили динаміку проходження адміністративних рішень у районах.

Протягом наступних років відбулося поступове укрупнення районів. У 1937–1939 рр. були утворені нові області – Полтавська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська, Ворошиловградська, Сумська, Кіровоградська та Запорізька [560, с. 44].

Впродовж 1930–1935 рр. неодноразово зазнавали змін межі та розукрупнювалися національні райони. Нескінченні зміни кордонів районів, приєднання чи від'єднання населених пунктів стало дезорганізуючим фактором у функціонуванні національних територіальних одиниць. Так, Ботевський район був приєднаний до Коларівського [113, арк. 51; 119, арк. 43]. У доповідній записці Коларівського районного комітету КП(б)У зазначалося: "Наш район існує як самостійна адміністративна одиниця з 1925 р. В 1930 р. був приєднаний Ботевський район і, таким чином, з цього часу постав один Коларівський болгарський район з 30 сільрадами, з територією 143 700 га та населенням на 1 січня 1933 р. 48 580 осіб, з них 35 046 болгар" [136, арк. 18]. По основних кількісних показниках він наближався до районів звичайного типу. Тим часом у процесі об'єднання районів не були враховані пропозиції Коларівського районного комітету КП(б)У щодо включення кількох сіл Бердянського району до майбутньої адміністративно-територіальної одиниці. Внаслідок цього сс. Богородицьке та Ново-Олексіївка лишилися територіально оточеними болгарськими селами. Неодноразово порушувалося питання про перенесення районного центру з Коларівки до Ногайська (останнє знаходилося на відстані 18 км від Коларівки на узбережжі Азовського моря). Голова Коларівської сільради М. Стойнов аргументовував доцільність перенесення адміністративного центру тим, що "Коларівка для об'єднаного району абсолютно не пристосована, там всього 260 дворів, вона не спроможна розмістити усі адміністративні, кооперативні та господарські приміщення, також існує проблема з якісним водопостачанням. На вирішення цих питань необхідні величезні кошти у сумі 800 тис. руб., які навряд

чи будуть виділені” [136, арк. 17]. На жаль, вирішення таких проблем було не на часі.

В лютому 1932 р. в УСРР існувало 23 національні райони. У складі Одеської області перебував Благоєвський та Вільшанський, Дніпропетровської області – Коларівський райони, який у січні 1939 р. був переданий до новоутвореної Запорізької області [520, с. 75].

Адміністративні зміни початку 1930-х рр. позначилися на характері виборчих кампаній. Чергові вибори до болгарських сільрад (їх на той час було 47) у 1930–1931 рр. продемонстрували зростання явки виборців у порівнянні з минулими роками до 82,4% [97, арк. 57]. Найпоширенішими недоліками виборчої кампанії 1930 р. до болгарських сільрад були названі відсутність виборчих карток болгарською мовою [547, с. 286].

Позитивна динаміка спостерігалася у справі поновлення виборчих прав. Нові норми були закладені в інструкції ЦВК СРСР про вибори до рад у 1934–1935 рр. [249, с. 13]. На виконання цього нормативного акту сільські ради ухвалювали рішення про поновлення виборчих прав своїх мешканців. Питання “позбавленців” регулярно розглядалося під час засідань секретаріату та Президії ВУЦВК. Після “виховання” Голодомором явка виборців на пункти голосування залишалася незмінно високою. 1934 р. у Благоєвському районі вона досягла 91,1%, Вільшанському – 93,2% та Коларівському – 92% [547, с. 288].

Станом на 15 грудня 1935 р. площа Благоєвського району становила 509,1 км². У восьми сільрадах району (за відомостями на 1 січня 1933 р.) мешкали 14 988 осіб. Письменними були 72,4% чоловіків та 49,8% жінок. Болгарами за походженням було 66,7% людності району [552, с. 294].

Коларівський район був найбільшим серед болгарських районів за територією та кількістю населення. Площа району дорівнювала 1 454 км². У 1931 р. до його складу входили 30 з 45-ти болгарських національних сільрад УСРР. Найбільш густонаселеними були (за відомостями на 1931 р.) Ботевська (3 507 осіб), Преславська (3 078 осіб), Інзівська (2 965 осіб), Вячеславівська

(2 264 особи), Коларівська (2 129 осіб) та Петрівська (2 081 особа) сільради [552, с. 296].

В радянських статистичних довідниках не лишилося відомостей про чисельність населення болгарських районів зовсім не випадково. Разом із рештою селян Одещини болгари подолали найстрашніший в історії України голод із величезними втратами. Перші післяголодні роки були також доволі важкими. Це, однак, не заважало владі цинічно використовувати кожен більш-менш придатний інформаційний привід для уславлення радянської національної політики. Не стало винятком і святкування десятиріччя від дня заснування Коларівського національного болгарського району, яке відбувалося у вересні 1935 р. У процесі підготовки урочистостей була розгорнута широка масово-агітаційна робота [333, с. 47]. У Дніпропетровській області та безпосередньо у районі діяли спеціально створені комітети з проведення святкування. Згідно рішень республіканських органів влади, до ювілею було вирішено побудувати районну лікарню (на неї виділили 88 тис. руб.), відкриття якої багато років домагалося місцеве населення. Амбітні плани стосувалися модернізації водолікарень у с. Ботево (загальна сума вартості робіт з відкриття нових свердловин і будівництва газового заводу становила 120 тис. руб.) [120, арк. 10]. За рік до ювілею розпочалося будівництво електростанції, вартістю 160 тис. руб. (вона вступила до ладу у вересні 1936 р. [146, арк. 9]). Облвиконком виділив кошти на святкування в сумі 10 тис. руб. та на будівництво кінотеатру на території району [120, арк. 11].

Урочисті заходи відбувалися з 9 по 11 вересня 1935 р. В них узяло участь понад 600 представників з сільрад району, колгоспів та МТС [140, арк. 40]. На запрошення секретаря райпарткому С. Цвяткова на святкування прибув В. Коларов. 9 вересня у селах району відбулися урочисті пленуми сільрад, на яких заслуховувалася доповідь “10 років господарського, культурного та радянського будівництва Коларівського району”. 10 та 11 вересня були оголошені вихідними днями, під час яких відбувалися масові гуляння (“ігри, пісні, танці та інші розваги для народу” [140, арк. 41]).

Окремий план святкування стосувався “столиці” радянської Коларівщини. Тут 10 вересня о 12-й годині відбулися святкова демонстрація, мітинг та урочисте вручення премій передовикам праці. Зі святковою промовою виступив представник районного виконавчого комітету І. Богдан. О 14-й годині розпочалася районна олімпіада. Ввечері відбулося урочисте засідання президії обласного та районного виконавчих комітетів [140, арк. 41]. 11 вересня відкрилася сільськогосподарська виставка. Урядовими відзнаками з нагоди ювілею були нагороджені перший секретар райкому партії С. Цвятков, другий секретар А. Атачкін, начальник райвідділу НКВС А. Верхос та ін. [140, арк. 42].

Влада доклала чимало зусиль, аби створити ілюзію стабільності й необмежених перспектив розвитку національних адміністративно-територіальних одиниць, проводячи, з одного боку, масові радянські святкові заходи, з іншого, затискаючи чим далі більше українське суспільство в лещата боротьби з “буржуазним націоналізмом”.

Згортання коренізації загалом, болгаризації, зокрема, відбулося не менш стрімко, аніж її проголошення в 1923 р. За нормами Конституції СРСР 1936 р. національні райони та сільради втратили юридичні підстави для існування. Фінал болгаризації в УРСР відмежований постановами Одеського обласного комітету КП(б)У від 5 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу” та політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради”. 5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. Згідно документу, національні райони ліквідовувалися, а сільські ради, які входили до їх складу, перерозподілялися по інших територіальних одиницях. Намагання знищити з мапи України саму згадку про експеримент під назвою “коренізація” втілилося в протокольній постанові ЦК КП(б)У “Про порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших територіальних одиницях” 7 квітня 1939 р. [551, с. 217–218]. Згідно постанови ЦК КП(б)У від 5 березня 1939 р. на виконання рішення ЦК ВКП(б) (16 лютого 1939 р.) були

ліквідовані “як штучно створені Коларівський район Запорізької області та Благоєвський район Одеської області” [103, арк. 18; 104, арк. 18]. У майбутньому болгарські сільради були розпорошені по районах УРСР таким чином [104, арк. 21–22]:

Назва ліквідованого району	**Назви сільрад, які входили до складу ліквідованого району**	**Назви районів, до складу яких переходили ліквідовані сільради**
Коларівський район	Ботевська, Строганівська, Райнівська, Богданівська, Степанівська, Орлівська	Приазовський
	Богородицька, Зеленівська, Минайлівська, Нельгівська, Петрівська, Юріївська, Тарасівська	Андріївський
	Аннівська, Миколаївська, Прудентівська	Ново-Василівський
	Усі інші	Приморський
Благоєвський район	Свердловська	Комінтернівський
	Усі інші	Янівський

Невдовзі переважна частка їх втратять свої історичні назви на користь уніфікованих радянських. Втім не лише перейменування та зміна адміністративного підпорядкування обумовлювали життя мешканців колишніх болгарських національних районів: під вивіскою чергової адміністративно-територіальної реформи маскувався тотальний погром, болгарська спецоперація задовго до формальної ліквідації національних районів поставила крапку в історії болгаризації.

Під час ліквідації системи національного районування простежувалися певні особливості, а саме – прагнення розпорошити етнічні меншини серед українського або російського населення. Звертає на себе увагу той факт, що формування нових районів відбувалося таким чином, щоб у складі їх населення певна національна група становила якщо не меншість, то принаймні не становила помітної демографічної групи. За таким принципом, наприклад, розформовувався Благоєвський район.

За дещо іншим сценарієм відбувалися трансформації Вільшанського болгарського національного району. 17 лютого 1935 р., відповідно до постанови

ВУЦВК “Про склад нових адміністративних районів Одеської області” до нього були приєднані сс. Добрянка, Осички, Куца Балка, Катеринка, Сухий Ташлик, Юзефпіль, Березова Балка, Дорожинка, Овсяники, Казимирівка та Юзефпільська залізнична станція Первомайського району, с. Тарасівка Добровеличківського району та с. Бузниковате Голованіського району [196, арк. 125]. Внаслідок укрупнення питома вага болгарського населення у загальній масі мешканців району зменшилася з 64,6% до 27% [196, арк. 11]. Вільшанський район втратив статус національного і став звичайною адміністративно-територіальною одиницею Одеської області. У її складі район перебував до 17 лютого 1954 р. Згідно указу Президії Верховної Ради УРСР Вільшанський район тоді був підпорядкований Кіровоградській області, де перебуває й донині [196, арк. 125].

Отже, хронічні зміни адміністративно-територіальної карти України стали органічною складовою докорінного переформатування засад існування селянства України загалом, його етнічних сегментів зокрема. Розпочавшись в часи здійснення суцільної колективізації, коли національні райони були не безпроблемними, але в цілому цілком життєздатними адміністративно-територіальними організмами, реформування завершилося наприкінці 1930-х рр. ліквідацією національних адміністративно-територіальних одиниць як таких. На той час Україна була вже іншою, аніж упродовж 1920-х рр. Коренізація була знищена не лише організаційно та ідейно. Вона була дискредитована і піддана негласному табу. Безперервні “перекроювання” територій і спричинене ними розмивання адміністративного апарату призвели до дезорганізації й тотального безладу у системі місцевого управління, негативно вплинули на національну та регіональну самосвідомість населення. Фактичне згортання національного адміністративно-територіального будівництва стало завершальним акордом в утвердженні централізаторського курсу Кремля.

4.3 Ідеологізація культурного життя

У 1930-х рр. у культурно-освітній сфері життя українських болгар з'явилися нові загрозливі тенденції. На думку Н. Мельник, вони були пов'язані, насамперед, з наростанням суперечностей між задекларованими більшовиками принципами коренізації та політичною практикою правлячої партії [465]. Акценти поступово почали зміщуватися в сторону згортання масштабних проектів, які торкалися освітньої, літературно-мистецької, театральної сфер. Наростали симптоми політичних переслідувань, що передусім розвивалося в контексті боротьби з "буржуазним націоналізмом". Разом з тим, попереднє десятиліття (1923–1933 рр.), протягом якого болгарська етнічна меншина розвивалася в умовах т.зв. "національного відродження", залишило досить помітний слід. Політика коренізації об'єктивно приносила позитивні результати в усіх сферах життя компактних етнічних груп. Так, на початку 1932 р. 80% працівників радянських органів влади володіли болгарською мовою, сільрад – 95%, органів міліції – 63%, суду – 98% [97, арк. 57]. Певні досягнення відзначалися в освітній сфері: кількість шкіл зросла до 61 (найнижчим показник був у Вільшанському районі), закладів політосвіти – до 56. Майже повністю була вирішена проблема охоплення дітей навчальними закладами. Позитивна динаміка спостерігалася у зростанні кількості видавничої продукції болгарською мовою – з 271 друк. арк. у 1931 р. до 724 у 1932 р. Одна республіканська та три районні газети виходили загальним накладом у 23 тис. прим. (з 30 республіканських та 382 регіональних газет [526, с. 207]), два дитячих журнали – тиражем у 7 тис. прим. [97, арк. 57].

Відзначаючи позитивні зміни, не можна не помітити недоліків та прорахунків, які чимдалі більше увиразнювалися. Так, під час проведення 18 травня 1931 р. наради з культроботи серед етнічних меншин при ЦК КП(б)У головуючий О. Карпенко наголосив, що "проблема нестачі вчителів повинна бути вирішеною для того, щоб задовольнити повністю мережу національних шкіл… Ми розгорнули роботу не лише в напрямі підготовки вчительських педагогічних кадрів. Існують дві інші ділянки – промислова і сільськогосподарська" [114, арк. 1–2].

Інспектор з просвіти П. Гольштейн зосередився на недостатньому розвитку культурно-масових закладів серед етнічних меншин – сільбудів, хат-читалень та нацклубів. Доволі емоційно учасники наради обговорювали питання антирелігійної роботи серед національних меншин. Доповідач А. Приймак за негативний приклад навів німецький Молочанський район, у якому “не було районної ради безбожників. У цьому районі зовсім не проводиться антирелігійна робота, ми спостерігаємо нахабне ставлення партійних, радянських та комсомольських організацій до цієї роботи”. Далі він звертав увагу на болгарський Благоєвський район: “перебуваючи тут з інспекцією, я наголошував, що необхідно в план роботи обов’язково включити антирелігійну. На що отримав відповідь партійця – антирелігійну роботу вони не проводитимуть, адже в цьому немає потреби взагалі. У районах немає антирелігійної літератури і газет. І взагалі якщо в німецьких районах справи з цим незавидні, то в болгарських та єврейських ще гірші” [114, арк. 24].

Негативних рис набувало виконання плану з ліквідації неписьменності. Зокрема, О. Карпенко наголосив, що “виконання плану ліквідації в цілому так і по лінії нацменшостей перебуває під загрозою зриву. В цілому по Україні план виконаний на 72%, серед нацменшин – на 41%” [114, арк. 76]. Що стосувалося болгарських національних районів, то він зупинився на Вільшанському, де план лікнепу був виконаний на 50% [114, арк. 77].

Незважаючи на проведений владою комплекс заходів, остаточну крапку в ліквідації неписьменності серед болгарської меншини досягти не вдалося й на початку 30-х рр. Такий висновок можна зробити на підставі доповідної записки заступника голови товариства “Геть неписьменність!” П. Паршина до Президії ВУЦВК (від 25 жовтня 1933 р.), у якій наголошувалося: “Одеська область охоплена навчанням, але третина населення лишилась неписьменною”. Далі він просив зобов’язати обласні, міські та районні виконкоми налагодити систематичний контроль за місцевими організаціями лікнепу [114, арк. 80]. Аналогічною ситуація була і в Коларівському районі – тут, згідно звіту районного інспектора освіти М. Конєва, в 1934 р. було неписьменних 1 834, 1935 р. – 1 735,

1936 р. – 1 321 осіб. Відвідуваність 24 закладів лікнепу була досить низькою. Особливо це стосувалося сс. Діанівка, Вячеславівка та Орлівка [132, арк. 120– 121].

На хронічну виразку культосвітньої роботи перетворювалася кадрова проблема. Особливо це стосувалося забезпечення сільської місцевості лікарями, вчителями, агрономами, агротехніками та ветеринарами [97, арк. 58]. Спостерігалися виразні регіональні диспропорції. Повільними темпами політика коренізації просувалася у Вільшанському районі, де, по суті, не відбувся перехід масової, організаційної роботи та діловодства на болгарську мову. У Вільшанці більшість керівного персоналу взагалі не володіла болгарською мовою. Занизьким був показник обслуговування болгарською мовою тих сіл, які перебували поза межами національних районів. Залишалось невирішеним питання достатнього забезпечення національних шкіл педагогічним персоналом, приладдям та наочними матеріалами. Аналогічною ситуація була і серед закладів політичної просвіти.

На початку 30-х рр. зберігалася позитивна динаміка збільшення мережі болгарських навчальних закладів. У 61 болгарській школі I концентру навчалося 7 717 учнів, 12 школах II концентру – 741 учень [114, арк. 75]. Викладання у 84% шкіл відбувалося болгарською мовою [95, арк. 3]. Найбільш проблемна ситуація з відкриттям болгарських шкіл склалася у Вільшанському районі. Тут на початку 30-х рр. було відкрито лише 10 чотирирічок, 2 семирічки та 9 хат-читалень [41, арк. 49], у деяких селах шкіл не було взагалі [114, арк. 127]. На території Одеської округи лише 74% болгарських дітей відвідували школи [221, арк. 1]. Катастрофічно не вистачало вчителів. Так, на кінець жовтня 1932 р. у Благоєвському районі за потреби 45 вчителів працювало 40, у Вільшанському – з 20 було 14 [95, арк. 4].

Не менш характерна картина спостерігалася й в інших болгарських селах. Так, у 1935 р. на території Коларівського району діяли 33 школи, у яких навчалося 8 206 учнів, по одному технікуму та агрошколі, 27 дитячих садків та по 22 бібліотеки (більшість з них розміщувалися у приміщеннях колгоспів [43, арк. 9]) й клуби [237, с. 727]; у Благоєвському районі – 25 шкіл з

2 862 учнями, 11 бібліотек та 15 клубів [237, с. 839]. Культосвітня мережа Вільшанського району була представлена 32 школами з 4 931 учнем, 23 бібліотеками та 10 клубами [237, с. 913]. У 1936 р. кількість шкіл Коларівського району зменшилася до 28, у них навчалося 8 075 учнів, з якими працювало 308 вчителів [132, арк. 45–46]. Успішність учнів сягала 89%. Що стосується забезпеченості навчальною літературою, то учні 1–7 класів були повністю забезпечені необхідними учбовими матеріалами, а 8–10 – лише на 15%, що пояснюється відсутністю навчальних посібників болгарською мовою [132, арк. 46]. Укомплектування шкіл вчителями у середньому по району становило 86%. Фінансування на одного учня початкової школи зросло з 59 руб. на рік в 1934 р. до 98 руб. у 1937 р., неповної середньої школи – з 165 до 250, середньої – з 238 до 299 відповідно [132, арк. 114].

Хронічною проблемою, яка не вирішувалася впродовж усієї історії болгаризації в Україні залишався низький рівень кваліфікації вчителів національних шкіл. Низька кваліфікаційна підготовка педагогічного персоналу негативно впливала на освітній рівень школярів. На території Благоєвського району в середині 30-х рр. лише 40% вчителів мали педагогічну освіту, а під час написання контрольного диктанту, який проводився інспекцією обласного комітету освіти восени 1935 р., більшість вчителів-філологів на одній сторінці допустили близько 40 помилок [545, с. 270]. Під час проведення аналогічної атестації серед вчителів Коларівського району (за освітою більшість вчителів мали повну середню освіту і лише 10% – вищу [132, арк. 112]) у вересні 1936 р. виявилося, що “педагогічна підготовка більшості вчителів є заслабкою, а деякі директори шкіл взагалі далекі від розуміння своїх службових обов’язків” [146, арк. 42–43]. Хронічний кадровий голод шкіл посилювався нераціональним розподілом випускників Преславського технікуму. Замість того, щоб компенсувати нестачу працівників у болгарських районах, їх працевлаштовували поза їх межами.

Більшість учнів Преславської агрошколи на початку 30-х рр. представляли Коларівський район. В агрошколі так само спостерігалася нестача педагогічного персоналу, поширеним було сумісництво [134, арк. 13]. Катастрофічно бракувало

навчальних посібників, кабінетів, лабораторій, гуртожитків для вчителів та студентів. На кілька років внаслідок недофінансування розтяглося будівництво спеціальних приміщень – амбарів та корівників. Натомість площа сільськогосподарських угідь у порівнянні з попереднім періодом була збільшена зі 100 до 200 га [136, арк. 6].

Суттєві проблеми супроводжували життєдіяльність Преславського педагогічного технікуму. Під час обстеження у березні 1931 р. комісія виявила тут низку недоліків. Зокрема, наголошувалося на незадовільному санітарному стані приміщень (як навчальних, так і студентських гуртожитків), нестачі навчальної літератури в бібліотеці, несвоєчасній виплаті стипендій (інколи затримки сягали кількох місяців), погіршенні дисципліни серед студентської маси та поширені відрахувань через пиятику [234, арк. 22–23]. З матеріалів засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У від 13 серпня 1933 р. відомо, що у 1931 р. в технікумі навчалося 320 студентів, у 1932 р. – 382 [135, арк. 309]. Доповідаючи про стан технікуму, інспектор з просвіти району П. Мінев відзначив 20% недовиконання навчального плану, брак кваліфікованих педагогічних кадрів, відсутність зручних приміщень для проживання студентів та “загрозливу тенденцію зменшення з кожним роком бажаючих вступати до технікуму” [135, арк. 310]. Звітна доповідь директора технікуму З. Дімітрова за 1932/1933 навч. р. лише деталізувала коло проблем, у якій навчалося 264 студенти та викладали 11 педагогів: усі сім приміщень, відведених технікуму під гуртожитки, через відсутність гарячого водопостачання та опалення, були непридатні для використання [42, арк. 5, 7]. Під час проведення наступної інспекції технікуму у листопаді 1935 р. комісія зафіксувала аналогічний набір проблем, що свідчило – єдиний в масштабах України навчальний заклад, від якого безпосередньо залежали темпи та якість болгаризації шкільної освіти, існує в умовах хронічної кризи і неспроможний відповідати рівню завдань, що ставила перед ним влада [141, арк. 100–101].

Система дошкільної освіти функціонувала лише в Коларівському районі, більшість з садочків діяла при місцевих колгоспах. У 1936 р. їх кількість

збільшилася до 41 з 1 264 дітлахами [132, арк. 49]. Для забезпечення підготовки вихователів організовувалися спеціальні курси дошкільних робітників. Серед негативних факторів можна говорити про недостатнє фінансування (особливо це стосувалося харчування дітей), брак інвентарю й пристосованих приміщень [144, арк. 61–68]. На початку 30-х рр. при кожному з дитячих садочків була впроваджена система літнього оздоровлення вихованців. Фінансування цієї програми відбувалося за рахунок відрахування коштів колгоспів, при яких був відкритий дитячий садочок, до спеціального фонду "На літнє оздоровлення" [146, арк. 27]. В середньому за сезон у цій програмі брали участь 13 700 дітей [146, арк. 30].

Культурно-освітня робота у середовищі болгар, які проживали у сільській місцевості, проводилася у мережі сільбудів та хат-читалень, але на низькому рівні. На це вказують, зокрема, матеріали обстеження політосвітніх установ Благоєвського району, яке проводилося у травні 1931 р. членом ЦКНМ А. Дівіджієвим. Він зазначав, що "хати-читальні працюють слабко і керівництво у них майже відсутнє", наголошуючи між іншим на незадовільному матеріальному становищі працівників ("крім мізерних сум місцевих бюджетів ніхто коштів більше не виділяє") та низькому технічному стані приміщень цих закладів [92, арк. 73–73зв.]. Невтішні висновки стосувалися стану справ у бібліотеках Благоєвського району – "бібліотечний фонд району становить лише 6 тис. книг. Є пересувні бібліотеки для обслуговування хат-читалень. Болгарська література складає мізерні 7%, взагалі відсутня художня література болгарською мовою. Основна маса селянства бібліотеками не користується" [92, арк. 74]. Нестача літератури спостерігалася і у бібліотеках Коларівського району. У 1933 р. книжковий фонд тут становив 12 300 одиниць (в середньому – одна книга на чотирьох читачів) [137, арк. 24]. Позитивних змін у цьому питанні не спостерігалося і пізніше. Зокрема, у звіті інспектора з освіти Коларівського району О. Черванського за 1935–1937 рр. зазначалося, що "бібліотеки району знаходяться у незадовільному стані. У 27 відкритих бібліотеках району є 21 тис. книг, що є вкрай недостатнім. Дуже мало художньої літератури, не вистачає творів Сталіна та Леніна. Особливо заслуговує на увагу недостатня кваліфікація працівників

бібліотек та постійний брак коштів – з виділених 17 тис. руб. у 1937 році центральна районна бібліотека не отримала ані копійки” [150, арк. 22].

Попри відсутність виразних позитивних змін, система культурно-просвітніх закладів перебувала під неухильним контролем влади. Для активізації їх діяльності у березні–травні 1931 р. був проведений Всесоюзний огляд, метою якого стало “забезпечення розгортання колективізації та індустріалізації” [499, с. 127]. В контексті підготовки до огляду в болгарських національних районах відбулися чергові перевірки діяльності клубів, сільбудів, хат-читалень та бібліотек [96, арк. 46].

Чільне місце в низці заходів, що унаочнювали національну політику більшовиків, посідало видання літератури мовами етнічних меншин. Перед Центрвидавом було поставлене завдання збільшити обсяги видавництва нацменмовами. При РНК УСРР 1931 р. у Харкові було створене Українське державне видавництво національних меншостей, яке 1934 р. переїхало до Києва [406, с. 45]. З 1932 р. у структурі видавництва почав працювати болгарський сектор. Завдяки активній діяльності Г. Бакалова, М. Державіна, А. Кеткова та Ц. Ташевої, які були редакторами та упорядниками, вперше в Україні болгарською мовою побачили світ твори І. Вазова, А. Константинова, А. Страшимирова, Л. Стоянова, Х. Ботева, М. Марчевського та ін. У Харкові була створена болгарська секція радянських письменників. Реалізовувалися й інші програми. Так, у квітні 1930 р. Г. Бакалов взяв участь в обговоренні проекту реформи болгарського правопису, запропонованого Наркомосом з метою наближення болгарської мови, як зазначалося у документах, до потреб соціалістичного будівництва в СРСР [118, арк. 11]. Попри те, що існували цілком об’єктивні причини, обумовлені поширенням різноманітних діалектів, які продовжували зберігалися в усній мові болгар ще з часів їх переселення на територію півдня України, після проведення підготовчої роботи реформування було завершене у червні 1933 р.

На початку 30-х рр. спостерігалося збільшення кількості друкованої літератури Центрвидаву, виданої мовами етнічних меншин загалом і болгарської

зокрема. Так, за 1930 р. болгарською мовою було видано літератури загальним обсягом 238,5 друк. арк. (найбільше – навчального та масового характеру) [94, арк. 36]. Загальна вартість реалізованої впродовж 1930 р. літератури болгарською мовою складала 77,6 тис. руб. (для порівняння: єврейською – 349 тис. руб., німецькою – 278,6 тис. руб.). Вже наступного 1931 р. загальний обсяг літератури, виданої болгарською мовою, складав 608 друк. арк. [91, арк. 3; 94, арк. 65]. В основному це була навчальна, шкільна та художня література, а також книги комсомольського спрямування, значно менше була представлена науково-популярна та сільськогосподарська література [94, арк. 93]. До початку проведення посівної кампанії 1930/1931 рр. болгарська філія Центрвидаву видала спеціальну брошуру накладом у 30 тис. прим. [94, арк. 43]. Протягом 1931–1932 рр. болгарські школи одержали масово-політичну літературу (чотири назви), антирелігійну (дві), військову та музичну (по одній назві) [116, арк. 21].

З метою централізації розповсюдження літератури мовами етнічних меншин на місцях Центрвидав організував курси, які періодично збиралися у Харкові, Києві та Одесі. Окремим напрямом діяльності Центрвидаву став друк технічної літератури, зокрема, з тих галузей виробництва, які були розповсюджені серед певних етнічних груп [86, арк. 18]. Невирішеним залишалося питання зниження вартості навчальної літератури національними мовами. Наприклад, підручник з математики українською мовою у 1934 р. коштував 35 коп., болгарською – 75 коп. [121, арк. 15–16].

Центральне місце в популяризації заходів радянської влади та пропаганді більшовицької ідеології відігравали радянські мас-медіа. Організація роботи газет та журналів, їх поширення та тиражування традиційно перебувало під контролем партійних і радянських органів. У 1930 р. загальний наклад газет та журналів, виданих болгарською мовою, складав 16,7 тис. прим. (у 1927 р. – 7,4 тис.) [94, арк. 38]. Центрвидав у цей час видавав болгарською мовою газету “Коллективист” (“Колективіст”) (до 1930 р. “Радянське село”), яка виходила сім разів на місяць (кількість сільських кореспондентів сягала 600 осіб [124,

арк. 68]) та дитячий журнал “Будь напоготові” (періодичністю два рази на місяць). В часи суцільної колективізації почав виходити сільськогосподарський журнал “Агротехник” (“Агротехнік”) болгарською мовою і три районні газети (у Коларівському районі – “Колективно поле” (“Колективне поле”), Благоєвському – “Комунар” (“Комунар”) і Вільшанському – “Колхозен труд” (“Колгоспна праця”) [196, арк. 51]). На особливому місці серед районних газет перебувало видання “Колективне поле” Коларівського району. У газети був значно вищий тираж та періодичність виходу у порівнянні з іншими болгарськими районними газетами (15 разів на місяць та наклад 3 250 прим.), головним редактором був М. Куцарський [134, арк. 108].

Під час проведення інспекції завідуючим культпропу Коларівського району О. Неновим 10 лютого 1931 р. редакції та типографії газети “Колективне поле” було відзначено, що через брак штатного персоналу як в редакції, так і в типографії запланований вихід двох номерів на п’ять днів виявився неможливим. Суттєво довелося зменшити й наклад – 3 250 прим. замість 7 000 запланованих [134, арк. 51]. Інспектор рекомендував доукомплектувати штати, збільшити тираж газети, зміцнити мережу сільських кореспондентів, покращити висвітлення партійно-радянських заходів та вирішити суперечності, які існували на його думку між редакціями центральної та районної газет [134, арк. 53–54]. У тому ж році на ремонт типографії газети “Колективного поля” було виділено 5 тис. руб. [134, арк. 58]. Вже 1936 р. газета виходила 15 разів на місяць [132, арк. 52].

Тираж газети “Колективіст” зріс у травні 1931 р. у порівнянні з минулими роками до 8,5 тис. прим. Цей показник можна пояснити фактом організації у структурі Центрвидаву бази з 12 інструкторів-розповсюджувачів періодики мовами етнічних меншин, які повністю охопили процес поширення на місцях видавничої продукції [94, арк. 39]. У наступних роках тираж газети зростав максимально до 9,5 тис. прим., з яких 3,5 тис. розповсюджувалися у Коларівському районі, 1,5 тис. – у Благоєвському і 4,5 тис. – у Вільшанському [124, арк. 69].

Докорінні зміни початку 1930-х рр. не оминули й театральної сфери. На національні театри покладалися завдання популяризації ідей колективізації та індустріалізації в середовищі нацменшин. Національні трупи в цей час були не так мистецькими колективами, як інструментами дієвої агітації та пропаганди. Зважаючи на це, Наркомос виступив ініціатором створення 20 травня 1934 р. у Одесі другого болгарського театру – Болгарського колгоспного театру-студії ім. Георгія Димитрова [122, арк. 65]. Репертуар театру складали вистави-твори болгарської класики – п'єси П. Яворова "Біля підніжжя Вітоші" та І. Вазова "Хишове". Театр ставив також перекладені твори болгарською мовою – п'єси О. Корнійчука "Загибель ескадри", О. Пушкіна "Цигани" та М. Гоголя "Ревізор" [531, с. 469].

У деяких болгарських селах, наприклад, у Коларівці, Біляєвці, Благоєво, Яннівці були відкриті кінотеатри. Щоправда, через постійний брак фінансування та нестачу належних приміщень в їх роботі виникали постійні перебої [123, арк. 21]. Зокрема, у протоколі засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У від 6 березня 1935 р. зазначалося, що "кінотеатрам не вистачає штатів працівників та необхідного інвентарю (столів, стільців, стійок). Недостатньо обладнані сцени та артистичні кімнати, деякі плівки повністю пошкоджені та непридатні для показів" [138, арк. 9–10]. Попри складнощі у мережі болгарських кінотеатрів відбувалося 1 100 кіносеансів на рік (демонструвалися переважно звукові, "німі" та дитячі картини), які відвідали 166 тис. глядачів [143, арк. 27]. У грудні 1935 р. у с. Ботево був проведений фестиваль кіномистецтва [141, арк. 95]. Поволі і в болгарському селі кіно перетворилося на улюблений вид масового мистецтва, а кіносеанси – на звичну окрасу буденного життя. Найбільший кінотеатр району в с. Коларівка за 1936 р. показав 29 картин, сеанси яких відвідали 6 089 глядачів [132, арк. 50]. При кінотеатрі працювали три гуртки – художній, драматичний та музичний. Незважаючи на те, що кінотеатр фактично дублював клуб, інспектор О. Мінєв у грудні 1936 р. наголошував, що "центральний кінотеатр знаходиться у вкрай незадовільному стані, по суті, він навіть недобудований" [132, арк. 51].

Не обійшла болгарське населення у 30-х рр. антирелігійна політика влади, яка супроводжувалася репресіями серед духовенства та закриттям церков з наступним переоблаштуванням їх на клуби та технічні приміщення. Так, 1935 р. була “перекваліфікована” під клуб одна з найбільших болгарських церков у с. Вільшанка. Приміщення церкви було поділено на дві частини – під гральну кімнату та гримувальню [196, арк. 15–16]. Журнал “Безбожник” видавав спеціальні додатки болгарською мовою, в усіх болгарських національних районах працювали т.зв. “антирелігійні курси” [260, с. 297]. Під час проведення засідання Коларівського районного комітету КП(б)У 24 квітня 1935 р. С. Цвятков наголосив на тому, що “останнім часом антирелігійна робота в районі значно послабилася” [141, арк. 100]. На його переконання було “необхідно розгорнути значно ширшу пропаганду, залучити більшу кількість вчителів та лікарів, поширити систему клубів, кутків, хат-читалень, посилити антирелігійну пропаганду на сторінках болгарських районних газет та збільшити поширення серед населення антирелігійної літератури, журналів, газет тощо” [141, арк. 102].

23 травня 1937 р. під час засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У М. Куцарський говорив, що “антирелігійне питання є найбільш відсталим у нашому районі. “Союз безбожників” припинив свою діяльність, а релігійники, навпаки, активізувалися” [149, арк. 25]. Доповідач рекомендував терміново відновити роботу “Союзу безбожників”, посиливши контроль над прийняттям до його складу нових членів, зобов’язати редакцію газети “Колективне поле” систематично розміщувати антирелігійні матеріали, у селах збільшити кількість антирелігійних кутків та літератури відповідного змісту, а приміщення вже закритих церков використовувати “як завгодно, але знищивши при цьому мізерні згадки про їх існування” [149, арк. 27].

Останній акорд антирелігійного погрому відбувся в контексті проголошеної у вересні 1937 р. спеціальним рішенням ЦК ВКП(б) “безбожницької п’ятирічки”, впродовж якої в СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії. Посилений план антирелігійних заходів призвів до закриття 70 православних єпархій, арештів 40 ієреїв та ліквідації 95% православних церков [546, с. 114–127].

Загальні принципи культурно-освітньої роботи в середовищі етнічних меншин дотримувалися владою до початку 30-х рр. Після переломного 1933 р. розпочалося згортання політики коренізації. Величезну роль у формалізації коренізації, що відбувалася в контексті боротьби з “буржуазним націоналізмом”, відігравали не тільки певні рішення партійних та державних органів, але й виступи, статті та брошури представників української влади. Зокрема, нарком освіти УСРР В. Затонський в роботі “Національно-культурне будівництво та боротьба проти націоналізму” (Харків, 1934 р.) наголошував на тому, що “боротьба проти націоналізму означає не послаблення більшовицької українізації, а навпаки, подальше посилення будівництва української соціалістичної культури, а також культури національних меншин” [294, с. 43].

Втім, заспокійливі розмови про незмінність курсу національної політики різко дисонували з реаліями життя. Упродовж 1933–1937 рр., згідно підрахунків Б. Чирка, владні структури ухвалили понад 30 “заборонних постанов”, в основному репресивного спрямування щодо етнічних груп УСРР, у т.ч. болгар [540, с. 131]. Однак, і в практичній площині політика коренізації гальмувала чимдалі відчутніше. Наприкінці 1935 р. відбувся перехід на українську мову видання газети Вільшанського району “Колгоспна праця”. Відомо, що до окупації району німецькими військами 1 серпня 1941 р., ця газета виходила в такому форматі [196, арк. 51]. 1936 р. було закрито центральну болгарську газету “Колективіст” [124, арк. 70]. Дещо пізніше (у 1938 р.) подібна доля спіткала й інші районні болгарські газети. Так, у жовтні 1938 р. Коларівським районним комітетом КП(б)У було прийнято рішення про реорганізацію газети “Колективне поле” та перехід її на російську мову видання [151, арк. 77].

10 квітня 1938 р. постановою ЦК КП(б)У усі національні навчальні заклади (зокрема, болгарські) було реорганізовано в російські або українські [260, с. 252–256]. 7 липня цього ж року після проведення XIV з’їзду КП(б)У політбюро прийняло постанову “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УРСР”. Документ передбачав реорганізацію

в радянські школи звичайного типу усіх національних німецьких, польських, чеських, шведських та усіх шкіл інших національностей та технікумів, а також ліквідацію особливих національних відділів, відділень і класів при звичайних школах, технікумах та вищих навчальних закладах [101, арк. 2; 102, арк. 19]. У документах за допомогою понять “шкідництво”, “ворог народу”, “буржуазно-націоналістичний вплив” тощо були зроблені смислові наголоси, завдяки яким нацмензаклади називалися невідповідними завданням часу, а винними у їхньому становищі оголошувалися ентузіасти коренізації. Промовистою є доповідна записка відповідального інструктора Одеського обласного комітету О. Марченка (14 січня 1938 р.) секретареві обласного комітету Р. Кондратову, у якій зазначалося: “шкідництво у галузі народної освіти знайшло величезний прояв у штучному насадженні в області великої кількості національних шкіл, спрямованих на відрив дітей від радянської дійсності, від комуністичного виховання, на перетворення національних шкіл в базу для буржуазно-націоналістичного і антирадянського впливу на дітей” [545, с. 287].

Реорганізації зазнали усі 66 шкіл з болгарською мовою викладання [464, с. 283]. Відповідно реорганізовані були і т.зв. “змішані” школи, з них: 7 російсько-болгарських та 5 українсько-болгарських [260, с. 254–255]. Причому цей процес відбувався навіть без мінімального врахування інтересів чи побажань населення, роз’яснювальної роботи серед учнів та батьків, без матеріального та методичного забезпечення.

На виконання названих постанов ліквідовувалися усі вищі учбові заклади та відділи при них, спеціалізовані школи, де навчалися представники болгарської етнічної меншини. Болгарські Преславський педагогічний технікум та агрошкола ще у 1936 р. були закриті та реорганізовані у десятирічні школи звичайного загальноосвітнього профілю, бібліотеки навчальних закладів повністю винищувалися, а студенти II та III курсів були автоматично переведені до 9 та 10 класів новоутворених шкіл [147, арк. 33]. 19 червня 1937 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про ліквідацію болгарського та молдавського відділів при Одеській театральній школі [105, арк. 135].

Досвід і результати реорганізації національних навчальних закладів обговорювалися на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.), під час проведення якого М. Хрущов наголосив, що "у більшості випадків під виглядом національних шкіл вороги створили кубла для проведення контрреволюційної роботи" [100, арк. 63–64]. На розвиток його думки делегати з'їзду зазначали, що "реорганізація особливих національних шкіл і є ліквідацією наслідків шкідництва" [100, арк. 467].

Останню крапку не лише в історії болгарської освітньої мережі, а й на етнокультурних перспективах болгарської громади радянської України поставило рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України", у якому наголошувалося, що "в результаті підривної діяльності контрреволюційних націоналістичних елементів, які орудували в Наркоматі освіти та органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно, що призводить до підриву братерської єдності російського та українського народів" [101, арк. 93–94]. На зміну політики коренізації, яка почасти сприяла відродженню болгарської культури, прийшла політика неприхованої русифікації.

Безліч проблем супроводжували діяльність мережі закладів охорони здоров'я. Описувані радянською пресою та адміністративними актами норми і стандарти медичного і санітарного обслуговування переважно "існували на папері". Руїна Голодомору завдала непоправної шкоди його жертвам, впоратися із катастрофою таких масштабів місцеві лікарі були не в силах. Кількарічне голодування і ще більш тривале в часі хронічне недоїдання боляче "відгукнулися" болгарським селянам: масового розповсюдження набули туберкульоз, алкоголізм, пелагра, трахома, різноманітні венеричні хвороби та захворювання шкіри. Якщо пересічно по УСРР рівень захворюваності на туберкульоз становив 78 випадків зараження на 10 тис. жителів, то в болгарських національних районах – від 30 до 142 (найбільше хворих спостерігалося у Коларівському та Благоєвському районах) [85, арк. 25]. За деякими відомостями, чисельність хворих на туберкульоз у Благоєвському районі сягала 30% від усього населення району [93, арк. 105].

Загальна кількість ліжко-місць у 1931 р. у порівнянні з 1929–1930 рр. залишилася майже незмінною – 1 933 одиниці.

У грудні 1934 р. Відділ національних меншин при ВУЦВК надіслав наркому охорони здоров'я С. Канторовичу листа, в якому наголошувалося: "стан охорони здоров'я у Благоєвському районі жахливий. Цілі села хворі на туберкульоз, а у с. Свердлово до 80% дітей хворі на цю недугу. До того ж поширені венеричні хвороби, трахома та малярія" [93, арк. 109].

У зв'язку з виявленням випадків поширення сифілісу у Коларівському районі були відкриті кілька венпунктів. Загалом на території болгарських національних районів на початку 1932 р. працювало 4 лікарні, 12 амбулаторій та 2 протитуберкульозні диспансери [97, арк. 58]. Якісно змінився показник ліжко-місць – у порівнянні з 1929 р. він становив одне ліжко на 1 063 особи [97, арк. 60]. Перша лікарня на 25 ліжко-місць у Вільшанському районі була відкрита у квітні 1932 р., в ній працювало три лікарі [196, арк. 119]. Дещо пізніше (1937 р.) приміщення лікарні було збільшено за рахунок приєднання двох сусідніх будинків. Цього ж року у с. Вільшанка відкрили санітарну станцію [196, арк. 121].

Загалом, на середину 30-х рр. система закладів охорони здоров'я на території болгарських національних районів мала таку структуру – в Коларівському районі було дві лікарні, сім амбулаторій з 72 ліжко-місцями, одна хата-родильня на три ліжка та чотири аптеки; Благоєвському – по одній лікарні й поліклініці, чотири амбулаторії, фельдшерський пункт на 35 ліжок та дві аптеки; Вільшанському – три лікарні, три амбулаторії, три фельдшерські пункти на 30 ліжок та дві аптеки [237, с. 727, 839, 913]. Позитивна динаміка збільшення кількості лікарняних закладів простежувалася на прикладі Коларівського району. Так, якщо у 1934 р. в районі не було жодного пологового будинку, то вже 1936 р. їх кількість досягла 9, з можливістю прийняти до 1 тис. породіль на рік. Загальна ж кількість медичних установ зросла з 11 до 29, лікарського персоналу – з 5 до 8, ліжко-місць – з 55 до 82 [132, арк. 111]. Незважаючи на збільшення лікарського складу, не вистачало лікаря-терапевта, окуліста та педіатра [137, арк. 25]. Що стосується фінансування лікарняних закладів, то в районному бюджеті закладалася

сума від 1 700 руб. на одне ліжко-місце у 1934 р. до 3 300 руб. у 1937 р. [132, арк. 113].

Таким чином, заходи, які вживалися владою були надзвичайно симптоматичними. Вони засвідчували новий етап у партійній політиці щодо національного питання і такого її сегменту як культурно-масова робота. Зовнішні кількісні показники (зростання болгарських шкіл та учнів у них, поява театрів, поширення літератури, газет та журналів тощо) не могли приховати іншого. По-перше, йшлося про жорсткий ідеологічний контроль з боку партійних осередків шкільних колективів, редакційної політики, репертуару та змісту театральних вистав. По-друге, зазнала радикальних змін загальнодержавна політика щодо вирішення національного питання, зокрема, це стосувалося планомірного згортання коренізації загалом. Держава вступила у новий період свого розвитку, який характеризувався тотальним ідеологічним контролем, пошуком та боротьбою з “ворогами народу, шкідниками” та учасниками “національних контрреволюційних рухів”.

4.4 “Болгарська національна операція” доби Великого терору

1937 рік увійшов у суспільну свідомість як рік масових політичних репресій, які супроводжували практику соціалістичного будівництва, боротьби з проявами інакомислення та вільнодумства. Маховик політики репресій був запущений рішенням пленуму ЦК ВКП(б), на якому 3 березня 1937 р. з доповіддю “Про недоліки партійної боротьби та заходах ліквідації троцькістських та інших дворушників” виступив Й. Сталін. Головними ворогами радянської держави вождь назвав троцькістів, які “перетворилися на банду шкідників, диверсантів та убивць, які працюють на іноземні розвідувальні органи” [7, арк. 4]. Для боротьби з ними Сталін вимагав відмовитися від старих віджилих методів і “скористатися новими”. Теза про “викорчовування та розгроми” перетворилася на лейтмотив діяльності всіх органів влади [7, арк. 6]. Продубльована згодом у заключному слові на пленумі та в постанові політбюро ЦК від 2 липня 1937 р. з типовою, “конвеєрною”

для цього періоду назвою “Про антирадянські елементи”, вона стала директивою для секретарів обласних та крайових організацій і всіх обласних, крайових та республіканських осередків НКВС взяти на облік “куркулів” та кримінальників, які повернулися на батьківщину, а найбільш ворожих з них негайно арештовувати та розстрілювати. Інші “ворожі елементи” за вказівкою НКВС передбачалося взяти на облік та вислати у віддалені райони.

30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов підписав оперативний наказ № 00447 “Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів”. Незабаром був підписаний наказ НКВС СРСР № 00486 “Про операції, спрямовані проти дружин та дітей ворогів народу” [385, с. 601]. Серія аналогічних наказів, виданих та реалізованих у 1937–1938 рр., стала основою насадження у суспільстві атмосфери тотального страху, безвиході, подвійної моралі, доносів та шпигуноманії. Всюди йшов пошук “ворогів народу”, “шпигунів іноземних розвідок”. “Ліміти” на арешт “зрадників батьківщини”, які затверджувалися в центрі, служили для місцевих органів НКВС керівництвом до дії (відкривали на практиці шлюзи тотальному беззаконню щодо викриття т.зв. “ворогів народу”). Людей заарештовували з формальних приводів і без них.

Незважаючи на визначені керівництвом країни терміни, операція щодо “репресій антирадянських елементів” вчасно завершена не була. 31 січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) “підтримало” запропоновану НКВС СРСР ідею про “затвердження додаткової кількості колишніх куркулів та активного антирадянського елемента, яких необхідно репресувати”. У відповідності до нових “квот” вже на початок березня в рамках “куркульської операції” передбачалося репресувати ще 57,2 тис. осіб, з них 48 тис. розстріляти [385, с. 617].

В історіографії у процесі дослідження проблеми масових репресій 1937–1938 рр. утвердився термін “національні операції”. Його автори вважають, що це була серія масових репресивних кампаній, які проводилися органами НКВС у період Великого терору і спрямовувалися проти представників іноземних національностей (поляків, німців, болгар, латишів, литовців, естонців, фінів,

греків, румунів та ін.). Метою “національних операцій” проголошувалася боротьба з диверсійно-повстанськими і шпигунськими кадрами розвідок капіталістичних країн. Незважаючи на те, що серед заарештованих і засуджених чітко простежувався етнічний аспект, жертвами репресій по “національних лініях” були також представники титульних націй радянських республік.

Як зазначає Л. Якубова, усі колишні іноземні колонії та інші етнічні анклави, безпосередньо чи опосередковано пов’язані з закордонням, перетворилися на першочерговий об’єкт репресій [491, с. 259]. В спеціальних дослідженнях справедливо вважається, що однією з перших і наймасовіших стала “польська операція”, яка розпочалася 11 серпня 1937 р. з оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 “Про проведення операції проти “польської розвідки”” [518, с. 227].

31 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про “подальші чистки представників ненадійних народів”, яке спрямовувалося проти західних за походженням національних меншин. Щодо болгарської етнічної меншини 15 квітня 1938 р. НКВС СРСР “було запропоновано провести аналогічну операцію і погромити кадри болгар та македонців”. По суті, можна вважати, що саме цим документом був наданий старт репресій влади проти болгарського населення. Перші арешти розпочалися ще з 14 грудня 1937 р.

28 травня 1938 р. з’явився новий наказ НКВС СРСР № 1160 про продовження “національних операцій” до 1 серпня 1938 р. Масштаби їх проведення розкривають слова Й. Сталіна, який під час травневого засідання політбюро 1938 р. говорив: “робота з арештів осіб польської, німецької, латиської, естонської, фінської, болгарської, македонської, грецької, румунської… національностей іде з такою інтенсивністю, що центр не встигає оперативно “переварювати” усі альбоми, отримані з місць” [265, с. 538].

Доба Великого терору завершилася наприкінці листопада 1938 р. – 15 листопада рішенням політбюро ЦК ВКП(б) було призупинено діяльність “особливих трійок”, а 17 листопада – усі масові операції, включно з “національними”. Наступний наказ НКВС № 00762 (26 листопада) скасував усі оперативні накази та директиви 1937–1938 рр. Загалом за весь період було

заарештовано 1,6 млн. осіб, з яких 700 тис. – розстріляно. Що стосується “національних операцій”, то з серпня 1937 по листопад 1938 рр. в рамках їх проведення було заарештовано 335,5 тис. осіб, з них засуджено до розстрілу 247,2 тис. (73,66%) [385, с. 624].

Загальна кількість репресованих по УРСР становила 265,7 тис. осіб (в 1937 р. – 159,6 тис. та в 1938 р. – 106,1 тис.) [454, с. 528]. Болгарський сегмент у межах цих страхітливих цифр визначити точно досить важко. За неповними відомостями, репресій зазнали понад дві тис. болгар (1 101 особа репресована на території Одеської обл. [495, с. 93], 418 – Дніпропетровської обл. [513, с. 83], 237 – Запорізької обл. [514, с. 224], 150 – Миколаївської обл. [515, с. 52]).

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1937 р. [242, с. 106] дають загальне уявлення щодо “національного напряму” репресій. Найбільше постраждали поляки (18,90% від загального числа заарештованих за 1,47% громади у загальній масі населення УРСР), німці (відповідно 10,17 і 1,42%) та греки (2,31 і 0,36%). Показник серед болгар становив 1,25 та 0,26% відповідно.

Національні групи	**Чисельність (за даними перепису 1937 р.)**		**Репресовано**	
	осіб	**% від загальної кількості населення УРСР**	**осіб**	**% від загальної кількості репресованих осіб по УРСР**
Українці	22 212 525	78,22	84 915	53,19
Росіяни	3 221 898	11,35	12 291	7,7
Євреї	1 470 484	5,18	4 097	2,57
Поляки	417 613	1,47	30 148	18,9
Німці	401 880	1,42	16 228	10,17
Молдовани	221 831	0,78	…	…
Білоруси	106 325	0,37	1 292	0,8
Греки	102 257	0,36	3 689	2,31
Болгари	**74 862**	**0,26**	**2 000**	**1,25**
Інші	167 983	0,59	…	…
Всього	**28 397 658**	100	**159 632**	**96,79**

Як бачимо, втрати болгар поступалися масштабом трагедії поляків (частка репресованих представників у 12,8 разів перевищувала частку поляків в населенні УРСР), німців (7 разів) чи греків (6,4 разу), однак, була однією з найвищих в

республіці – 4,8 (для порівняння: серед росіян цей показник склав 0,7, євреїв – 0,5, українців – 0,6 разу) [493, с. 520]. Під час проведення “національних операцій” більшість представників болгарської інтелігенції зазнали переслідувань у контексті відкриття справи т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної повстанської організації”, яка, за твердженням представників органів НКВС, існувала на території УРСР і очолювалася С. Міцевим, А. Дівіджієвим, Б. Малчевим, В. Радєвим, І. Стояновим та М. Фуклєвим.

Слід нагадати, що ще 1924–1926 рр. в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Харкові та Одесі за згоди ЦК ВКП(б) були відкриті клуби та секції болгарських політемігрантів. В Одесі болгарські політемігранти об’єднувалися на базі центрального інтернаціонального клубу ім. Карла Маркса. В 1926 р. виник окремий болгарський політемігрантський клуб, до якого увійшли 204 члени (з них 133 були політемігрантами, решту складали місцеві болгари). Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. аналогічні організації були відкриті в усіх болгарських національних районах. Однією з найбільших стала група в Благоєвському районі, яка нараховувала 36 членів [495, с. 843]. Основним завданням болгарської політеміграції стала реалізація проголошених соціалістичних перетворень у районах компактного мешкання болгар.

Секції з початку заснування перебували під суцільним наглядом та контролем органів НКВС, хоч згодом були оголошені осередками контрреволюційної діяльності болгар на території УРСР. Усі “керівники та члени майбутньої організації” були відомими представниками болгарської партійно-радянської номенклатури, які впродовж двох міжвоєнних десятиліть обіймали ключові посади в радянських і партійних апаратах та були безпосередніми виконавцями партійних настанов. Їх арешти відбувалися синхронно на початку 1938 р.

За безсторонніми цифрами офіційної статистики репресованих приховуються долі тисяч людей – їхні несправджені надії, сподівання, страждання та прагнення. Як зауважує І. Колесник, “кожна окрема біографія не тільки об’єднує усі події життя у певну цілісність, а і пояснює їх. Адже саме наратив утворює зв’язок між

особою та його оточенням, соціокультурним контекстом епохи, в рамках якої людина проживає своє життя. Життєві історії не виникають з однієї людини, вони формуються та конструюються з епізодів життя конкретної особистості та його оточення, системи комунікацій з іншими людьми через усе його життя” [425]. Варта уваги думка В. Онопрієнка, який наголошує, що “біографічні дослідження трансформують історію життя особистості у формуванні уявної карти її життя, яка схематизує його хід, оточення та простір, що загалом і забезпечує відображення цілісності образу, реконструкцію біографічного світу особистості” [496].

Досліджуючи проблему “болгарської національної операції”, не можна оминути увагою біографій найвидатніших представників болгарської інтелігенції. Центральне місце серед них займає Серафім Іванович Міцев (1890–1938 рр.). Народився він 1890 р. у болгарському м. Берковіци, закінчив юридичний факультет Софійського університету, після чого до 1913 р. працював адвокатом [128, арк. 9, 22, 54–55]. У січні 1924 р. емігрував до СРСР, жив у Харкові, близько двох років виконував обов’язки головного редактора болгарської газети “Серп і молот”. Згодом працював у секретаріаті ВУЦВК: був членом ЦКНМ, очолював в ній болгарську секцію. Одночасно керував діяльністю центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У. Величезною його заслугою стала діяльна участь в організації 44 болгарських сільрад та створенні болгарських районів УСРР, відкритті на їх території середніх та вищих навчальних закладів з болгарською мовою викладання та курсів для секретарів болгарських сільрад. На початку 1930-х рр. Серафім Іванович був призначений заступником, а згодом директором Виставки досягнень народного господарства УСРР, пізніше очолював Виставку винахідників та раціоналізаторів у Харкові. 11 лютого 1938 р. С. Міцева заарештовано у Харкові і постановою “особливої трійки” від 28 жовтня 1938 р. засуджено до смертної кари [129, арк. 348]. Вирок був виконаний 4 листопада 1938 р. [129, арк. 349]. Реабілітований С. Міцев 23 жовтня 1956 р. [518, с. 327].

Афанасій Іванович Дівіджієв (1897–1938 рр.) до 1920 р. працював у господарстві батька, після 1920 р. і до еміграції – у кооперативній мережі

магазинів “Визволення”. До СРСР емігрував на початку листопада 1923 р. З грудня 1923 до початку 1924 рр. працював в Одесі інструктором з кооперації, потім – на посаді голови промислового союзу у м. Кірове. З квітня по вересень 1929 р. проживав у Харкові і працював нацменінструктором у Наркомпросі України, з кінця 1929 по листопад 1932 рр. виконував обов’язки члена ЦКНМ, з 1933 р. був редактором болгарської газети “Колективіст”. 1936 р. виключений з лав партії. З квітня 1937 р. до арешту працював товарознавцем “Укрпромпостачзбуту” [126, арк. 12–13]. Згідно виписки з протоколу засідання “особливої трійки” (1 жовтня 1938 р.) Афанасія Дівіджієва було засуджено до розстрілу та повної конфіскації майна. Вирок було виконано 8 жовтня 1938 р. [126, арк. 110]. Реабілітований А. Дівіджієв 30 жовтня 1956 р. [126, арк. 151].

Іордан Іванович Стоянов (1897–1938 рр.) народився в с. Главаци Врачинської округи Болгарії у родині селянина. До 1925 р. мешкав у Болгарії, потім, за рішенням окружної партійної організації, виїхав до Югославії, де працював на тютюновій фабриці м. Беч-Кереп. До СРСР емігрував у серпні 1926 р. Протягом 1934 р. працював в редакції болгарської газети “Колективіст”. З кінця 1934 р. до арешту працював завідуючим відділом іноземної інформації газети “Радянська Україна”. Заарештований згідно з рішенням військової прокуратури Київського військового округу 2 березня 1938 р. [127, арк. 2]. Під час проведення першого допиту 3 квітня 1938 р. “зізнався про свою контрреволюційну діяльність” [127, арк. 25] і назвав керівників інших підпільних болгарських груп, які нібито були організовані на території УРСР: в Одесі її очолював Борис Малчев, у Благоєвському районі – Стоян Коларов, у Коларівському – Степан Цвятков, у Вільшанському – Костянтин Марков [127, арк. 27–28]. За обвинувальним рішенням “особливої трійки” при Київському обласному управлінні НКВС УРСР від 28 вересня 1938 р. І. Стоянова було засуджено до смертної кари з повною конфіскацією майна [127, арк. 85]. Вирок було виконано 2 жовтня 1938 р. [127, арк. 86]. Реабілітований 24 квітня 1956 р. [127, арк. 119].

Борис Матвійович Малчев (1876–1938 рр.) народився у болгарському м. Фердинанд. Після закінчення педагогічного вишу (у 1896 р.) кілька років

викладав в навчальних закладах Болгарії. У 1923 р. емігрував до Югославії, в середині 1925 р. – до СРСР. До середини 1929 р. керував болгарською секцією нацменвідділу ЦК КП(б)У та був редактором болгарської газети “Радянське село” [232, арк. 11]. 1930 р. переїхав до Одеси, де викладав у різноманітних болгарських освітніх закладах аж до свого арешту 5 лютого 1938 р. На допиті 16 березня 1938 р. визнав свою провину “в активній участі у болгарській контрреволюційній організації” [232, арк. 14]. Був звинувачений у керівництві та участі в болгарській контрреволюційній організації, вербуванні учасників до цієї організації та проведенні широкої антирадянської діяльності [232, арк. 106]. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР (3 травня 1940 р.) засуджений до п’яти років заслання до Красноярського краю [232, арк. 176].

Методи діяльності органів НКВС у пошуках “ворогів народу” були універсальними і, по суті, не відрізнялися від попереднього часу. За їх допомогою на території Запорізької області було “викрито” осередок націоналістичної болгарської організації Коларівського району з центром у Преславському педтехнікумі. 1937 р. за різними обвинувальними рішеннями тут був заарештований цілий ряд педагогічних працівників – Д. Долганов, Г. Полум, Г. Нейковський, вчителі місцевих шкіл – Д. Соломонов, А. Генов, С. Христофоров та представники адміністрації радянських і партійних органів влади – С. Цвятков, О. Мунтянов, М. Георгієв, М. Куцарський, І. Богдан [495, с. 849–850]. Керівником цієї ланки організації слідчими була визначена викладач болгарського сектору Одеського педагогічного інституту Н. Генчева.

Типовою у цій трагічній історії стала справа Степана Васильовича Цвяткова (1905–1937 рр.) – секретаря Коларівського райкому КП(б)У. Він народився у с. Коларівка Коларівського району у родині болгар-переселенців. Після закінчення місцевої школи працював секретарем сільради, згодом – головою КНС, а з 1925 р. – секретарем райкому комсомолу. З 1927 по 1929 рр. обіймав керівні посади у Ботевському райвиконкомі, а з 1930 р. (після приєднання Ботевського району до Коларівського) вступає до болгарської секції Московського комуністичного університету національних меншостей Заходу. Після успішного завершення вузу (з

квітня 1933 р.) очолив Коларівський райком партії. Перебуваючи на цій посаді, С. Цвятков активно займався господарськими справами району, розвитком різних галузей виробництва. Окрему увагу приділяв формуванню національних кадрів.

З початком хвилі арештів органи НКВС "раптово згадали" про нібито націоналістичні настрої С. Цвяткова ще на посаді секретаря Ботевського райкому [148, арк. 12]. За обвинуваченням у "зриві хлібозаготівель 1934 р., членстві у болгарській націоналістичній організації, вербуванні до її складу "шкідливих елементів"" 11 липня 1937 р. його виключають з партії [152, арк. 3]. С. Цвятков, згідно рішення "особливої трійки", був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний у Дніпропетровську 17 вересня 1937 р. Реабілітований С. Цвятков 30 серпня 1956 р. [514, с. 220–224].

Широкого резонансу в регіоні набула "контрреволюційна повстанська болгарська організація", яка нібито існувала на території сучасної Запорізької області (у сс. Преслав, Софіївка, Гюнівка, Радолівка, Зеленівка, Михайлівка, Райнівка і Петрівка Коларівського району). 70 умоглядних її учасників були знищені впродовж 1937–1938 рр. [470, с. 101–103; 514, с. 26]. Одним з них був пересічний радянський завгосп Георгій Максимович Плачков (1898–1938 рр.). Він народився у с. Райнівка Коларівського району у родині селянина [184, арк. 64]. До арешту у лютому 1938 р. працював комірником Дніпрорибтресту на території рідного села. Під час проведення допиту 18 лютого він "наполягав", що "став активним ворогом радянської влади ще 1930 року. До того часу був ворогом існуючого політичного режиму і весь час виступав проти нього у рядах білогвардійців" [184, арк. 65–70]. На допитах Г. Плачков свідчив, що з початку активних акцій з ліквідації куркульства, він разом з однодумцями (зокрема, О. Потаповим) почали провадити агітацію серед болгарського населення, спрямовану проти політики радянської влади, розраховуючи "на повне її розорення" [184, арк. 81]. На питання слідчого "Як могла така дрібна "кучка, подібна до Плачкова і Потапова" змінити радянську владу?" Г. Плачков у подробицях описав мережу контрреволюційних осередків Коларівського району і запевнив слідчого, що "Райнівська організація – це лише невеличка ланка широкої

мережі, яка скоро охопить усі болгарські села” [184, арк. 85]. Якщо вірити свідченням Плачкова (слід враховувати обставини, в яких вони були отримані), у кожному з болгарських сіл були утворені повстанські загони на чолі з керівниками, які в основному, були колишніми білогвардійцями. Сільські загони підпорядковувалися районним осередкам. З відомих Г. Плачкову керівників районної повстанської організації були названі С. Цвятков, О. Філанов (секретар районного виконавчого комітету), В. Федотов (воєнрук Преславського педагогічного технікуму) та І. Прокопов (вчитель математики Преславської агрошколи) [184, арк. 89]. Крім того, Г. Плачков “зізнався”, що ним особисто до складу Райнівської організації були завербовані двоє осіб – П. Чернев та В. Попазов. Рішенням “трійки” від 14 жовтня 1938 р. Г. Плачкова було засуджено до розстрілу, вирок виконаний 2 листопада того ж року. 7 травня 1956 р. постановою Воєнного трибуналу Одеського воєнного округу Г. Плачков був реабілітований за відсутністю складу злочину [185, арк. 130, 166].

Представником “Преславської повстанської контрреволюційної організації” був “звичайний радянський вчитель” Федір Іванович Абрамов (1901–1963 рр.). Він народився 27 березня 1901 р. у с. Преслав Коларівського району, після завершення навчання учителював у преславській десятирічці [183, арк. 7–7 зв.]. Молодого вчителя заарештували 2 листопада 1937 р. за звинуваченням “в участі у діяльності осередку контрреволюційної організації с. Преслав та проведенні активної агітації проти радянської влади” [183, арк. 2]. Рішенням “трійки” від 7 грудня 1937 р. він був засуджений до десяти років таборів [183, арк. 38]. Місцем відбування покарання був визначений табір станції Завєтная на Далекому Сході [183, арк. 61]. Під час ув’язнення Ф. Абрамов написав кілька десятків листів, адресованих Й. Сталіну та М. Калініну, з проханням про реабілітацію [183, арк. 42–56, 131–146]. Жоден з них так і не був розглянутий та взятий до уваги. Після звільнення у листопаді 1947 р. Абрамов повернувся до УРСР, з родиною переїхав до с. Платово Антрацитівського району Ворошиловградської області, де працював вчителем у місцевій школі. 24 червня 1956 р. рішенням Воєнного трибуналу Одеського

воєнного округу Ф. Абрамов був реабілітований “за відсутністю у його діях складу злочину” [183, арк. 342].

За версією співробітників НКВС, “контрреволюційний осередок с. Радолівка очолював відомий місцевий антирадянський агітатор” Дмитро Іванович Намлієв (1898–1959 рр.) [186, арк. 5]. Він народився 19 січня 1898 р. у с. Райнівка Коларівського району у родині селянина. Під час арешту 7 лютого 1938 р. він одразу “зізнався у вербуванні до контрреволюційного осередку болгар-куркулів нових членів, проведенні активної агітації серед населення за повалення радянської влади та купівлі зброї для майбутнього її використання під час повстання” [186, арк. 8–9]. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 17 жовтня 1939 р. Д. Намлієва було засуджено до трьох років таборів [186, арк. 30]. Реабілітований 14 листопада 1958 р. рішенням президії Запорізького обласного суду [186, арк. 28].

Цинічне фабрикування альбомних справ не оминуло і Одеської області. Тут органи НКВС “відпрацювали” справу “контрреволюційних осередків” на території Благоєвського та Вільшанського болгарських районів. У Вільшанському районі ними нібито “керували” завідуючий районним відділом освіти Я. Волков (розстріляний 1937 р.), у Благоєвському – секретарі районного партійного комітету І. Колєв, І. Піперков, І. Нейнський і згадуваний у справі І. Стоянова С. Коларов. Усі вони були розстріляні в 1937–1938 рр.

Ще одна підпільна “троцькістська контрреволюційна організація” була “виявлена” органами НКВС в с. Катаржино Благоєвського району. До неї входили Д. Рогушев (виключений з партії у березні 1937 р. за покривання контрреволюційної групи троцькістів), С. Богданов, Д. Козалієв, С. Керезов, С. Недєлков, Ф. Іванов, І. Греков, П. Читаков, В. Габер, С. Пельтек, І. Лайков, С. Гасій та І. Мустяц [495, с. 856–860]. Після проведених згідно існуючих схем допитів, вибивання необхідних НКВС свідчень усіх цих осіб, обвинувачених у антирадянській діяльності, було засуджено до вищої міри покарання. Вироки були приведені у виконання в грудні 1937 – листопаді 1938 рр.

Терор боляче відгукнувся в середовищі болгарської інтелігенції Вільшанського району. Його жертвами стали вчителі-болгари П. Черно, Г. Бєлік, А. Діордієв та К. Пєтков [515, с. 51]. За “контрреволюційну діяльність” до десяти років таборів був засуджений Д. Хаджийський – учитель середньої школи с. Ботево Коларівського району [464, с. 259]. Загалом, на Одещині, за підрахунками В. Марочка та Г. Хілліга, репресій зазнали 374 освітянина, з них 21 болгарин [515, с. 260].

Особлива увага органів НКВС зверталася на слідчі справи тих болгар, які прибули на територію СРСР в середині 30-х рр. і підтримували зв’язки з батьківщиною. 1935 р. в Болгарії було встановлено монархічну диктатуру царя Бориса III, який у своїй зовнішній політиці орієнтувався на нацистську Німеччину, що спричинило різке “похолодання” у стосунках з Радянським Союзом [527]. Прикладом таких справ стали обвинувачення у підтримці “фашистського режиму Болгарії” селянина-овочівника Г. Чернева, який проживав у с. Ново-Андріївка Вільшанського району. У жовтні 1938 р. його було засуджено до страти з повною конфіскацією майна [515, с. 52].

Окремо слід сказати про т.зв. “антикуркульський напрям” боротьби проти представників болгарського населення. Так, наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. органами НКВС було заарештовано із звинуваченням у приналежності до куркулів та антирадянській діяльності 78 осіб, які проживали переважно у сс. Благоєво та Кубанка Благоєвського району. На початку жовтня 1938 р. по цій справі було розстріляно 69 болгар [516, с. 89].

Фонди Держархіву Кіровоградської області засвідчують, що у 1938 р. аналогічна “куркульська справа” була сфабрикована проти групи болгар Вільшанського району. До неї мали нещастя належати мешканці с. Вільшанка – С. Ралєв, Ф. Тончев, М. Апостолов, А. Кулєв, С. Стоянов, А. Діордієв та В. Стойков, с. Добре – І. Добров та І. Величко, а також мешканці м. Первомайська – В. Добров, Д. Опря, Г. Бужан та К. Кіров. Офіційне звинувачення “в антирадянській агітації та куркульській діяльності” стало причиною страти більшості з тих, хто проходив по цій справі [515, с. 51].

Одним із “найактивніших контрреволюціонерів” с. Добре, на думку співробітників НКВС, був корінний добреччанин Іван Іванович Величко (1902–1938 рр.). Він народився 17 липня 1902 р. у с. Добре Вільшанського району у родині селянина. До свого арешту 4 березня 1938 р. працював теслярем у місцевому колгоспі [192, арк. 23–24]. Під час допитів “зізнався” в участі у контрреволюційній підпільній організації та поширенні антирадянських настроїв серед місцевого населення [192, арк. 37]. Згідно рішення “трійки” від 14 жовтня 1938 р. І. Величка було засуджено до смертної кари [192, арк. 70]. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 28 серпня 1956 р. [192, арк. 110].

“Помічником” І. Величка у роботі Добровської контрреволюційної організації був корінний місцевий житель Іван Олександрович Добров (1901–1964 рр.). Він народився 6 січня 1901 р. Згідно відомостей анкети підозрюваного, І. Доброва було розкуркулено у 1932 р. [194, арк. 25–26]. Під час допитів свою провину в антирадянській діяльності він так і не визнав [194, арк. 82, 87, 98]. Рішенням “трійки” управління НКВС в Одеській області від 20 вересня 1937 р. селянин був засуджений до десяти років таборів [194, арк. 157]. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 13 серпня 1960 р. [194, арк. 252].

“Вільшанський осередок куркульської організації” очолювали В. Стойков, С. Ралєв та А. Діордієв. Володимир Прокопович Стойков (1903–1938 рр.) народився 24 грудня 1903 р. у с. Добре Вільшанського району. З 1921 р. проживав у с. Вільшанка. Працював у місцевому колгоспі ім. Молотова [192, арк. 25]. У 1936 р. був, за версією слідчих, “завербований до складу місцевої контрреволюційної куркульської організації, де займався активною пропагандистською роботою” [192, арк. 67]. 14 жовтня 1938 р. рішенням “трійки” був засуджений до розстрілу [192, арк. 71]. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 28 серпня 1956 р. [192, арк. 111].

Сергій Іванович Ралєв (1892–1938 рр.) народився і мешкав у с. Вільшанка Вільшанського району. Працював сторожем у місцевому рай союзі [193, арк. 54–

55]. За відомостями обвинувального вироку, “брав активну участь у куркульському об’єднанні, намагався відновити проведення служб у місцевій церкві та підтримував зв’язок з виселеними на Схід селянами, звинуваченими у куркульстві” [193, арк. 65]. Під час одного із допитів С. Ралєв “зізнався у підготовці антирадянського повстання у Вільшанці” [193, арк. 98]. Рішенням засідання “трійки” управління НКВС в Одеській області від 5 жовтня 1938 р. С. Ралєв був засуджений до смертної кари [193, арк. 169]. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 10 травня 1956 р. [193, арк. 267].

Антон Саввич Діордієв (1901–1938 рр.) народився 14 травня 1901 р. у с. Вільшанка Вільшанського району. До свого арешту 4 березня 1938 р. працював кучером у Вільшанському райвідділі прокуратури [195, арк. 48–49]. Був заарештований “за організацію та активну участь у Вільшанській контрреволюційній організації, та проведенні ряду антирадянських заходів” [195, арк. 165]. Рішенням засідання “трійки” управління НКВС в Одеській області від 7 жовтня 1938 р. А. Діордієва було засуджено до смертної кари [195, арк. 157]. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 14 квітня 1956 р. [195, арк. 230].

У фондах Держархівів Запорізької та Одеської областей збережені справи, які деталізують уявлення про особи та долі репресованих болгар. Зокрема, це Дмитро Іванович Тодоров (1895–1937 рр.). Народжений 11 лютого 1895 р. у с. Кубанка Благоєвського району. За звинуваченням у належності до куркульського стану 7 жовтня 1937 р. він був заарештований Благоєвським райвідділом НКВС УРСР. З протоколу допиту Тодорова з’ясовується, що він був розкуркулений ще у 1930 р. [233, арк. 18], останні роки перед арештом працював бухгалтером у колгоспі ім. Молотова. Завдяки “чітко проведеним слідчим діям” було “доведено” його участь в організації куркульського повстання 1919 р. [233, арк. 21]. За рішенням “трійки” від 21 жовтня 1937 р. Тодорова було засуджено до страти “за контрреволюційну діяльність” [233, арк. 22]. Дочка Дмитра Тодорова Ніоніла Частоколенко 28 березня 1990 р. отримала довідку з

прокуратури Одеської області, у якій зазначалося, що “її батько Тодоров Дмитро Іванович згідно ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи щодо жертв репресій 30–40-х та початку 50-х рр.” реабілітований 30 серпня 1989 р. посмертно” [233, арк. 30].

Аналогічною є слідча справа Дмитра Дмитровича Тодорова (1916–1973 рр.), який народився 1916 р. у с. Благоєво. З 1924 по 1929 рр. навчався у місцевій середній школі [231, арк. 10]. Згідно вироку звинувачувався у куркульстві, підтримці антирадянських поглядів та засуджувався до трьох років виправних таборів [231, арк. 16]. Місцем відбування покарання став Новосибірськ. Дружина Дмитра Тодорова Пелагея Петрівна 5 липня 1990 р. отримала довідку з прокуратури Одеської області, у якій вказувалося, що “її чоловік Тодоров Дмитро Дмитрович згідно ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи щодо жертв репресій 30–40-х та початку 50-х рр.” реабілітований” [233, арк. 38].

Типовою була доля агротехніка Івана Степановича Тодорова (1899–1938 рр.), який народився 18 листопада 1899 р. у с. Коларівка. Працював вчителем у с. Палаузівка, на момент арешту 15 квітня 1938 р. обіймав посаду директора Коларівської сільськогосподарської технічної станції [188, арк. 5–6]. Під час проведення кількох допитів протягом квітня–травня 1938 р. визнав свою провину “у проведенні масштабної антирадянської кампанії на території району та підготовці проведення повстання проти радянської влади” [188, арк. 28–45]. За рішенням “трійки” 14 жовтня 1938 р. був засуджений до страти та повної конфіскації майна [188, арк. 60]. Реабілітований 29 березня 1968 р. постановою президії Запорізького обласного суду [188, арк. 68].

За обвинуваченням в “агітації за еміграцію серед болгарського населення села Коларівка” до п’яти років таборів був засуджений місцевий житель Семен Петрович Тарлаков (1882–1954 рр.) [187, арк. 1, 64]. Народився він 19 травня 1882 р. у с. Коларівка, походив з селянської родини [187, арк. 9, 39]. Згідно обвинувального вироку, С. Тарлаков разом з односельцями І. Балабановим та О. Лопатовим “проводили антирадянські акції у Коларівці, агітували селян

виходити з колгоспів та повертатися на батьківщину” [187, арк. 40]. За рішенням “трійки” 18 грудня 1938 р. був засуджений до страти з повною конфіскацією майна [187, арк. 51]. Реабілітований С. Тарлаков 31 серпня 1999 р. рішенням слідчого відділу Управління Служби безпеки України у Запорізькій області відповідно до ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” [187, арк. 62].

Зрозуміло, що історія репресій проти болгарського населення не вичерпується наведеними, хоч і найбільш характерними, фактами. Вона має значно ширший контекст та потребує окремого вивчення.

Підводячи підсумки дослідження основних тенденцій етновідтворення болгарської громади УСРР/УРСР впродовж 1930-х рр., слід наголосити, що цей період став ключовим у її історії з низки взаємопов’язаних причин.

Здійснення примусової суцільної колективізації селянської за своїм складом громади перетворилося в перспективі на катастрофу національного значення. Рівень колективізації в межах болгарських районів вже в 1930 р. в середньому становив 73,9%. Насильницькі методи здійснення хлібозаготівель та колективізації, тотальне вилучення сільськогосподарської продукції руйнували господарства та звичний уклад життя етнічних меншин (болгарської, зокрема). Наслідком цієї політики став не тільки занепад етнокультурного життя, ігнорування етичних та моральних норм, а й страхітливий Голодомор 1932–1933 рр., який забрав життя понад семи тис. болгар.

Синхронно з суцільною колективізацією розпочався новий етап адміністративно-територіальних перетворень на території Радянського Союзу та Південної України, спрямованих на посилення керованості регіонів Центром (район став основною ланкою адміністративного управління).

З часу утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму зазнала різких змін і національна політика країни. Реорганізація ЦКНМ при ВУЦВК (1934 р.), планомірне переформатування болгарських національних шкіл, закриття Преславського педагогічного технікуму та агрошколи, болгарської центральної і трьох районних газет позначили основні віхи загального процесу, завершальним

акордом якого став Великий терор. Остаточно політику болгаризації в УРСР було згорнуто відповідно до рішення ЦК ВКП(б) 16 лютого 1939 р. щодо ліквідації болгарських національних районів.

Масові політичні репресії 1937–1938 рр. стали важливим інструментом регулювання різних сфер життя величезної країни. Вони завершили т.зв. “сталінську революцію згори”, в результаті якої затвердився державний устрій, який увійшов в історіографію під назвою “сталінський соціалізм”. Офіційна ідеологічна машина представляла репресії кінця 30-х рр. як невідворотні, обґрунтовані та правомірні. Все це породжувало у різних категоріях українського соціуму відчуття страху, підозрілості та подвійної моралі. Політичні репресії, жертвами яких стали, по суті, всі категорії населення, у т.ч. інтелігенція, істотно позначилися на стані суспільства і держави, цілковито підпорядкувавши радянське суспільство більшовицькому політичному режиму. Репресивна машина спричинила розквіт ксенофобії, нетерпимості, егоїзму та усвідомлення верховенства силових структур над правом і особистістю.

ВИСНОВКИ

В рамках виконаної роботи реконструйовано загальні тенденції розвитку болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. XX ст. у контексті політики коренізації, яку здійснювала більшовицька влада. Не менше значення мало виявлення та аналітичне осмислення суспільних, політичних, економічних та культурних процесів, які відбувалися у середовищі болгар досліджуваного періоду. Відповідно до цілей та завдань, поставлених у вступі, дисертантка дійшла до таких висновків:

1. Історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень розробки проблеми місця етнічних меншин в історії України. Вченими створено десятки спеціальних праць, в яких вивчено виникнення етнічних анклавів у різних регіонах, висвітлено засади національної політики (імперської та радянської), внутрішній устрій громад та стосунки з сусідами на різних етапах історії тощо. На змісті та інформативності праць істотно позначився час, коли вони з'явилися. Історіографічний процес розвивався від відвертої заідеологізованості радянського періоду до критичного переосмислення у період перебудови та до широкої об'єктивності, методологічної і наукової поліфонічності у роки незалежної України. Лише після визволення з-під комуністичного ідеологічного диктату стали можливими об'єктивний та неупереджений підхід до вивчення проблеми, поява нових тематичних напрямів, використання раніше недоступної архівної бази тощо.

Загальний аналіз історіографії питання висвітлив ще її один аспект – разючу диспропорцію у спрямуванні дослідницьких інтересів науковців. У той час, коли порівняно добре вивчені проблеми польської, німецької, грецької, єврейської етнічних меншин, навіть загальні тенденції існування болгарського етносу в Україні (особливо 1920–1930-х рр.) досліджені пунктирно (винятком стали кілька праць, у яких автори торкалися лише окремих аспектів етновідтворення болгар).

У процесі роботи над дисертацією автором виявлений значний масив документальних джерел (насамперед архівних) різної форми, змісту та класифікаційних ознак. Вони відклалися у ряді фондів трьох центральних (ЦДАВО

України, ЦДАГО України та ГДА СБУ м. Харкова) та трьох регіональних (Держархівів Запорізької, Кіровоградської та Одеської областей) архівів. Введені вперше у науковий обіг, вони з одного боку, дозволили автору реконструювати об'ємну картину життя болгарського етносу у 20–30-х рр. XX ст., його місце у структурі тодішнього українського соціуму, взаємини з владою (і навпаки – здійснення державної політики щодо болгар), з іншого, засвідчили помітні диспропорції у змісті та характері документів, які збереглися (надзвичайно малу питому вагу джерел господарського змісту, а також документів про поширення та наслідки Голодомору 1932–1933 рр.).

2. Аналіз джерел та вивчення літератури дозволили зробити висновок, що поява болгар на теренах Південної України обумовлювалася геополітичними та внутрішньо-імперськими причинами. Перша була наслідком загострення міждержавних відносин, що переросло у збройні російсько-турецькі конфлікти, і, як результат, приєднання до Російської імперії Причорноморських степів. Щодо другої, то, незважаючи на присутність тут представників українського етносу (частка його у майбутньому істотно зросла і мала тенденцію до сталого збільшення), регіон залишався слабозаселеним. Саме тому на ці території спрямовувалися міграційні потоки іноземних колоністів, зокрема, болгар.

Переселенські рухи пережили декілька етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості. Спільним залишалося лише те, що за болгарами були закріплені достатні для розширеного виробництва земельні ділянки, а також вагомі пільги та привілеї. На них поширювалася дія загальноімперських норм та законів. Крім того, було створено ряд адміністративних управлінських інститутів, які займалися облаштуванням переселенців. Новим елементом, привнесеним реаліями XIX ст. у життя громади, стала діяльність Одеського болгарського настоятельства. Ці та інші обставини викликали напруження у відносинах між болгарським етносом (до речі, як і іншими колоністами) та величезною масою українського і російського селянства, позбавленого таких економічних і соціальних переваг. У майбутньому ця обставина далася взнаки, справляючи істотний вплив на суспільно-політичну ситуацію у регіоні.

3. Становище болгарської етнічної спільноти (згідно перепису 1897 р. вона нараховувала 172,4 тис. осіб (0,14% від загальної кількості населення імперії)) зазнало докорінних змін після 1917 р., який започаткував відлік епохи революцій, війн, гострих соціальних конфліктів, масштабного більшовицького експерименту з низкою голодоморів, величезними демографічними втратами, терором та репресіями. Південна Україна з її поліетнічним населенням перетворилася на плацдарм протистояння різних політичних сил – українського національного, більшовицького та білогвардійського рухів. Найбільш глибоко вивченою є проблема відносин болгар з повстанськими селянсько-анархістськими формуваннями під керівництвом Нестора Махна (1918–1921 рр.). В різні періоди, залежно від суспільно-політичної та економічної динаміки махновського руху, вони еволюціонували від цілком солідарних та довірливих до неприязних та конфліктних.

4. Остаточне утвердження більшовицького режиму на теренах України обумовило появу ряду етнічно-орієнтованих управлінських структур у системі партійних та радянських органів влади (серед інших діяли центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У та Відділ національних меншин при НКВС). Перехід до політики коренізації, ідеологи якої серед іншого задекларували низку масштабних змін адміністративного, кадрового, економічного та культурного характеру, обумовив появу спеціальної інституції – Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, до керівного ядра та місцевих структур якої (губернські та окружні комісії) входили працівники болгарської лінії. Вони опікувалися вирішенням усіх питань, пов’язаних з болгарською етнічною меншиною.

У дисертації наголошено, що структурні реорганізації виявили ряд принципових розходжень між владними структурами та болгарськими поселенцями. У той час, коли влада розглядала діяльність комісій, відділів, функціонування національно-територіальних одиниць як інструмент соціалістичного будівництва, колишні колоністи у них вбачали появу нових можливостей стосовно поліпшення свого господарського становища, підвищення

соціальних стандартів життя і, зрозуміло, задоволення своїх національно-культурних потреб.

5. Тим часом, стартові позиції болгарської громади на етапі проголошення непу характеризувалися істотним погіршенням, порівняно з дореволюційними часами. Підосновою соціально-економічних втрат болгар стали: брак земель для господарювання внаслідок поселищних розкуркулювань, надмірність оподаткування, повоєнна розруха і несприятливі кліматичні умови. Комплексна взаємодія названих факторів привела до стрімкої деградації господарств болгарських колоністів і голоду 1921–1923 рр. Втім, гуманітарна катастрофа, пов'язана з голодом, була спричинена не лише географічними та кліматичними умовами. Вона обумовлювалася передусім рядом економічних та політичних факторів (запізнілий перехід до нової економічної політики, збільшення кількості малоземельних та безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення, дискримінаційна податкова політика тощо). Зростаючі масштаби конфіскацій сільськогосподарського інветаря та фуражних запасів, вилучення посівного матеріалу і, відповідно, зменшення кількості продуктивної худоби призвели до ще більшого зростання масштабів голоду та демографічних втрат серед болгар. Негативно вплинула також і відсутність міжнародних болгарських благодійних організацій, подібних тим, що ефективно діяли, наприклад, у польській, німецькій та єврейській громадах.

6. Наступне після 1923 р. десятиліття в Україні пройшло під гаслом політики коренізації. Її об'єктом стала також і болгарська етнічна меншина (згідно Всесоюзного перепису населення 1926 р. в УСРР нараховувалося 92 тис. болгар, що складало 0,3% від усього населення). Насамперед це проявилося у запровадженні нового адміністративного устрою та створенні чотирьох болгарських національних районів, здійсненні відповідної кадрової політики, проведенні виборчих кампаній та рекрутуванні представників болгарської етнічної меншини до державних органів влади усіх рівнів. Крім того, було здійснено ряд заходів щодо забезпечення присутності болгар у складі та

структурі адміністративних та судових органів (з 69 т.зв. “національних судових камер” 4 були болгарськими), роботі міліції тощо. Зміни, що відбувалися, мали як політичний, так і інституційний характер. Вони зачепили різні сфери життя болгарської громади і викликали неоднозначні, а інколи і протилежні оцінки влади та суспільства. Події наступного десятиріччя продемонстрували не лише не зменшення, але й дедалі більше загострення існуючих суперечностей.

7. Економічні та соціальні процеси у середовищі болгарських громад розвивалися у загальноукраїнському контексті. Лінія більшовицької партії на утвердження усуспільнених форм господарювання реалізовувалася спершу у формі протегування кооперативів, а пізніше – створенні колгоспів. У свою чергу це докорінним чином змінило структуру господарств болгар, 80% яких складали заможні і середняцькі. Вже через десятиліття найбільш динамічна та економічно спроможна частина населення (т.зв. “куркулі”) була витіснена (розорена, знищена, виселена) з господарського та соціального буття болгарського села. Негативні зміни відбувалися у системі поземельних відносин (істотне зменшення наділів селян-болгар, низький рівень землевпорядкування тощо), а також кредитній та податковій політиці. Що стосується комплексу соціальних програм, задекларованих владою (освітня справа, охорона здоров’я, профілактичні заходи), то вони хронічно недофінансовувалися, а досить часто просто “існували на папері”.

8. Культурно-освітня сфера залишалася найбільш вразливою цариною життя болгарської спільноти навіть у період коренізації, коли ці питання превалювали у політиці більшовиків (масові джерела відображають вибухове зростання кількості болгарських шкіл, технікумів, училищ, мережі театрів, клубів та бібліотек), кожен крок влади був строго дозованим і вивіреним. Усі рішення та ухвали Президії ВУЦВК, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, документи Наркомосу приймалися виключно через призму політичної доцільності. Впровадження їх у життя означало не що інше, як втягнення болгарської етнічної меншини до радянської системи та її ідеологічної надбудови.

9. На межі 20–30-х рр. XX ст. політичний курс влади щодо етнічних меншин зазнав істотних змін (стратегічний курс залишився незмінним – подальша централізація держави, уніфікація всіх сфер життя та “радянізація”). Політична практика часів коренізації поволі відходила у минуле. Симптоматичним у цьому контексті була зміна риторики партійних документів та постанов уряду, які стосувалися проблем етнічних меншин. Трансформаційні тенденції торкнулися й самої моделі функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць. Спершу були ліквідовані округи і відбувся перехід на двоступеневу систему управління. Згодом, після неодноразових змін та уточнень меж, розукрупнень національних районів (часто вони не враховували ареалів розселення болгар, соціальні питання, рід занять, які формувалися століттями), у 1938–1939 рр. вони були ліквідовані. Тим самим був зроблений ще один крок в утвердженні у державі ідеології та принципів унітаризму.

10. До подій, які переформатували глибинні підвалини етновідновлення болгарського села в Україні, належить суцільна колективізація. Відбувся, по суті, революційний за своїми наслідками (економічними та свідомістними) злам. Індивідуальне господарство селянина та традиційний общинний устрій були по-насильницькому замінені колективними формами господарювання. Будь-яких помітних особливостей у динаміці, хронології та темпах колективізації у болгарських селах документи не фіксують. Можна констатувати лише той факт, що мали місце окремі регіональні особливості в межах національних районів: час створення колективних господарств, зміни у структурі посівних площ, господарський напрям колгоспів тощо. Одним із заходів щодо організаційного забезпечення колективізаційних процесів стало проведення у червні 1932 р. Всеукраїнської наради серед болгар. Традиційними як для українського, так і болгарського села були випадки масового порушення законності, прав громадян, їх переслідування, конфіскації майна та сільськогосподарської продукції, виселень та ув’язнень.

Насильницька колективізація та процеси, пов’язані з нею (насамперед катастрофічне зменшення виробничого потенціалу села), стали основною

причиною Голодомору 1932–1933 рр., який охопив всі болгарські національні райони. Голод мав аналогічні загальноукраїнським соціальні, демографічні, економічні та морально-психологічні наслідки. За неповними відомостями, втрати від голоду становили близько 10% від загальної маси болгарського населення УСРР.

11. У 30-і рр. XX ст. руйнівних впливів зазнала сфера культури та освіти. Вона традиційно розглядалася партійною верхівкою як найбільш сприятливий ґрунт для культивування “буржуазного націоналізму”, генерування ідей “національних контрреволюційних рухів” тощо. Як найбільш “небезпечно-шкідницький” елемент сприймалася інтелігенція. У контексті кампанії т.зв. “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”, розгорнутої П. Постишевим після 1933 р., був започаткований процес згортання масштабних проектів, які стосувалися освітньої, літературно-мистецької, театральної сфер тощо. Він безпосередньо торкнувся болгарської етнічної меншини. Протягом 1933–1937 рр. було видано десятки т.зв. “заборонних постанов”, закрито або реорганізовано болгарські національні школи, технікуми, училища, відділи та класи у змішаних школах. Зазнали переслідувань члени редколегій і були закриті болгарські газети (або відбувся їх перехід на російську мову). Таким чином, на зміну політиці коренізації, яка сприятливо позначилася на національно-культурному житті болгар України, прийшла політика утисків, переслідувань та русифікації.

12. Репресії проти болгар розгорталися по двох напрямах. По-перше, вони були частиною загальної політики репресій влади доби Великого терору і, по-друге, становили сегмент т.зв. “національних операцій”. Останній термін увібрав у себе комплекс заходів чекістів, спрямованих винятково проти представників етнічних меншин. Чисельність болгар-жертв політичних репресій сягнула, за неповними даними, понад дві тисячі осіб. На перший погляд, ця цифра є невеликою порівняно, наприклад, з поляками, німцями чи євреями. Проте слід враховувати загальну чисельність цих етнічних громад, яка значно перевищувала болгарську.

В межах справ т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної організації”, “контрреволюційної повстанської болгарської організації”, їх місцевих “осередків” зазнали репресій сотні осіб. Соціальний склад репресованих був досить строкатим – вчителі, агрономи, колгоспники, лікарі, представники місцевої влади та радянської номенклатури, діячі болгарського комуністичного руху і т.д. Репресії, крім власне фізичних втрат, мали ще один наслідок – вони спричинили розквіт у суспільстві нетерпимості, подвійної моралі, егоїзму, відчуття страху індивіда перед владою. Політичні репресії були останнім акордом сталінської революції “згори”. За їх допомогою у державі конструювався новий устрій, який в історіографічному доробку названий “сталінським соціалізмом”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ
І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК).

Оп. 3.

1. Спр. 338. Інформаційні відомості та статистичні матеріали про роботу в національних районах на Україні в 1925–1926 рр. / 1926 р. – 21 арк.
2. Спр. 610. Доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВКу, огляди, відомості та інші матеріали про районування та стан радянського будівництва УСРР / квітень–8 вересня 1926 р. – 233 арк.

Оп. 4.

3. Спр. 10. Тези доповідей т. Буценка на IV сесії ВУЦВКу X скликання про радянське будівництво в національних районах УСРР. Огляди радянського будівництва в національних районах / 24 листопада–3 грудня 1928 р. – 110 арк.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР.

Оп. 1.

4. Спр. 1816. Материалы о деятельности отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР / 9 января 1922 г. – 4 января 1923 г. – 240 арк.

Оп. 2.

5. Спр. 650. Звіти відділу у справах національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР (1920–1926 рр.) / 1926 р. – 91 арк.

Оп. 5.

6. Спр. 2223. Розпорядження, інструкції та звіти про їх виконання відділів НКВС та матеріали до них / 1929–1931 рр. – 117 арк.

Оп. 6.

7. Спр. 821. Розпорядження, інструкції та звіти про їх виконання відділів НКВС та матеріали до них / 1937–1938 рр. – 207 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР.

Оп. 2.

8. Спр. 616. Протоколи засідань Президії Ради нацменшостей Наркомосу УСРР за 1921 рік / 17 серпня–19 грудня 1921 р. – 26 арк.
9. Спр. 618. Листування з секціями нацменшостей губвідділів народної освіти УСРР про стан та організацію культурно-освітньої роботи серед нацменшостей України / 18 квітня–29 грудня 1921 р. – 8 арк.
10. Спр. 1767. Протоколи і виписи з протоколів Ради національних меншостей та матеріали до них / 30 січня 1922 р. – 28 грудня 1923 р. – 72 арк.
11. Спр. 1769. Матеріали про роботу серед національних меншостей на території УСРР за 1922/23–1923/24 операційні роки (положення, резолюції, доповіді, доповідні записки, плани, відомості, листування) / 4 січня 1922 р. – 1 квітня 1924 р. – 101 арк.
12. Спр. 1770. Матеріали про організацію освіти серед національних меншостей (постанови Колегії Наркомосу та деяких місцевих виконкомів, доповідь інструктора Запорізького повітового відділу народної освіти про обслідування положення національних шкіл, звіт польської секції, мережа педагогічних установ нацменшостей, відомості про кількість студентів-нацменів у вузах Харкова та ін.) / жовтень 1922 р. – 1923 р. – 114 арк.

Оп. 3.

13. Спр. 995. Матеріали про організацію освітньої справи серед національних меншостей (постанови ВУЦВКу, РНК УСРР, Наркомосу, протоколи засідань, інструкції, звіти, пояснюючі записки та листування по цим питанням) / 16 лютого 1923 р. – 15 січня 1924 р. – 125 арк.
14. Спр. 996. Листування з ЦК КП(б)У про організацію освітньої справи серед болгарського та молдавського населення України, реорганізацію єврейських дитячих будинків, проведення антирелігійної кампанії, видання книг і брошур на єврейській, польській, німецькій та чеській мовах тощо / 3 вересня 1923 р. – 20 грудня 1924 р. – 95 арк.
15. Спр. 1000. Операційний план Ради національних меншостей на 1923/24 рр. та статистичні відомості про кількість культурно-освітніх установ нацменшостей на Україні / 24 листопада 1923 р. – 8 арк.
16. Спр. 1006. Матеріали про організацію бібліотечної роботи серед національних меншостей (інструкції, доповідна записка про положення єврейської академічної бібліотеки, кошториси та мережа культурно-освітніх установ нацменшостей на Україні) / 2–6 грудня 1923 р. – 23 арк.
17. Спр. 1011. Штати Ради національних меншостей по губерніях і повітах УСРР, та пояснювальна записка до них / 30 січня–1 грудня 1923 р. – 32 арк.

Оп. 4.

18. Спр. 974. Огляди та статистичні відомості про культосвітню роботу серед нацменшостей за 1924 та 1925 рр. / 1924–1925 рр. – 107 арк.

Оп. 5.

19. Спр. 826. Матеріали про стан культосвітньої роботи серед національних меншостей УСРР (звіти, доповіді, доповідні записки) / 1925 р. – 11 арк.

Оп. 6.

20. Спр. 709. Протоколи засідань Ради національних меншостей Наркомосу УСРР (оригінали та матеріли до них). План поширення мережі установ

нацмену по профтехнічній освіті на 1926/27–1931/32 навчальний рік. Номенклатура посад держустанов / 8 січня–20 жовтня 1926 р. (є документ за 1929 р.). – 84 арк.

21. Спр. 710. Операційні плани болгарського, польського, німецького та єврейського бюро Ради національних меншостей Наркомосу УСРР на 1926/27 навчальний рік / 19–26 травня 1926 р. – 32 арк.
22. Спр. 717. Інформаційні і статистичні відомості про стан народної освіти серед болгарського, грецького, чеського, молдавського населення УСРР за 1925/26 рік / 1926 р. – 29 арк.
23. Спр. 938. Видаткові та орієнтовочні прибуткові кошториси Артемівського, Бердянського, Запорізького та Преславського болгарського педагогічного технікумів на 1926/27 рік та матеріали до них / липень 1926 р. – 437 арк.
24. Спр. 5251. Листування з болгарським педтехнікумом в с. Преславі Мелітопольського округу про організацію студентських екскурсій та асигнування на це коштів / 26 квітня 1926 р. – 19 березня 1930 р. – 15 арк.
25. Спр. 5254. Виробничий план та кошториси навчально-допоміжного господарства (с/г ферми) болгарського педтехнікуму в с. Преславі Мелітополського округу; листування з технікумом про асигнування коштів на утримання господарства та про організацію в Преславі болгарської сільськогосподарської профшколи / 7 травня 1926 р. – 28 грудня 1929 р. – 48 арк.
26. Спр. 5278. Бюлетень болгарського педтехнікуму в с. Преславі Катеринославської губернії за I триместр 1925/26 року; листування з технікумом про відміну постанови про закриття Преславської семирічки / 2 березня–10 серпня 1926 р. – 21 арк.
27. Спр. 5280. Учбовий план на 1928/29 рік та доповідна записка болгарського педтехнікуму в с. Преславі Мелітопольського округу про роботу учбової частини з 1 жовтня по 5 листопада 1928 р.; листування з технікумом про складання учбових планів і програм / 19 листопада 1929 р. – 18 квітня 1930 р. – 9 арк.

28. Спр. 5289. Учбовий план болгарського педтехнікуму в с. Преслав на 1926/27 навчальний рік, протокол засідання Комітету технікуму по розгляду звіту про його роботу в I триместрі цього року та листування з технікумом про організацію при ньому досвідно-зразкової школи / 17–31 січня 1927 р. – 9 арк.
29. Спр. 6935. Акт обстеження роботи Преславської болгарської сільськогосподарської профшколи інспектором Мелітопольської окрінспектури та листування з школою про відвод їй землі / 5 серпня 1926 р. – 17 вересня 1929 р. – 28 арк.

Оп. 7.

30. Спр. 107. Звіт учбової ферми Преславського болгарського педтехнікуму про його роботу за 1925/26 рік / 27 липня 1927 р. – 14 арк.
31. Спр. 700. Листування з вчителями болгарських шкіл на Україні про видання літератури та підручників болгарською мовою / 3 січня–11 листопада 1927 р. – 30 арк.
32. Спр. 702. Копії договорів Раднацмену з Центрвидавом СРСР / 1927 р. – 66 арк.

Оп. 8.

33. Спр. 553. Листування Раднацмену з Управлінням Наркомосу УСРР про надання стипендій студентам, утворення німецького краєзнавчого музею в Запоріжжі, роботу серед сільської молоді та з інших питань народної освіти та культроботи серед національних меншостей / 11 січня–17 грудня 1928 р. – 239 арк.
34. Спр. 556. Листування з Мелітопольською окрінспектурою Наросвіти в справі асигнувань для болгарської пересувної театральної трупи с. Преслава / 13 лютого–1 березня 1928 р. – 2 арк.

35. Спр. 557. Листування з Миколаївською та Першотравенською окрінспектурами Наросвіти з питань стану навчання в болгарських школах / 16 березня–13 квітня 1928 р. – 3 арк.
36. Спр. 560. Листування з болгарськими школами та технікумами з питань організації їх роботи (болгарською мовою) / 7 березня–12 грудня 1928 р. – 26 арк.

Оп. 9.

37. Спр. 121. Річні інформаційні звіти за 1928/29 р. та оперативні плани роботи на 1929/30 р. Ради національних меншостей по окружних інспектурах народної освіти / 6 грудня 1929 р. – 19 травня 1930 р. – 96 арк.
38. Спр. 173. Річний звіт за 1928/29 рік та план роботи на 1929/30 рік Мелітопольської окрінспектури Народної освіти / 11 листопада 1929 р. – 7 березня 1930 р. – 85 арк.
39. Спр. 184. Річний звіт про роботу за 1928/29 рік та план на 1929/30 рік Одеської окрінспектури народної освіти / 21–30 квітня 1930 р. – 63 арк.
40. Спр. 188. П’ятирічний план роботи Первомайської окрінспектури народної освіти та матеріали до нього / 28 березня–5 жовтня 1929 р. – 30 арк.

Оп. 10.

41. Спр. 151. Статистичні відомості районних відділів Народної освіти про кількість культосвітніх установ / 3 грудня 1931 р. – 25 квітня 1932 р. – 119 арк.
42. Спр. 825. Матеріали про стан та роботу Преславського болгарського педтехнікуму (звіт, доповідна записка, відомості та інше) / 11 січня 1931 р. – грудень 1932 р. – 165 арк.
43. Спр. 1061. Статистичні відомості про культурне будівництво в Дніпропетровській області / 1932 р. – 286 арк.

Ф. 413. Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК.

Оп. 1.

44. Спр. 1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування з ВУРПС, Наркомздоров'я УСРР, Наркомземом УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні / 1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р. – 158 арк.
45. Спр. 4. Протоколи № 1–24 засідань ЦК національних меншостей. Копії / 3 травня–12 грудня 1924 р. – 40 арк.
46. Спр. 5. План роботи ЦК національних меншостей на 1924–1925 рр. / 1924 р. – 4 арк.
47. Спр. 10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924–1926 рр. / 1924 р. – 122 арк.
48. Спр. 17. Протоколи засідань, звіти бюро національних меншостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах / 23 грудня 1924 р. – 10 липня 1925 р. – 339 арк.
49. Спр. 26. Відомості про національних склад Рад і виконкомів, членів сільрад і ревізійних комісій виборів 1924/25–1926/27 рр. / 1924–1925 рр. – 33 арк.
50. Спр. 28. Постанова, положення ВУЦВК про ЦК національних меншостей, циркуляри ЦК національних меншостей про правильне проведення національної політики на місцях / 1925 р. – 129 арк.
51. Спр. 38. Циркуляри ЦК національних меншостей про перехід на трьохступеневу систему управління, перевибори до Рад в місцях, де проживають національні меншості / 10 липня 1925 р. – 23 грудня 1927 р. – 4 арк.
52. Спр. 40. Протоколи засідань ЦК національних меншостей. Копії / 2 січня–31 грудня 1925 р. – 85 арк.

53. Спр. 81. Документи про роботу бюро національних меншостей Маріупольського окрвиконкому (протоколи, плани, доповідь, звіти) / 18 липня 1925 р. – 12 грудня 1926 р. – 81 арк.
54. Спр. 88. Документи про культосвітню роботу серед національних меншостей (витяги з протоколів, плани, доповідна записка, листування) / 18 грудня 1925 р. – 3 вересня 1926 р. – 124 арк.
55. Спр. 95. Документи про утворення районів для національних меншостей (постанови, витяги з протоколів, листування) / 24 січня 1925 р. – 14 квітня 1926 р. – 108 арк.
56. Спр. 131. Відомості, списки, таблиці про чисельність шкіл та культосвітніх установ по округах України / вересень 1925 р. – 131 арк.
57. Спр. 132. Відомості про чисельність, політичний, економічний і культурний стан болгарського і польського населення Катеринославської губернії / 1925 р. – 157 арк.
58. Спр. 146. Постанова, витяги з протоколів, циркуляри РНК УСРР, УЕН, Наркомосу УСРР, Наркомвнусправ УСРР та листування про діяльність товариств взаємодопомоги національних меншостей, культосвітню роботу / 28 лютого 1926 р. – 6 травня 1927 р. – 48 арк.
59. Спр. 150. Протоколи засідань РНК УСРР, Наркомосу УСРР та листування про культосвітню роботу серед національних меншостей / вересень 1926 р. – квітень 1928 р. – 274 арк.
60. Спр. 244. Протоколи засідань ЦК національних меншостей №№ 1–23. Копії / квітень–липень 1927 р. – 87 арк.
61. Спр. 245. Протоколи № 107–109 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них. Копії / липень–серпень 1927 р. – 113 арк.
62. Спр. 249. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей, витяги з протоколів IX, X Всеукраїнських з’їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про стан народної освіти в Україні” / 1927 р. – 201 арк.

63. Спр. 253. Звіт ЦК національних меншостей І Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей та тези доповіді про чергові завдання по роботі серед національних меншостей / 1927 р. – 71 арк.
64. Спр. 254. Матеріали до засідань ЦК національних меншостей (доповіді, витяги з протоколів, протоколи) / вересень–грудень 1927 р. – 96 арк.
65. Спр. 263. Звіти про роботу окркомісій національних меншостей за 1927 р. / 1927 р. – 239 арк.
66. Спр. 335. Бюджет національних сільрад на 1927–1928 рр. по Україні / 1927 р. – 302 арк.
67. Спр. 337. Фінансові документи курсів по перепідготовці секретарів болгарських сільрад / 1927 р. – 97 арк.
68. Спр. 352. Листування з Центрвидавом про замовлення брошур по сільськогосподарському податку на мовах національних меншостей; плани видання літератури мовами національних меншостей / 31 жовтня 1927 р. – 1 вересня 1928 р. – 71 арк.
69. Спр. 376. Листування з Наркомфіном УСРР, окрвиконкомами, редакціями газет, Центрвидавом про видання літератури мовами національних меншостей та доповідна записка Центрвидаву до ЦК КП(б)У про видання книг на мовах національних меншостей / 10 липня 1928 р. – 25 листопада 1929 р. – 82 арк.
70. Спр. 381. Відомості, таблиці, списки національних шкіл та культосвітніх установ по округах України / 13 липня–5 вересня 1928 р. – 133 арк.
71. Спр. 392. Документи про курси секретарів національних сільрад на Україні (протокол, листування, плани, звіт) / 2 квітня–19 жовтня 1928 р. – 77 арк.
72. Спр. 393. Протоколи засідань болгарських райвиконкомів. Копії / 23 грудня 1928 р. – 6 березня 1929 р. – 113 арк.
73. Спр. 410. Документи про роботу Одеського окрбюро національних меншостей (протоколи, відомості, план, листування) / 4 травня–25 липня 1928 р. – 58 арк.

74. Спр. 421. Витяги з протоколів засідань Наркомзему УСРР та листування з ним про перебудову хуторської системи в закриті селища з одночасним утворенням колгоспів / 30 жовтня 1928 р. – 28 жовтня 1929 р. – 184 арк.
75. Спр. 422. Циркуляри та листування з окрвиконкомами, “Сільським господарем” про організацію курсів підготовки членів правлінь сільськогосподарських товариств / 15 березня 1928 р. – 16 березня 1929 р. – 68 арк.
76. Спр. 426. Документи про медично-санітарне обслуговування національних меншостей (тези доповідей, план, витяги з протоколів) / 23 лютого–14 вересня 1928 р. – 26 арк.
77. Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці) / 15 березня–22 листопада 1929 р. – 116 арк.
78. Спр. 458. Протоколи засідань райвиконкомів та листування з Наркомздоров’я УСРР, Наркомпраці УСРР, Вукопромкредитсоюзом, Наркомюстом УСРР про роботу промкооперації серед національних меншостей, підготовку педагогічних кадрів серед національних меншостей / 14 липня 1929 р. – 24 листопада 1930 р. – 68 арк.
79. Спр. 473. Листування з Укрсільбанком і Вукопромкредитсоюзом про обслуговування національних меншостей сільськогосподарською кооперацією / 14 грудня 1929 р. – 25 березня 1930 р. – 297 арк.
80. Спр. 474. Листування з Наркомторгом УСРР, Наркомосом УСРР, Держпланом УСРР, окрвиконкомами про обслуговування національних меншостей промкооперацією, набір учнів до ФЗУ, медично-санітарне обслуговування національних меншостей, переведення ассірійців на землеробство / 20 лютого 1929 р. – 22 червня 1930 р. – 74 арк.
81. Спр. 475. Листування з Наркомюстом УСРР про обслуговування національних меншостей судовими органами / 5 січня–29 жовтня 1929 р. – 40 арк.

82. Спр. 481. Протоколи засідань ЦК національних меншостей при ВУЦВК. Копії / 31 березня–27 грудня 1930 р. – 65 арк.
83. Спр. 482. Документи II Всеукраїнської наради про роботу серед національних меншостей (протоколи, тези доповідей, резолюції, посвідчення делегатів) / 1930 р. – 73 арк.
84. Спр. 541. Документи про національний склад районів та сільрад в УСРР (списки, відомості, листування) / 7 січня–4 грудня 1931 р. – 177 арк.
85. Спр. 542. Документи про боротьбу з захворюваннями серед національних меншостей (доповіді, резолюції, листування) / 1 жовтня 1931 р. – 31 серпня 1932 р. – 30 арк.
86. Спр. 547. Листування з ВРНГ, міськрадами про комісії національних меншостей при міськрадах, колективізацію сільського господарства. Резолюції II Всеукраїнської наради серед національних меншостей, арк. 6–10 / 1 січня–31 грудня 1931 р. – 54 арк.
87. Спр. 551. Відомості про національні колгоспи в 1930/31 р. та листування з райвиконкомами про стан сільськогосподарських артілей / 31 грудня 1931 р. – 4 серпня 1932 р. – 78 арк.
88. Спр. 552. Відомості про стан колгоспів в національних районах / 1931 р. – 44 арк.
89. Спр. 553. Тези доповідей про перспективи промислового розвитку національних районів на 1932 р., контрольні цифри геологорозвідувальних робіт в районах, де проживають національні меншості та листування з райвиконкомами про організацію МТС / 22 листопада 1931 р. – 11 вересня 1932 р. – 66 арк.
90. Спр. 554. Документи про розвиток місцевої промисловості в національних районах (протоколи, доповідні записки, відомості, листування) / 18 січня–25 грудня 1931 р. – 119 арк.
91. Спр. 555. Доповідь про діяльність Всеукраїнської філії Центрвидаву та листування з Наркомосом УСРР, Центрвидавом, райвиконкомами про

видання літератури мовами національних меншостей / 28 вересня–28 грудня 1931 р. – 78 арк.

92. Спр. 557. Документи про культполітосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей (протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування) / 19 травня–3 червня 1931 р. – 387 арк.
93. Спр. 561. Документи про результати обстежень національних районів, сільрад (доповідні записки, висновки, акти, відомості) / квітень–серпень 1931 р. – 177 арк.
94. Спр. 562. Документи про видання та розповсюдження літератури мовами національних меншостей (протоколи, доповідні записки, відомості, листування) / 9 січня–26 листопада 1931 р. – 133 арк.
95. Спр. 565. Листування з Наркомосом УСРР, райвиконкомами, міськрадами про відкриття шкіл в районах, де проживають національні меншості / 3 грудня 1931 р. – 13 грудня 1932 р. – 66 арк.
96. Спр. 583. Протоколи засідань комісій національних меншостей при міськрадах, облвиконкомах та матеріали до них. Копії. Проект положення про обласні комісії в справах національних меншостей при облвиконкомах, арк. 14 / 11 січня–19 грудня 1932 р. – 87 арк.
97. Спр. 586. Листування з Наркомфіном УСРР, Наркомздоров'я УСРР, Наркомосом УСРР, райвиконкомами про надсилку матеріалів для Всеукраїнської наради по роботі серед трудящих болгар на Україні / квітень–травень 1932 р. – 73 арк.

Оп. 2.

98. Спр. 10. Постанова ВУЦВК про землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях / 16 липня 1924 р. – 293 арк.

Ф. 2841. Народний комісаріат праці УСРР.

Оп. 1.

99. Спр. 97. Протоколи засідань звітно-виборчих зборів у національних районах УСРР / 26 січня 1926 р. – 24 жовтня 1929 р. – 342 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України (ЦК КП(У)).

Оп. 1.

100. Спр. 548. Отчётный доклад тов. Хрущёва Н.С. о работе ЦК КП(б)У XIV съезду КП(б)У (1-й экз.) / 13 июня 1938 г. – 106 арк.

Оп. 6.

101. Спр. 463. Протоколы № 20–24 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (ксерокопии) / 10 апреля–17 июня 1938 г. – 249 арк.
102. Спр. 467. Протокол № 5 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (ксерокопии) / 19 декабря 1938 г. – 192 арк.
103. Спр. 509. Протокол № 9 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (ксерокопии) / 7 апреля 1939 г. – 135 арк.
104. Спр. 530. Материалы к протоколам № 9 (пункты 47–89 вопросы) заседаний Политбюро ЦК КП(У) / 5 марта–27 марта 1939 г. – 208 арк.

Оп. 7.

105. Спр. 460. Протоколы №№ 103–106, 1–5 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У / 26 апреля–28 июля 1937 г. – 169 арк.

Оп. 20.

106. Спр. 334. Переписка с ЦК РКП(б), Народным комиссариатом по делам национальностей РСФСР, Народным комиссариатом внутренних дел УССР по вопросам создания секций и бюро при партийных комитетах и советских органах по работе среди национальных меньшинств. Докладные записки о

состоявшемся в г. Омске съезде чехов, южных славян и украинцев и проведении агитационно-массовой работы среди польских военнопленных. Статистические сведения о количестве населения национальных меньшинств по губерниям Украины. План работы секретариата нацменьшинств при ЦК КП(б)У. Протоколы совещаний и заседаний заведующих отделами и секциями национальных меньшинств при ЦК КП(б)У. Отчёты и доклады Болгарской секции, Бюро народов Востока, Венгерского отдела при ЦК КП(б)У. Резолюции I Всероссийского съезда по дошкольному воспитанию и совещание работников просвещения национальных меньшинств и др. документы / 20 января–31 декабря 1920 г. – 104 арк.

107. Спр. 750. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У, совещаний представителей отделов и секций национальных меньшинств при Агитпропе ЦК / 11 января–31 декабря 1921 г. – 131 арк.

108. Спр. 1519. Циркулярные письма, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе среди национальных меньшинств; выписки из протоколов Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У о состоянии нацсекций при партийных и советских органах, формах и методах работы. Планы работы, отчёты, протоколы заседаний и совещаний, штаты подотдела нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У. Положения об отделах по делам национальных меньшинств Народного Комиссариата внутренних дел и при Южбюро ВЦСПС / 4 января–15 декабря 1922 г. – 117 арк.

109. Спр. 1841. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о земельном устройстве еврейского населения. Выписка из протокола заседания немецкой секции при ЦК КП(б)У. Резолюция IV Всеукраинского совещания еврейских секций. Отчеты Центрального болгарского бюро, Главного бюро еврейской секции, Польского бюро при ЦК КП(б)У о работе среди нацменьшинств / 8 февраля 1924 г. – 1 января 1925 г. – 47 арк.

110. Спр. 2002. Планы, отчёты, информации Агитпропа ЦК КП(б)У о состоянии и проведении агитационно-пропагандистской, культурно-просветительской работы, деятельности среди национальных меньшинств. Протоколы

заседания Агитпропа ЦК КП(б)У и совещаний при нём / 11 февраля–19 декабря 1925 г. – 152 арк.

111. Спр. 2013. Переписка с партийными, советскими организациями и учреждениями, издательствами и редакциями газет, выписки из протоколов заседаний Политбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам печати, издания и распространения газет, печатной литературы, публикации статей партийных работников. Доклад Центрального болгарского бюро в подотдел печати ЦК КП(б)У о создании газеты на болгарском языке “Серп и Чук” и другим вопросам издательско-редакционной деятельности. В деле имеются документы на польском языке / 7 января–30 декабря 1925 г. – 253 арк.

112. Спр. 2688. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских и административных органов, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам национальной политики и работы среди национальных меньшинств в республике / 18 января–27 ноября 1928 г. – 92 арк.

113. Спр. 3217. Докладные записки, информсправки, материалы к докладам, статистические сведения информсектора ЦК КП(б)У, местных партийных органов о приёме в партию и росте партийных организаций, фактах коллективного вступления в партию батраков и бедняков, количественном составе парторганизаций. Список районов УССР с количественным составом членов и кандидатов в члены партии после их укрупнения и ликвидации 119 районов / 16 февраля–29 декабря 1930 г. – 81 арк.

114. Спр. 4177. Стенограмма совещания при культпропотделе ЦК КП(б)У о работе среди нацменьшинств (первый экз.) / 18–19 мая 1931 г. – 174 арк.

115. Спр. 4553. Основные показатели к докладу Наркомата земледелия УССР “О предварительных итогах весенней посевной кампании 1931 г. и план мероприятий по подготовке уборочной кампании”. Докладные записки, информационные сводки НКЗ УССР о подготовке кадров для животноводства и наборе учеников в школы совхозуча, ходе

коллективизации сельского хозяйства, колхозном движении в национальных районах и др. вопросам / 17 марта 1931 г. – 1 февраля 1932 г. – 72 арк.

116. Спр. 5559. Докладные записки Наркомата просвещения УССР об обеспечении школ литературой на болгарском и немецком языках, снабжении продуктами питания учителей в Винницкой области, состоянии строительства школ в пограничной полосе. Справка по итогам обследования работы среди польского населения в Новоград-Волынском и Емельчанском районах Киевской области. Справки о выполнении постановления ЦК ВКП(б) от 31.09.1931 г. “О совершенствовании работы школ и подготовке к новому учебному году” / 29 января–26 сентября 1932 г. – 52 арк.

117. Спр. 5751. Директивные письма, информационные сводки и справки ЦК КП(б)У и Оргинстра ЦК КП(б)У, Днепропетровского, Донецкого, Одесского, Харьковского обкомов партии, Путивльского РК КП(б)У, Управления делами СНК УССР, Наркомзема УССР, Всеукраинского Центрального Комитета незаможных селян о ходе посевной кампании и хлебозаготовок, о выходе из колхозов, настроении населения, извращении линии партии о ходе хлебозаготовок и другим вопросам сельского хозяйства / 4 января–31 декабря 1932 г. – 295 арк.

118. Спр. 6213. Обзорная справка (без подписи) о национально-культурном строительстве в областях и районах Украины. Докладные записки, справки, письма культпропотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, Наркомпросса УССР о состоянии работы среди национальных меньшинств. Справка о совещании, проведённом в Наркомпроссе УССР болгарских культработников и филологов по реформе болгарского правописания / 6 марта–25 декабря 1933 г. – 71 арк.

119. Спр. 6416. Докладные записки, письма ЦК КП(б)У к ЦК ВКП(б), циркулярные письма ЦК КП(б)У обкомам партии, переписка с ВУЦИК, партийными и советскими органами по вопросам разукрупнения и создания новых районов, перенесения и переименования районных центров. Списки районов, в которых вводятся должности вторых секретарей райкомов

партии, списки с объективными данными на номенклатурных работников / 2 февраля–25 декабря 1934 г. – 130 арк.

120. Спр. 6635. Протоколы заседаний Президиума Совета Национальностей ЦИК СССР, совещания при Совете Национальностей ЦИК СССР о содействии культурному развитию языков в национальных республиках и областях СССР. Постановление Президиума Совета Национальностей ЦИК СССР о мероприятиях по ликвидации неграмотности в республиках СССР, ЦИК УССР, промтранспортного отдела ЦК КП(б)У, Днепропетровского обкома КП(б)У о работе среди польского населения, развитии родного языка в немецких национальных районах, празднования 10-летия со дня основания болгарского национального района – Коларовского Днепропетровской области и заслушивании его на Президиуме Совета Национальностей ЦИК СССР / 3 апреля–21 октября 1935 г. – 27 арк.

121. Спр. 6648. План изданий школьных учебников и художественной литературы на языках национальных меньшинств / 1935 г. – 30 арк.

122. Спр. 6652. Протокол заседания Правительственной комиссии, директивное письмо ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма партийных, советских органов о состоянии и работе театров, клубов, музеев, библиотек, выставок, творческих союзов Украины, строительстве кинотеатров, учреждений культуры, проведении конкурсов, фестивалей, записи на граммпластинки украинских народных песен, положении театров, клубов национальных меньшинств на Украине / 2 января–11 июля 1935 г. – 133 арк.

123. Спр. 6653. Докладные записки, справки, письма, телеграммы партийных, комсомольских, хозяйственных органов о состоянии и работе театров, клубов, библиотек, выставок, творческих союзов Украины, Центрального архивного управления, строительстве кинотеатров, учреждений культуры, проведении конкурсов, фестивалей, положении театров, клубов национальных меньшинств на Украине, проведении кинофестивалей колхозной молодёжи, развитии киноискусства / 17 июля–29 декабря 1935 г. – 140 арк.

124. Спр. 6841. Постановления Оргбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), обкомами, горкомами партии, советскими, хозяйственными органами, издательствами и редакциями об издании газет и журналов, в том числе на языках нацменьшинств Украины, обеспечении их бумагой, о журналистских кадрах, работе газетных издательств, тематической направленности периодической печати, подписке. Списки районных ежедневных и многотиражных газет УССР / 11 июня–31 декабря 1936 г. – 144 арк.
125. Спр. 7138. Выписки из протоколов заседаний бюро, докладные записки, телеграммы областных и районных комитетов партии в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о тяжелом продовольственном положении колхозов, о списании с них задолженности по зерновым ссудам прошлых лет, посеве ранних зерновых, ходе хлебозаготовок, уменьшении плана натуроплаты, ремонте тракторов, закупке хлеба и др. вопросам. Список колхозов, за которыми закреплена земля навечно / 3 января–15 сентября 1937 г. – 94 арк.

Ф. 263. Позасудові справи реабілітованих.

126. Спр. 36189. Дело по обвинению Дивиджиева А.И. по статьям 54-6 ч. I и 54-11 УК. – 164 арк.
127. Спр. 36618. Дело по обвинению Стоянова И.И. – 152 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Харків

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

128. Спр. 011498. Дело по обвинению Мицева С.И., Фуклева Н.П. и др. – Т. I. – 428 арк.
129. Спр. 011498. Дело по обвинению Мицева С.И., Фуклева Н.П. и др. – Т. II. – 471 арк.

Державний архів Запорізької області
(ДАЗО)

Ф. П-241. Мелітопольський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

130. Спр. 19. Сводка окружкома КП(б)У о ходе хлебозаготовительной кампании / 24 января 1928 г. – 9 арк.

Оп. 2.

131. Спр. 17. Тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для докладов на рабочих конференциях, о сельском хозяйстве, едином сельхозналоге, антирелигиозной пропаганде. Материалы к губернскому совещанию завагитпропами по антипропработе и резолюции этого совещания и губернского сельского совещания / 5 февраля–24 июня 1924 г. – 67 арк.

Ф. П-267. Коларівський районний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

132. Спр. 9. Отчётно-информационный материал о работе Коларовского райкома КП(б)У за январь–февраль месяцы 1937 г. / февраль 1937 г. – 135 арк.
133. Спр. 11. Отчётный доклад о работе Коларовского райкома КП(б)У / 28 апреля 1937 г. – 15 мая 1938 г. – 66 арк.
134. Спр. 22. Протоколы бюро РК КП(б)У / 7 января–12 июня 1931 г. – 170 арк.
135. Спр. 26. Протоколы бюро Коларовского РК КП(б)У / 13 мая 1932 г. – 14 декабря 1933 г. – 427 арк.
136. Спр. 27. Протоколы бюро Коларовского РК КП(б)У / 13–23 мая 1933 г. – 47 арк.
137. Спр. 29. Протокол бюро Коларовского РК КП(б)У / 3–28 июня 1933 г. – 73 арк.

138. Спр. 33. Протоколы заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 4–23 марта 1935 г. – 70 арк.
139. Спр. 37. Протоколы заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 3–27 июля 1935 г. – 51 арк.
140. Спр. 38. Протоколы заседаний бюро Коларовского РК КП(б)У / 5–26 августа 1935 г. – 42 арк.
141. Спр. 39. Протоколы бюро и пленумов РК КП(б)У / 23 сентября–5 декабря 1935 г. – 179 арк.
142. Спр. 40. Протоколы заседаний бюро Коларовского РК КП(б)У / 4–29 января 1936 г. – 48 арк.
143. Спр. 41. Протокол № 8 заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 3 февраля 1936 г. – 32 арк.
144. Спр. 43. Протоколы заседаний бюро Коларовского РК КП(б)У / 3–28 апреля 1936 г. – 82 арк.
145. Спр. 44. Протоколы заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 3–28 мая 1936 г. – 54 арк.
146. Спр. 50. Протоколы заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 5–29 октября 1936 г. – 67 арк.
147. Спр. 55. Протокол № 10–15 заседания бюро Коларовского РК КП(б)У от 3 марта 1937 г. / 3–23 марта 1937 г. – 49 арк.
148. Спр. 56. Протокол № 17–17 а–18 заседания бюро Коларовского РК КП(б)У от 3 апреля 1937 г. / 3–10 апреля 1937 г. – 26 арк.
149. Спр. 57. Протокол № 21 заседания бюро Коларовского РК КП(б)У от 3 мая 1937 г. / 3–23 мая 1937 г. – 11 арк.
150. Спр. 58. Протокол № 24–30 заседания бюро Коларовского РК КП(б)У / 1–27 июня 1937 г. – 3 арк.
151. Спр. 65. Протоколы бюро Коларовского РК КП(б)У / 2 января–30 декабря 1938 г. – 447 арк.

Оп. 2.

152. Спр. 15. Стенограмма доклада секретаря Коларовского РК КП(б)У о фактах контрреволюционной деятельности националистических элементов в Преславском педтехникуме / август 1936 г. – 11 арк.

Ф. Р-3405. Коларівський районний виконавчий комітет.

Оп. 1.

153. Спр. 8. Устав Коларовского кооперативного животноводческого товарищества “Немка” и сведения о семейно-имущественном положении пайщиков / 11 февраля–27 апреля 1927 г. – 21 арк.
154. Спр. 36. Акты о погибших посевах 1928–1929 гг. по району / 31 мая 1929 г. – 1 марта 1930 г. – 300 арк.
155. Спр. 38. Материалы по землеустройству и мелиорации района (постановления, протоколы, доклад и другие документы) / 4 января–3 октября 1931 г. – 209 арк.
156. Спр. 41. Протоколы заседания сельхозсекции при райисполкоме, переписка с сельсоветами района о посевкампании и ликвидации агронеграмотности / 8 января–20 октября 1931 г. – 193 арк.
157. Спр. 44. Месячные, декадные планы и ведомости о ходе выполнения хлебозаготовки по району / 4 июля 1932 г. – 1 января 1933 г. – 18 арк.

Ф. Р-3408. Ботевський районний виконавчий комітет.

Оп. 1.

158. Спр. 5. Приказы и распоряжения уполномоченного по посевной кампании за 1923 г. / 1923 г. – 297 арк.
159. Спр. 19. Ежемесячные отчётные ведомости Райисполкома; Богдановского, Орловского, Строгановского и др. сельсоветов, сведения о состоянии сельскохозяйственных работ в районе, списки ответственных работников сельсоветов / 20 августа 1923 г. – 8 января 1925 г. – 632 арк.

160. Спр. 21. Переписка РИКа с сельсоветами и сведения о состоянии сельского хозяйства и общественных построек района; списки ответственных работников района / 6 января 1923 г. – 21 декабря 1924 г. – 353 арк.
161. Спр. 39. Постановления, переписка райисполкома и сведения о политико-просветительской работе по сельсоветам района, список избирателей / 30 декабря 1926 г. – 3 марта 1928 г. – 290 арк.
162. Спр. 58. Инструкции, постановления Райисполкома о проведённой перевыборной кампании сельсоветов; протоколы общих собраний избирателей сельсоветов района, удостоверения делегатов районного съезда советов / 26 октября 1928 г. – 2 августа 1930 г. – 128 арк.
163. Спр. 69. Планы, отчёты, доклады о политпросветработе; сведения, акты обследования, списки политпросветучреждений по району / 15 мая 1928 г. – 12 июня 1929 г. – 87 арк.
164. Спр. 72. Планы проведения социалистического соревнования среди медицинских, культурно-просветительных и др. учреждений района; договор о социалистическом соревновании между Ботевским и Коларовским райисполкомами / 15 июня–26 июля 1929 г. – 45 арк.
165. Спр. 128. Протоколы заседаний и сведения о работе, анкеты членов правления и списки книг избы-читальни с. Марьяновки / 20 марта 1924 г. – 29 января 1926 г. – 32 арк.
166. Спр. 133. Отчёты и статистические сведения библиотек, изб-читален и др. культурно-просветительных учреждений района о политпросвет работе / 31 марта 1924 г. – 18 мая 1926 г. – 118 арк.

Оп. 3.

167. Спр. 3. Циркуляры подотдела милиции и розыска окрадминотдела и акт обследования районного отделения милиции / 3 января–27 декабря 1927 г. – 122 арк.

168. Спр. 8. Циркуляры окрадминотдела по вопросам деятельности религиозных общин и список служителей культа района / 10 января–16 июля 1929 г. – 49 арк.

Ф. Р-3496. Мелітопольський окружний виконавчий комітет.

Оп. 1.

169. Спр. 4. Отчёт о деятельности окрисполкома за 1925–1926 гг. / 1926 г. – 216 арк.

Ф. Р-3501. Якимівський волосний виконавчий комітет.

Оп. 1.

170. Спр. 4. Месячные отчёты, доклады, сведения и списки волостной и сельских комиссий помощи голодающим / 27 ноября 1921 г. – 30 декабря 1922 г. – 176 арк.
171. Спр. 7. Постановление Мелитопольского исполкома о сборе общегражданского налога в пользу голодающих и на усиление средств по борьбе с эпидемиями, сведения о сборе и поступлении налога по волости / 18 апреля–4 октября 1922 г. – 31 арк.

Ф. Р-3666. Мелітопольська окружна інспектура народної освіти.

Оп. 1.

172. Спр. 68. Планы работы, отчёты и доклады о деятельности окружной инспектуры народного образования. Сведения о политпросвет учреждениях, состоянии неграмотности и сети ликпунктов в округе / 22 сентября 1923 г. – 1 января 1925 г. – 56 арк.
173. Спр. 137. Переписка со школами о ремонте школьных помещений, о материальной помощи учителям, о ликвидации безграмотности в районе, списки школ района / 1929 г. – 84 арк.

174. Спр. 246. Проекты планов ежегодного расширения школьной сети при введении всеобщего обучения по районам округа на 1925–1930 гг.; сведения о численности населения, его национальном составе, количестве детей в каждом населённом пункте и др. по состоянию на 1 июля 1925 г. / 1 июля 1925 г. – 26 марта 1926 г. – 57 арк.
175. Спр. 264. Материалы о деятельности трудшкол Романовского района (выписки из протоколов, планы, программы, переписка, сведения, списки, заявления и др.) / 27 июля 1925 г. – 12 апреля 1926 г. – 83 арк.
176. Спр. 265. Материалы о деятельности школ Цареводаровского района (циркуляры, протоколы, копии и выписки из протоколов, планы, переписка, списки, заявления и др.) / 1 декабря 1925 г. – 28 декабря 1926 г. – 202 арк.
177. Спр. 308. Договора о передаче воспитанников детских домов на воспитание крестьянам Цареводаровского района и список патронированных детей с. Инзовки того же района / 13 сентября 1926 г. – 15 июня 1927 г. – 164 арк.
178. Спр. 319. Протокол Первого окружного съезда союза “Безбожников”; План проведения 10-летнего юбилея ЛКСМУ в округе; Переписка с редакциями республиканских газет, учебными заведениями округа и гражданами о корреспонденциях по народному образованию в округе, приёме на учёбу, розыске детей и др. вопросам / 7 июня 1927 г. – 21 ноября 1929 г. – 411 арк.
179. Спр. 370. Годовой отчёт о работе за 1927–1928 учебный год, отчёт о наборе студентов в 1928–1929 учебном году и именной список студентов болгарского педагогического техникума в с. Преслав Ботевского района / 16 октября 1928 г. – 24 октября 1929 г. – 34 арк.
180. Спр. 399. Материалы о деятельности Преславской сельскохозяйственной профшколы (выписки из протоколов, докладная записка, акты, переписка, списки и др.). Имеются документы на болгарском языке / 12 сентября 1928 г. – 24 октября 1929 г. – 63 арк.
181. Спр. 421. Пятилетний план развития культурно-политико-просветительной работы на 1928–1933 гг. / 1929 г. – 20 арк.

182. Спр. 423. Учебные планы работы школ ликбеза в округе / 22 октября 1929 г. – 4 марта 1930 г. – 59 арк.

Ф. Р-5747. Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.

Оп. 3.

183. Спр. 141. Дело по обвинению Абрамова Фёдора Ивановича. – 354 арк.
184. Спр. 427. Мелая С.И. и др. в количестве 291 чел. – 325 арк.
185. Спр. 454. Материалы переписки по заявлениям родственников репрессированных. – 375 арк.
186. Спр. 725. Дело по обвинению Намлиева Дмитрия Ивановича. – 30 арк.
187. Спр. 9755. Дело по обвинению Тарлакова Семёна Петровича. – 66 арк.
188. Спр. 10857. Дело по обвинению Тодорова Ивана Степановича. – 77 арк.

Державний архів Кіровоградської області (ДАКО)

Ф. 20. Єлизаветградська повітова земська управа, м. Єлизаветград, Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії.

Оп. 1.

189. Спр. 13. Журналы присутствия херсонского губернского правления. Ведомости, переписка с приставами уезда о ликвидации землевладения болгарско-подданных / 8 июня 1915 г. – декабрь 1917 г. – 361 арк.

Ф. Р-4543. Вільшанська районна рада та її виконавчий комітет.

Оп. 2.

190. Спр. 1. Переписка з госбанком по финансовым вопросам / 3 ноября 1924 г. – 18 февраля 1926 г. – 18 арк.
191. Спр. 2. Звіт Ольшанського райвиконкому за 3 роки (з 1928 по 1931 рр.) /

1931 р. – 28 арк.

Ф. Р-5907. Слідчо-архівні справи Державного архіву Кіровоградської області.

Оп. 2Р.

192. Спр. 2691. Уголовное дело № 116732/11099 по обвинению Величко И.И., Стойкова В.П., Кирьякова Г.Д., Станкова М.П. / 4 марта 1938 г. – 23 августа 1956 г. – 124 арк.
193. Спр. 3404. Уголовное дело № 116726 по обвинению Ралева С.И. и др. / 4 марта 1938 г. – 10 мая 1956 г. – 267 арк.
194. Спр. 5258. Уголовное дело № 3952 по обвинению Доброва И.А. и др. (всего 5 чел.) / 10 сентября 1937 г. – 13 августа 1960 г. – 257 арк.
195. Спр. 5564. Дело № 116722 по обвинению Диордиева А.С. и др. – 234 арк.

Ф. Р-7177. Добров Афанасій Микитович – педагог, громадський діяч, краєзнавець Кіровоградщини.

Оп. 1.

196. Спр. 1. История пгт. Ольшанка Кировоградской области. – 158 арк.
197. Спр. 3. Педагогические характеристики на Доброва Афанасия Никитовича / 1957 г. – 3 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника.

Оп. 14.

198. Спр. 38. Отчётные сведения об отечественных и иностранных благотворительных учреждениях в Одессе / 1877 г. – 87 арк.

Ф. П-7. Одеський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

199. Спр. 1593. Особая папка / 28 января–31 декабря 1928 г. – 135 арк.
200. Спр. 1601. Спецсводки и докладные записки ОГПУ о семейственности на заводе им. Старостина, посевной кампании, настроении населения и др. / 17 марта–1 апреля 1928 г. – 187 арк.
201. Спр. 2203. Спецсводки и докладные записки ОГПУ о промышленных предприятиях, сельском хозяйстве, положении в институтах, настроении населения и др. / 14 марта–8 апреля 1929 г. – 207 арк.
202. Спр. 2452. Спецсводки и почто-телеграммы ОГПУ о раскулачивании, чистке советского аппарата, очередях за хлебом, собрании в доме учёных, безработице и др. / 26 января–2 февраля 1930 г. – 219 арк.
203. Спр. 2455. Спецсводки и телеграммы ОГПУ о коллективизации, выселении кулаков, безработице, политическом состоянии округа / 3–11 марта 1930 г. – 287 арк.
204. Спр. 2456. Спецсводки и донесения ОГПУ о сплошной коллективизации и отношении рабочих и служащих к этому вопросу, перевыборах и др. / 13–31 марта 1930 г. – 295 арк.
205. Спр. 2457. Спецсводки и почто-телеграммы ОГПУ о настроении безработных, реагировании населения на приговор по делу “СВУ” и др. / 1–25 апреля 1930 г. – 246 арк.

Ф. Р-14. Одеський губернський комітет незаможних селян.

Оп. 1.

206. Спр. 133. Отчёт о деятельности Одесской окружной комиссии незаможных селян за 1924 г. / 1 мая–30 декабря 1924 г. – 39 арк.

Ф. Р-87. Одеська губернська комісія з допомоги голодуючим виконавчого комітету Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

207. Спр. 11. Циркуляры, протоколы, бюллетени, сведения центральной комиссии помощи голодающим / 10 июня–5 августа 1922 г. – 34 арк.
208. Спр. 12. Распоряжения и протоколы заседаний центральной комиссии помощи голодающим / 22 июля–21 сентября 1922 г. – 77 арк.
209. Спр. 19. Протоколы заседаний президиума Одесского губисполкома и протоколы работы органов помощи голодающим / 18 августа–9 октября 1922 г. – 128 арк.

Ф. Р-97. Одеський окружний комітет незаможних селян.

Оп. 1.

210. Спр. 299. Отчёт Одесского ОкрКНС / 1 апреля 1929 г. – 1 сентября 1930 г. – 19 арк.

Ф. Р-99. Виконавчий комітет Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 2.

211. Спр. 72. Анкеты обследования болгарского населения, изучение украинского языка в организациях г. Одессы / 26 марта–5 августа 1925 г. – 245 арк.

Ф. Р-134. Одеська окружна інспектура народної освіти.

Оп. 1.

212. Спр. 69. Информационный отчёт Одесской окружной инспектуры народного образования за 1927–1928 гг. / 1928 г. – 63 арк.

Ф. Р-813. Одеський повітовий комітет незаможних селян.

Оп. 1.

213. Спр. 47. Списки и биографии членов КНС Мало-Буялыкской и Беляевской волостей, погибших от рук бандитов и белогвардейцев / 4 января–31 декабря 1920 г. – 28 арк.

Ф. Р-969. Виконавчий комітет Одеської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

214. Спр. 715. Протоколы заседаний президиума Благоевского райисполкома / 4 января–17 декабря 1928 г. – 360 арк.

Оп. 3.

215. Спр. 466. Доклады о деятельности окружной комиссии, секций и центральной комиссии по делам национальных меньшинств / 3 октября 1925 г. – 1 января 1926 г. – 83 арк.
216. Спр. 467. Доклад о работе Болгарской секции при Одесском окрисполкоме (копия) / 7 января–25 декабря 1925 г. – 10 арк.
217. Спр. 481. Протоколы заседаний окружных исполкомов / 31декабря 1926 г. – 17 ноября 1927 г. – 97 арк.
218. Спр. 490. Доклады, выводы и предложения по обследованию болгарских сельских советов Ленинского и Цебриковского районов Одесского округа / 27 июня 1926 г. – 30 мая 1927 г. – 145 арк.
219. Спр. 513. Сведения об итогах перевыборной кампании в сёлах нацменьшинств Одесского округа / 1 января 1927 г. – 10 сентября 1928 г. – 30 арк.
220. Спр. 591. Протоколы технических совещаний Благоевского и Цебриковского районов о посевной кампании и повышении урожайности / 3–19 февраля 1929 г. – 28 арк.
221. Спр. 627. Сведения о состоянии народного образования среди национального населения и списки школ / 1930 г. – 27 арк.

Оп. 5.

222. Спр. 884. Докладная записка о санитарном состоянии водоснабжения с. Благоево / 10 марта 1928 г. – 2 арк.

Оп. 9.

223. Спр. 12. Спецсводки IV отделения Одесского Окротдела ГПУ о подготовке к весенней посевной кампании, перевыборах советов в Одесском округе / 4–18 февраля 1929 г. – 53 арк.

Ф. Р-1012. Одеська окружна рада сільськогосподарських колективів.

Оп. 1.

224. Спр. 148. Протоколы заседаний технического совета окружного земотдела о плане работы Окрколхозсекции на 1927/1928 гг. и 1928/1929 гг. / 14 августа–28 декабря 1928 г. – 189 арк.

Ф. Р-1374. Виконавчий комітет Свердловської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів с. Малий Буялик, Свердловської волості Одеського повіту Одеської губернії.

Оп. 1.

225. Спр. 1. Постановление заседания съезда волревкомитетов Одесского уезда об организации санитарных комиссий при волостных и сельских ревкомах / 30 апреля 1920 г. – 5 арк.
226. Спр. 38. Протоколы, инструкции Одесского земотдела, сводки о посевной кампании / 2 августа 1921 г. – 20 февраля 1922 г. – 328 арк.
227. Спр. 50. Приказы уездной комиссии помощи голодающим, протоколы, сводки волостной комиссии по борьбе с голодом / 26 августа 1921 г. – 10 апреля 1922 г. – 135 арк.
228. Спр. 51. Протоколы заседаний комиссии и сведения о работе сельских комиссий помощи голодающим / апрель–август 1922 г. – 94 арк.

Ф. Р-1651. Благоєвський районний комітет незаможних селян.

Оп. 2.

229. Спр. 8. Докладная записка о ходе раскулачивания по Благоевскому району / 18 февраля–31 декабря 1930 г. – 4 арк.

Ф. Р-1673. Виконавчий комітет Цебриківської районної ради робітничих депутатів.

Оп. 1.

230. Спр. 248. Сведения о работе отделов Цебриковского районного исполнительного комитета за 1926 г. / 1926 г. – 61 арк.

Ф. Р-8065. Архів управління Служби безпеки України в Одеській області.

Оп. 2.

231. Спр. 4634-П. По обвинению Тодорова Д.Д. – 38 арк.
232. Спр. 5064-П. По обвинению Малчева Б.М. – 242 арк.
233. Спр. 19615-П. По обвинению Тодорова Д.И. – 33 арк.

Опубліковані документи і матеріали:

234. 12 съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
235. 16 всесоюзная партийная конференция. Резолюции и постановления. – М.: Государственное издательство, 1929. – 62 с.
236. Адрианапольский мирный договор между Россией и Турцией // Под стягом России: сборник архивных документов / Сост. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимова. – М.: Русская книга, 1992. – 432 с.
237. Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. / Олександр Асаткін. – К.: Видавництво “Народне господарство та облік”, 1936–1937. – Т. 1. – 1936. – 1196 с.

238. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы / Составит.: В.Н. Виноградов, М.Д. Ерещенко и др. – М.: ИНДРИК, 1996. – 380 с.

239. Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1 / Ред. кол.: М.Д. Некоз та ін. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 140 с.

240. Витяги з протоколів засідань Колегії Наркомосу (Про організацію культурно-освітньої роботи серед національних меншин): Постанови Колегії НКО // Бюлетень НКО УСРР. – 1925. – № 4. – 36 с.

241. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. В 10 т. – М.: изд. ЦСУ Союза ССР, 1927–1929. – Том 9. – 92 с.

242. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.

243. Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. – Москва–Харьков–Минск, 1931. – 160 с.

244. Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел об отпуске из Екатеринославской и Херсонской казенных палат до 20 тыс. руб. для водворения переселяющихся в Новороссийский край иностранцев от 30 июня 1803 г. // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 27: 1802–1803. – 1830. – № 20827.

245. Высочайше утвержденный доклад Сената “Про преимущества водворяющихся в Новороссийской губернии вышедших из Турции греков и болгар” от 5 января 1802 г. // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 27: 1802–1803. – 1830. – № 20103.

246. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.

247. Дело “Национального союза немцев на Украине” 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель А.С. Рублёв. – К.: ТОВ “Видавництво “Кліо””, 2016. – 608 с.

248. Десятый създ РКП(б): Стенографический отчет. – М.: Партиздат, 1963. – 954 с.

249. Инструкция Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР о выборах в советы в 1934–1935 гг. – М.: [б.и.], 1934. – 13 с.

250. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Ред. кол.: С.В. Кульчицький та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.

251. Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 16: с 28 июня 1762 по 1765: от № 11 582 до 12 301. – 1830. – № 11880.

252. Манифест Екатерины II от 4 декабря 1762 г. // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 16: с 28 июня 1762 по 1765: от № 11 582 до 12 301. – 1830. – № 11720.

253. Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття / Володимир Мільчев. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – 236 с.

254. Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / За ред. О.М. Асаткіна – К.: Народне господарство та облік, 1935. – 665 с.

255. Национальная политика ВКП(б) в цифрах / Сост. С.М. Диманштейн. – М.: [б.и.], 1930. – 328 с.

256. Національні відносини в Україні у XX ст. / Упоряд.: М.І. Панчук та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.

257. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 104 с.

258. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. – 68 с.

259. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.

260. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.

261. О главном управлении колонистов Южного края России // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 35: 1818–1830. – № 27312.

262. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Х.: [б.и.], 1927. – 231 с.

263. Перепис населення Російської імперії 1897 р. – Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_Російської_імперії_1897.

264. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. В 9 т. / Государственный архив Одесской области, Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия). – Одесса: Астропринт, 2001. – Т. 1: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. – 217 с.

265. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) “Вопрос НКВД”, 26 мая 1938 г. // Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М.: Международный фонд “Демократия”, 2004. – 737 с.

266. Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: В.І. Марочко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 339 с.

267. Совещание уполномоченных по работе среди национальных меньшинств при ЦИКах автономных республик, местных, краевых и губернских исполнительных комитетов. – М.: [б.и.], 1928. – 521 с.

268. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.

269. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 3. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

270. Україна в цифрах. 1927 р. – Х.: [б.в.], 1927. – 14 с.

271. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко та ін.; за ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 590 с.

272. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко та ін.; за ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 424 с.

273. Хоменко А.П. Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року / Арсен Хоменко. – Х.: Держвидав “Господарство України”, 1931. – 144 с.

274. ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос (1918–1933). Книга 1 / Сост. Л.С. Гатагова. – М.: РОССПЭН, 2005. – 784 с.

275. ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос (1933–1945). Книга 2 / Сост. Л.С. Гатагова. – М.: РОССПЭН, 2009. – 1094 с.

276. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины: объяснительная записка к этнографической карте УССР / Николай Черлюнчакевич. – Х.: Центриздат, 1925. – 130 с.

277. Яковлєва Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні. 20–30-і рр. XX ст. (збірник документів державних архівів України). – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 244 с.

278. Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbuhl, 1988. – 309 s.

Суспільно-політична література 20–30-х рр. XX ст.:

279. Буценко П.І. Більше уваги національній культурі / Панас Буценко // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 23 серпня.

280. Буценко П.І. Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР / Панас Буценко // Радянська Україна. – 1928. – № 10–11. – С. 28–34.

281. Буценко П.І. Національні меншості України / Панас Буценко // Більшовик України. – 1928. – № 12. – С. 67–73.

282. Буценко П.І. Радянське будівництво і національні меншості на Україні / Панас Буценко. – Х.: Український робітник, 1928. – 28 с.

283. Буценко П.І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / Панас Буценко. – Х.: видання Оргінстру ВУЦВК, 1928. – 26 с.

284. Василенко Н.П. Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств / Николай Василенко. – Х.: Центриздат, 1930. – 32 с.

285. Гітлянський А.С. Романівський національний район потребує більше уваги / А.С. Гітлянський // Радянська Україна. – 1926. – № 10. – С. 17–20.

286. Глинський А.Б. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей / А.Б. Глинський. – Х.: [б.в.], 1931. – 78 с.

287. Грошев И.П. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И.П. Грошев. – М.: Мысль, 1967. – 420 с.

288. Демченко М.Н. Національне питання та пролетаріат / М.Н. Демченко. – Х.: ДВУ, 1930. – 109 с.

289. Дивиджиев А.И. Из блокнота инспектора Наркомпроса / Афанасий Дивиджиев // Советское село. – 1929. – 26 июня.

290. Дивиджиев А.И. К сведению болгарских учителей / Афанасий Дивиджиев // Советское село. – 1927. – 31 августа.

291. Дивиджиев А.И. Мероприятия по национальному единству / Афанасий Дивиджиев // Коллективист. – 1930. – 21 апреля.

292. Дивиджиев А.И. Национально-культурное строительство трудящих болгар УССР / Афанасий Дивиджиев. – Х.: Укрнацмениздат, 1930. – 83 с.

293. Затонский В.П. З питань національної політики на Україні / Володимир Затонський // Більшовик України. – 1933. – № 9–10. – С. 107–117.

294. Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма / Владимир Затонский. – Х.: Украинский рабочий, 1934. – 201 с.

295. Затонський В.П. Національна проблема на Україні / Володимир Затонський. – Х.: Центриздат, 1926. – 104 с.

296. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3–4 (18–19). – С. 67–78.

297. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 11–20.

298. Косиор С.В. Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине / Станислав Косиор. – Х.: Партиздат, 1933. – 64 с.

299. Косіор С.В. Боротьба за ленінську лінію в національному питанні / Станіслав Косіор // Комуніст. – 1930. – 16 червня.

300. Косіор С.В. Українізація і завдання КП(б)У: з Доповіді на 14 Київській окружній партконференції / Станіслав Косіор // Більшовик України. – 1929. – № 1. – С. 38–50.

301. Левітан М. Освіта національних меншостей / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 7–11.

302. Ленін В.І. Ліберали і демократи в питанні про мови / Володимир Ленін // В.І. Ленін про Україну. – Частина І. – К., 1969. – С. 478–503.

303. Малчев Б.М. Болгарські селяни на виборах до рад / Борис Малчев // Радянська Україна. – 1927. – № 5–6. – С. 18–21.

304. Малчев Б.М. Коммуна “Христо Ботева (с. Степановка)” / Борис Малчев // Советское село. – 1929. – 17 марта.

305. Малчев Б.М. Националистическое перекручивание истории болгарской колонизации в России / Борис Малчев // Советское село. – 1927. – 7 ноября.

306. Малчев Б.М. Сельскохозяйственная коммуна “Благоево” / Борис Малчев // Советское село. – 1927. – 16 апреля.

307. Малчев Б.М. Успехи болгарских крестьян в Советской Украине. Очерк / Борис Малчев // Советское село. – 1926. – 28 декабря.

308. Малчев Б.М. Экономика и культура Коларовского района в прошлом и сегодня / Борис Малчев // Коллективист. – 1935. – 10 сентября.

309. Мансуров Г.Г. За культурное строительство национальностей / Г.Г. Мансуров. – М.: Госиздат, 1927. – 42 с.

310. Мицев С.И. Какие из болгарских кооперативов могут соперничать с Ольшанским? / Серафим Мицев // Советское село. – 1927. – 9 августа.

311. Мицев С.И. Коммуна “Ленин” села Терновка / Серафим Мицев // Советское село. – 1929. – 31 декабря.

312. Мицев С.И. Национальные меньшинства в Благоевском районе / Серафим Мицев // Коллективист. – 1930. – 15 сентября.

313. Полоцький О.М. Культурна п’ятирічка України / О.М. Полоцький. – Х.: Держвидав України, 1929. – 51 с.

314. Попов М.М. Національна політика радянської влади / Михайло Попов. – Х.: Пролетар, 1931. – 57 с.

315. Попов М.М. Національна політика радянської влади. Курс лекцій / Михайло Попов. – Х.: Пролетар, 1931. – 128 с.

316. Попов М.М. Перемога марксизму-ленінізму – перемога партії Леніна / Михайло Попов // Більшовик України. – 1933. – № 5–6. – С. 19–29.

317. Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії / Павло Постишев. – К.: Партвидав, 1935. – 220 с.

318. Постишев П.П. Національне питання в реконструктивний період / Павло Постишев. – Х.: Пролетар, 1930. – 48 с.

319. Ряппо Я.П. Система народного просвящения Украины. Сб. материалов, статей и докладов / Ян Ряппо. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 253 с.

320. Симеонов Д. Еще один болгарский сельсовет / Д. Симеонов // Советское село. – 1926. – 18 декабря.

321. Симеонов Д. Национальные меньшинства: работа по выделению немецких и болгарских национальных советов / Д. Симеонов // Советское село. – 1926. – 26 июня.

322. Симеонов Д. Опять про болгарский район / Д. Симеонов // Советское село. – 1926. – 26 ноября.

323. Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської / Микола Скрипник. – Х.: Радянська школа, 1933. – 36 с.

324. Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві / Микола Скрипник. – Х.: ДВУ, 1930. – 61 с.

325. Скрыпник Н.А. О теории двух культур: основные линии национальной политики на Украине / Николай Скрыпник. – Х.: типография им. Фрунзе, 1926. – 36 с.

326. Соломонов В. К оформлению четвертого болгарского района в Украине (Первомайского) / В. Соломонов // Советское село. – 1927. – 9 августа.

327. Сталин И.В. Сочинения / Иосиф Сталин. – М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12. – 388 с.

328. Фуклев Н.П. С некоторыми документами и фактами в руках (к юбилею Коларовского района) / Николай Фуклев // Коллективист. – 1935. – 18 сентября.

329. Хаджийский М. Вражда: очерк / Михаил Хаджийский // Коллективное поле. – 1935. – 20 августа.

330. Хвиля А.А. До розв’язання національного питання на Україні / Андрій Хвиля. – Х.: Держвидав України, 1930. – 169 с.

331. Хвыля А.А. Национальный вопрос на Украине / Андрей Хвыля. – Х.: Держвидав України, 1926. – 23 с.

332. Цвятков С.В. 10 годовщина Коларовского района / Степан Цвятков // Будь готов. – 1935. – № 8. – С. 3–6.

333. Цвятков С.В. Коларовскому болгарскому району 10 лет / Степан Цвятков // Революция и национальности. – 1935. – № 10. – С. 46–51.

334. Цвятков С.В. Наши юбилеи и наши задания (к юбилею Коларовского района) / Степан Цвятков // Коллективное поле. – 1935. – 10 июля.

335. Черлюнчакевич М.О. Національні меншості на Україні / Микола Черлюнчакевич // Більшовик України. – 1926. – № 4–5. – С. 106–112.

336. Черлюнчакевич Н.А. К изучению национального состава УССР / Николай Черлюнчакевич // Коммунист. – 1926. – 2 апреля.

337. Шліхтер О.Г. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні / Олександр Шліхтер // Більшовик України. – 1933. – № 9–10. – С. 58–79.

II. ЛІТЕРАТУРА

Наукові видання, статті, монографії:

338. Баранніков В.І. Українські цигани / Віктор Баранніков // Збірник нацменознавства. – К. [б.в.], 1921. – Вип. 2. – С. 14–21.

339. Белова Е.В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.) / Елена Белова. – М.: ЭМПРО, 2004. – 230 с.

340. Бернштейн С.Б. Болгарские говоры Южного Буджака / Самуил Бернштейн // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. – М., 1952. – Вып. 2. – С. 5–20.

341. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 років / Іван Білас. – К.: Либідь, 1994. – 432 с.

342. Боєчко В.Д. Молдавани в Україні / Василь Боєчко // Віче. – 1993. – № 3. – С. 100–105.

343. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг.: (историко-экономическое исследование) / Ярослав Бойко. – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.

344. Болгари в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917–1941 / Уклад.: Н.А. Дегтярьова, Є.Г. Кузнєцова, Н.П. Македон, В.В. Журавльова. – К.: [б.в.], 2000. – 148 с.

345. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е.Л. Валева. – М.: Наука, 2003. – 463 с.

346. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / Петро Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 45 с.

347. Боряк Г.В. “Архівоцид” в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору / Геннадій Боряк // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 13–18.

348. Брук С.И. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века: Численность, структура, география / С. Брук, В. Кабузан // История СССР. – М., 1984. – № 4. – С. 41–59.

349. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины / [Брик Е.П., Верховцева И.Г., Галкина А.В. и др.]; под ред. А.И. Киссе – Одесса: СМИЛ, 2014. – 778 с.

350. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / Володимир Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.

351. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.

352. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 2. – 370 с.

353. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 231 с.

354. Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.

355. Верменич Я.В. Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: підсумки, політичні наслідки, уроки / Ярослава Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 11. – С. 210–224.

356. Верменич Я.В. Національна реформа в Україні / Ярослава Верменич // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 274–276.

357. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 482 с.

358. Верменич Я.В. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 81 с.

359. Верменич Я.В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30-х рр. / Ярослава Верменич // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 4. – С. 288–308.

360. Верменич Я.В. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки / Ярослава Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – № 10. – С. 82–92.

361. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

362. Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України XX–XXI ст. / Я.В. Верменич, О.В. Андрощук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 182 с.

363. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / Владислав Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.

364. Веселова О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Дрогобич: Відродження, 2008. – 273 с.

365. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / [Кульчицький С.В., Васильєв В.Ю., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – 750 с.

366. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / [Кульчицький С.В., Васильєв В.Ю., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – 812 с.

367. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенда і реальність / Валерій Волковинський. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 256 с.

368. Волковинський В.М., Хоптяр Ю.А. Столипінська аграрна реформа / В.М. Волковинський, Ю.А. Хоптяр // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 859–860.

369. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / [Білокінь С.І., Веселова О.М., Вронська Т.І. та ін.]; під ред. В.М. Литвина. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.

370. Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.

371. Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / Людмила Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 435 с.

372. Грищенко Ю.В. Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар радянської України у 30-х рр. XX ст. / Юлія Грищенко // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 10. – С. 221–230.

373. Грищенко Ю.В. Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (20-ті рр. XX ст.) / Юлія Грищенко // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 88–105.

374. Грищенко Ю.В. Етапи й особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України / Юлія Грищенко // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. – Київ, Миколаїв, 2016. – № 1(13). – С. 5–11.

375. Грищенко Ю.В. Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напряму в УСРР / Юлія Грищенко // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 9. – С. 141–158.

376. Грищенко Ю.В. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (20-і роки XX ст.) / Юлія Грищенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 25. – С. 186–205.

377. Грищенко Ю.В. Національне питання в Україні у 1917–1921 рр. / Юлія Грищенко // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 18. – С. 204–212.

378. Гуцало Л.О. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20–30-х роках XX століття / Людмила Гуцало // Волинські історичні записки. – Житомир: Полісся, 2008. – Т. 1. – С. 70–78.

379. Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" / Віктор Даниленко // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – Вип. 1. – С. 53–67.

380. Даниленко В.М. Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій в суспільно-політичному житті радянської України /

Віктор Даниленко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – Вип. 2. – С. 96–116.

381. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

382. Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті роки) / Віктор Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – Вип. 2. – С. 79–91.

383. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / Олександр Данильченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 59 с.

384. Демиденко Л.А. Культура и быт болгарского населения в УССР / Лариса Демиденко. – К.: Наукова думка, 1970. – 138 с.

385. Дённингхаус В.А. В тени “Большого Брата”. Западные национальные меньшинства в СССР 1917–1938 гг. / Виктор Дённингхаус. – М.: РОССПЭН, 2011. – 727 с.

386. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. Т. 1. / Николай Державин // СбНУН. – 1914. – Кн. 29. – XII. – 259 с.

387. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – 276 с.

388. Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. / Михайло Дихан. – К.: вид-во Київського університету, 1973. – 159 с.

389. Дихан М.Д. Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х роках: короткий історичний нарис / Михайло Дихан. – Одеса: Маяк, 2004. – 144 с.

390. Дойнов С.К. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878) / Стефан Дойнов. – София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. – 362 с.

391. Дойнов С.К. Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862) / Стефан Дойнов // Исторически преглед. – София, 1992. – № 11–12. – С. 17–39.

392. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Екатерина Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 280 с.

393. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Екатерина Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 384 с.

394. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / [Євтух Б.В., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О.]. – К.: Наукова думка, 2004. – 343 с.

395. Етносоціологія: терміни та поняття: Навчальний посібник / [Євтух Б.В., Трощинський В.П., Галушко К.Ю.]. – К.: Фенікс, 2003. – 280 с.

396. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / Володимир Євтух. – К.: Фенікс, 1996. – 216 с.

397. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / Володимир Євтух. – К.: Стилос, 2004. – 243 с.

398. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції… / Володимир Євтух. – К.: Стилос, 2000. – 236 с.

399. Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / Володимир Євтух. – К.: Стилос, 2001. – 206 с.

400. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і–1990-і роки) / В.Б. Євтух, Б.В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.

401. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30 рр. XX ст. / Тетяна Єременко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 74 с.

402. Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Геннадій Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 230 с.

403. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) / Геннадій Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 82–93.

404. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) / Геннадій Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 37–47.

405. Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр.: Освіта та наука / Геннадій Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 71 с.

406. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Геннадій Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 304 с.

407. Жавжаров Л.В. Из истории болгар Приазовья / Леонид Жавжаров. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2008. – 107 с.

408. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.: этнические и социально-демографические процессы / В.С. Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 288 с.

409. Знаменська М.В. З історії культурно-освітньої роботи болгар України (20–30-ті роки) / Маргарита Знаменська // Розбудова держави. – Київ, 1994. – № 1. – С. 15–17.

410. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. / Владимир Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 285 с.

411. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX вв.) / Владимир Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 161 с.

412. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав / Владимир Кабузан. – М.: Наука, 1990. – 256 с.

413. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав / Владимир Кабузан. – М.: Наука, 1992. – 216 с.

414. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Владимир Кабузан. – М., Наука, 2006. – 658 с.

415. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В.М. Кабузан, В.І. Наулко // Український історичнй журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68.

416. Калакура О.Я. Польські адміністративні структури в Україні 20–30-х років / Олег Калакура // Історія українського народу. – К., 1994. – С. 65–66.

417. Калакура О.Я., Гуцало Л.О. Сучасна історіографія національно-адміністративного районування в Україні 20–30-х років XX ст. / О.Я. Калакура, Л.О. Гуцало // Наукові записки: збірник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2003. – Вип. 23. – С. 277–292.

418. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / Володимир Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

419. Калоянов В.В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век / Владимир Калоянов. – София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. – 160 с.

420. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. – 372 с.

421. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

422. Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / Олег Козерод. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.

423. Козирєва М.Е. Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20–30-х рр. XX ст. / Марина Козирєва // Наукові праці: збірник. – Миколаїв, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 85–89.

424. Колесник В.Ф. Коренізація національних меншин УСРР у 1920–1930-ті рр.: історіографія / Віктор Колесник. – К.: Видавничий дім “АртЕк”, 2015. – 172 с.

425. Колесник І.І. Біографічний світ Тараса Шевченка в історіографії / Ірина Колесник // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 79–99.

426. Колоянов В.В. Просветительское дело болгар в Украине в 20-е–30-е гг. / Владимир Калоянов // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 61–66.

427. Корольов Г.О. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття) / Геннадій Корольов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.

428. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930) / Юрій Котляр. – Миколаїв: видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 118 с.

429. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Юрій Котляр. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.

430. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. – Миколаїв: видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 204 с.

431. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. / Наталія Кривець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.

432. Кудряченко А.І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення / Андрій Кудряченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 74 с.

433. Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развиития / М.И. Куличенко. – М.: Мысль, 1972. – 564 с.

434. Кулінич І.М. Як і коли з’явилися шведські колонії в Південній Україні / Іван Кулінич // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 118–122.

435. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулінич, Н.В. Кривець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.

436. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / Станіслав Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.

437. Кульчицький С.В. Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 256 с.

438. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

439. Кульчицький С.В. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938 / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 187 с.

440. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 70 с.

441. Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр.: до питання про т.зв. “воєнний комунізм” / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – 64 с.

442. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

443. Кульчицький С.В. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 208 с.

444. Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 142 с.

445. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Станіслав Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 204 с.

446. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому” / Станіслав Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.

447. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 1. – К.: Темпора, 2013. – 504 с.

448. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 2. – К.: Темпора, 2013. – 628 с.

449. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.

450. Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / С.В. Кульчицький, Г.Г. Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 192 с.

451. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицкий, О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 70 с.

452. Кульчицький С.В., Якубова Л.Д. Донеччина і Луганщина у XVIII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С.В. Кульчицький, Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 813 с.

453. Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв’ю 90-х років / Іван Курас. – К.: Інститут політичних та етносоціальних досліджень НАН України, 1999. – 656 с.

454. Литвин В.М. Історія України / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2009. – 822 с.

455. Лопатанов В.И. К вопросу о переселении болгар в Приазовье / Виталий Лопатанов // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 10–23.

456. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі / Олександр Майборода. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 408 с.

457. Майборода О.М. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвиту в Україні / Олександр Майборода // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 64–82.

458. Мануілова К.В. Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.) / Катерина Мануілова. – Одеса: ТЕС, 2013. – 150 с.

459. Марочко В.І. Голод в національних районах України / Василь Марочко // “Освіта” (спецвипуск-підручник). – К.: [б.в.], 1993. – № 1.

460. Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 років в УСРР / Василь Марочко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 145.

461. Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Василь Марочко. – К.: [б.в.], 2007. – 64 с.

462. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Василь Марочко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 217 с.

463. Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 294 с.

464. Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В.І. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.

465. Мельник Н.І. Руйнація національно-культурного життя болгар в Україні (30-ті рр. XX століття) / Надія Мельник // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. 21. – С. 223–225.

466. Мечев Г.И. Историческое прошлое российско-болгарских отношений периода XVIII–XIX вв. Переселение болгар на украинские земли / Георгий Мечев // Украина и Болгария – две родины этнических болгар. Развитие и укрепление украино-болгарских отношений: материалы регионального круглого стола. – Донецк, 2011. – С. 31–60.

467. Мещерюк И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг. / Иван Мещерюк. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1965. – 208 с.

468. Мещерюк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузких сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) / Иван Мещерюк. – Кишинев: Академия наук Молдавской ССР, 1970. – 341 с.

469. Митков В.В. Болгары Таврии: 150 лет истории / Василий Митков. – Запорожье: Интер-М, 2012. – 99 с.

470. Митков В.В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е–1940-е гг.) / Василий Митков. – Запорожье: Тандем-У, 2009. – 244 с.

471. Мільчев В.І. Болгарська еміграція до України у XVIII столітті / Володимир Мільчев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – Вип. 3. – С. 114–122.

472. Мільчев В.І. Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр. / Володимир Мільчев. – Київ–Запоріжжя: Тандем-У, 2001. – 198 с.

473. Мільчев В.І. Внесок господарств болгарських переселенців в аграрну інфраструктуру Південної України XVIII ст. / Володимир Мільчев // Дриновський збірник. – Харків–София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 2011. – Т. IV. – С. 435–443.

474. Мільчев В.І. Перше поселення болгар-колоністів в Україні: з історії виникнення Борщагівської колонії у 1765 р. / Володимир Мільчев // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 11 (2). – С. 213–222.

475. Мільчев В.І., Іріоглу Ю.О. “Усні історії” таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років / В.І. Мільчев, Ю.О. Іріоглу // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 208–230.

476. Мільчев В.І., Пєєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у два перші десятиріччя радянської влади (1920–1939 рр.) / В.І. Мільчев, Ж.В. Пєєва // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: Тандем-У, 2006. – Т. 9. – С. 27–81.

477. Мовчан О.М. Голод 1921–1923 на Україні / Ольга Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–45.

478. Мовчан О.М. Голод 1921–1923 на Україні / Ольга Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 30–36.

479. Морозан В.В. Формирование и деятельность административных органов управления в Бессарабской области в начале XIX в. / Владимир Морозан // Клио: журнал для ученых. – Санкт-Петербург, 2005. – № 1 (28). – С. 125–134.

480. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 272 с.

481. Найман О.Я. Історія євреїв України / Олександр Найман. – К.: Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. – 496 с.

482. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [Бойко О.Д., Верстюк В.Ф., Головченко В.І. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2011. – Книга перша. – 390 с.

483. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [Бойко О.Д., Верстюк В.Ф., Головченко В.І. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2012. – Книга друга. – 464 с.

484. Наулко В.И. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения / Всеволод Наулко. – М.: Наука, 1964. – 18 с.

485. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / Всеволод Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

486. Наулко В.І. Етнічний склад населення України. Статистико-картографічне дослідження / Всеволод Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 135 с.

487. Национализм в мировой истории / под. ред. В.А. Тишкова, В.А. Шринельмана. – М.: Наука, 2007. – 601 с.

488. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / [Шитюк М.М., Шкварець В.П., Бахтін А.М. та ін.]; під ред. О.М. Гаркуші. – Миколаїв: Видавництво "Шамрай", 2008. – 864 с.

489. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / [Білоусова Л.Г., Батуріна М.Г., Бух А.Є. та ін.]; під ред. Л.Г. Білоусової. – Одеса: Видавництво "Астропринт", 2008. – 1008 с.

490. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / [Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М., Стадніченко О.О. та ін.]; під ред. Ф.Г. Турченка. – Запоріжжя: Дике поле, 2008. – 1080 с.

491. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [Аркуша О.Г., Верстюк В.Ф., Віднянський С.В. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

492. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / [Панчук М.І., Войналович В.А., Галенко О.І. та ін.]; під ред. І.Ф. Кураса. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2000. – 358 с.

493. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Володимир Нікольський. – Донецьк: видавництво ДонНУ, 2003. – 624 с.

494. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.) / Леонід Новохатько. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.

495. Одесский мартиролог: данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3 / сост. Л.В. Ковальчук, Г.А. Разумов. – Одесса: ОКФА, 2005. – 896 с.

496. Оноприенко В.И. Апории биографического письма и научная биография / Владимир Оноприенко // Ейдос. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014/2015. – Вип. 8. – С. 55–67.

497. Орлянский В.С. Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. / Владимир Орлянский // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 66–85.

498. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30-ті роки XX століття: соціально-політичний аспект / Володимир Орлянський. – Запоріжжя: Запорізький державний технічний ун-т, 2000. – 252 с.

499. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / Вікторія Павленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.

500. Папакін Г.В. “Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932–1933) / Георгій Папакін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 422 с.

501. Парзулова М.Х. Кримските българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика. Просопографии / Марияна Парзулова. – Одеса: Друк, 2007. – 274 с.

502. Парзулова М.Х. О болгарском языковом пространстве в Украине / Марияна Парзулова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – Челябинск, 2014. – № 1. – С. 33–39.

503. Пачев С.И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / Сергей Пачев // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 10–23.

504. Пачев С.І. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Сергій Пачев. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 176 с.

505. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. / Василий Пирко. – К.: УМК ВО, 1988. – 134 с.

506. Пірко В.А. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / Василь Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

507. Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-і роки): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. П.М. Бондарчук, В.М. Даниленко, Г.Г. Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.

508. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю.А. Левенець (голова), Ю.І. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

509. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775 рр.) / Наталія Полонська-Василенко // Чорноморський збірник. – Варшава, 1944. – 197 с.

510. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Т. 1. – 222 с.

511. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Т. 2. – 187 с.

512. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / Олег Рафальський. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.

513. Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область: у 2 книгах / Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. – Кн. 1. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. – 880 с.

514. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область: науково-документальне видання: у 6 книгах. – Кн. 1. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.

515. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. – Кн. 1. – Київ–Миколаїв: Світогляд, 2005. – 870 с.

516. Реабілітовані історією: у 27 томах. Одеська область. – Книга перша / Упорядники: Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. – Одеса: Пласке, 2010. – 800 с.

517. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / [ред. кол.: А.И. Аксенов и др.]. – Институт российской истории Российской академии наук. – М.: Русская панорама, 2011. – 880 с.

518. Рубльов О.С., Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / О.С. Рубльов, Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 406 с.

519. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Леонід Рябошанко. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 482 с.

520. Савченко О.І. Болгарські національні райони на Півдні України в 20–30-ті рр. XX ст. / Ольга Савченко // Державна етнонаціональна політика. – К., 1997. – С. 58–87.

521. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / Апполон Скальковский. – Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1848. – 156 с.

522. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / Апполон Скальковский. – Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1850–1853. – Т. 1. – 364 с.

523. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / Апполон Скальковский. – Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1850–1853. – Т. 2. – 405 с.

524. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болграрских связей / Павел Сохань. – К.: Наукова думка, 1976. – 290 с.

525. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред.

С.В. Кульчицького. – Т. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 656 с.

526. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. – Т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 599 с.

527. Татоли Т.В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939) / Татьяна Татоли. – Луганск: РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. – 376 с.

528. Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Терентьева. – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 351 с.

529. Тортика М.В. Между молотом европейской модернизации и наковальней евразийских империй: мирами центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.) / Мария Тортика. – Х.: ХГАК, 2015. – 794 с.

530. Трощинський В.П. Етнополітика держави // Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001) / Володимир Трощинський / За ред. В.М. Литвина. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 373–398.

531. Турков В.В. Культурно-освітня політика радянської держави щодо болгарської національної меншини України у 20–30-х рр. XX ст. / Володимир Турков // Дриновський збірник / Харківське міське товариство болгарської культури ім. Марина Дринова, Болгарська АН, Комісія істориків Україна–Болгарія; гол. ред. С.Ю. Страшнюк; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків–Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2007. – 2011. – Т. 4. – С. 465–472.

532. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922) / Галина Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.

533. Україна: політичні стратегії модернізації: збірник науково-аналітичних доповідей / [О.А. Корнієвський, В.М. Яблонський, С.О. Янішевський]; під

ред. М.М. Разумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 328 с.

534. Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / [В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук та ін.]; під ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.

535. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Кэролайн Финкель. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 1190 с.

536. Цвєтко С.І. Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч. ІІ. – Одеса, 1925. – С. 217–238.

537. Цвєтко С.І. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими / Сергій Цвєтко // Етнографічний вісник. – К., 1928. – № 6. – С. 1–15.

538. Цвєтко С.І. Юнацькі та хайдутські пісні у болгар / Сергій Цвєтко // Етнографічний вісник. – К., 1927. – № 3. – С. 27–40.

539. Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине: актуальные проблемы развития национальних отношений и патриотического воспитания / Богдан Чирко. – К.: Знания, 1990. – 68 с.

540. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) / Богдан Чирко. – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.

541. Чирко Б.В. Національні меншості в Україні у 20–30-х рр. / Богдан Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 54–67.

542. Чирко Б.В. Робота партійних організацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) / Богдан Чирко // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С. 68–77.

543. Чоп В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов’я (1919–1921 рр.) / Володимир Чоп // Наукові записки: Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 1999. – Вип. 11. – С. 171–187.

544. Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст. / Федір Шевченко // Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. – К., 1985. – С. 61–78.

545. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття / Микола Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.

546. Шкаровский М.В. Русская православная церковь в XX веке / Михаил Шкаровский. – М.: Вече, 2010. – С. 114–127.

547. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. / Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.

548. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження / Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 170 с.

549. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. / Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 188 с.

550. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 109 с.

551. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.) / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 2004. – № 12. – С. 176–224.

552. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 / Лариса Якубова // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 279–307.

553. Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.) / Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 456 с.

554. Якубова Л.Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 11. – С. 370–412.

555. Якубова Л.Д. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 15. – С. 132–154.

556. Якубова Л.Д. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи 1924–1934 рр. / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 14. – С. 329–365.

557. Якубова Л.Д., Примаченко Я.Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л.Д. Якубова, Я.Л. Примаченко. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 544 с.

558. Яремчук В.О., Безверхий В.І. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) / В.О. Яремчук, В.І. Безверхий // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 18–29.

559. Ясский мирный договор 1791 г. // Дипломатический словарь / Ред.: Вышинский А.Я., Лозовский С.А. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1948. – С. 616.

560. Яцуба В.Г. Адмінітсративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / Володимир Яцуба. – К.: Поліграфічний центр Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2001. – 270 с.

561. Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933) / Robert Kuśnierz. – Toruń: wyd. Adam Marszałek, 2005. – 336 s.

Дисертації, автореферати дисертацій:

562. Балуба І.А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Балуба Ігор Анатолійович. – К., 1997. – 221 с.

563. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Бистрицька Олена Борисівна. – Х., 1998. – 201 с.

564. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Верменич Ярослава Володимирівна. – К., 1993. – 189 с.

565. Вовк В.П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 / В.П. Вовк. – Одесса, 1977. – 20 с.

566. Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.): дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Гуцало Людмила Вікторівна. – К., 2007. – 227 с.

567. Жолоб М.П. Релігійні громади національних меншин підрадянської України в 20–30-х рр. XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / М.П. Жолоб. – К., 2014. – 22 с.

568. Іванова Т.Ю. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20–30-ті рр. XX ст.): дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Іванова Тетяна Юріївна. – Запоріжжя, 2009. – 218 с.

569. Іріоглу Ю.О. Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов’я XX ст.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Іріоглу Юрій Олександрович. – К., 2009. – 261 с.

570. Козирєва М.Е. Німецькі національні райони Півдня України як адміністративно-територіальні одиниці 20–30-х рр. XX ст.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Козирєва Марина Едуардівна. – Миколаїв, 2009. – 350 с.

571. Комар Я.В. Дисперсні групи болгар Приазов’я за доби радянської державності: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Комар Яна Володимирівна. – Горлівка, 2011. – 261 с.

572. Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. XX ст.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Мельник Надія Іванівна. – К., 1996. – 195 с.

573. Мільчев В.І. Болгарське населення Південної України у XVIII столітті: автореф. дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / В.І. Мільчев. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

574. Міхеєва В.В. Болгари Півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст.: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Міхеєва Віталіна Володимирівна – Дніпропетровськ, 1997. – 199 с.

575. Мотричук Р.Г. Громадські об'єднання національних меншин України у 20–30-ті роки XX століття: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Мотричук Роман Генійович. – К., 2015. – 239 с.

576. Насєдкіна Л.Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України. 20-і – початок 30-х років: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Насєдкіна Лариса Дмитрівна. – К., 1993. – 238 с.

577. Орлянський В.С. Національні меншини Півдня України у 20-ті роки: соціально-політичний аспект проблеми: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Орлянський Володимир Семенович. – К., 1992. – 242 с.

578. Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації стосовно єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті роки: автореф. дис. … докт. іст. наук: 07.00.01 / В.С. Орлянський. – Запоріжжя, 2003. – 41 с.

579. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.: дисер. … докт. іст. наук: 07.00.01 / Павленко Вікторія Вікторівна. – К., 1996. – 416 с.

580. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

581. Рафальський О.О. Національні меншини України в XX столітті. Історіографія: автореф. дис. … докт. іст. наук: 07.00.06 / О.О. Рафальський. – Київ, 2001. – 45 с.

582. Роговий В.М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Роговий. – К., 2001. – 16 с.

583. Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: дисер. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Сирота Олена Іванівна. – Одеса, 2010. – 156 с.

584. Чирко Б.В. Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 / Б.В. Чирко. – К., 1983. – 24 с.

585. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дисер. … докт. іст. наук: 07.00.01 / Якубова Лариса Дмитрівна. – К., 2007. – 572 с.